

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Матвій ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Частина перша

Передрук видання ДВУ в Києві, 1923 р.

diasporiana.org.ua

— Аделаїда, Південна Австралія, 1986 —

Matviy YAVORSKY

AN OUTLINE OF THE HISTORY OF UKRAINE

Part I

«KNYHA» Publishers, Adelaide, Australia, 1986

ISBN 0 9593028 2 4 (Part I & II)

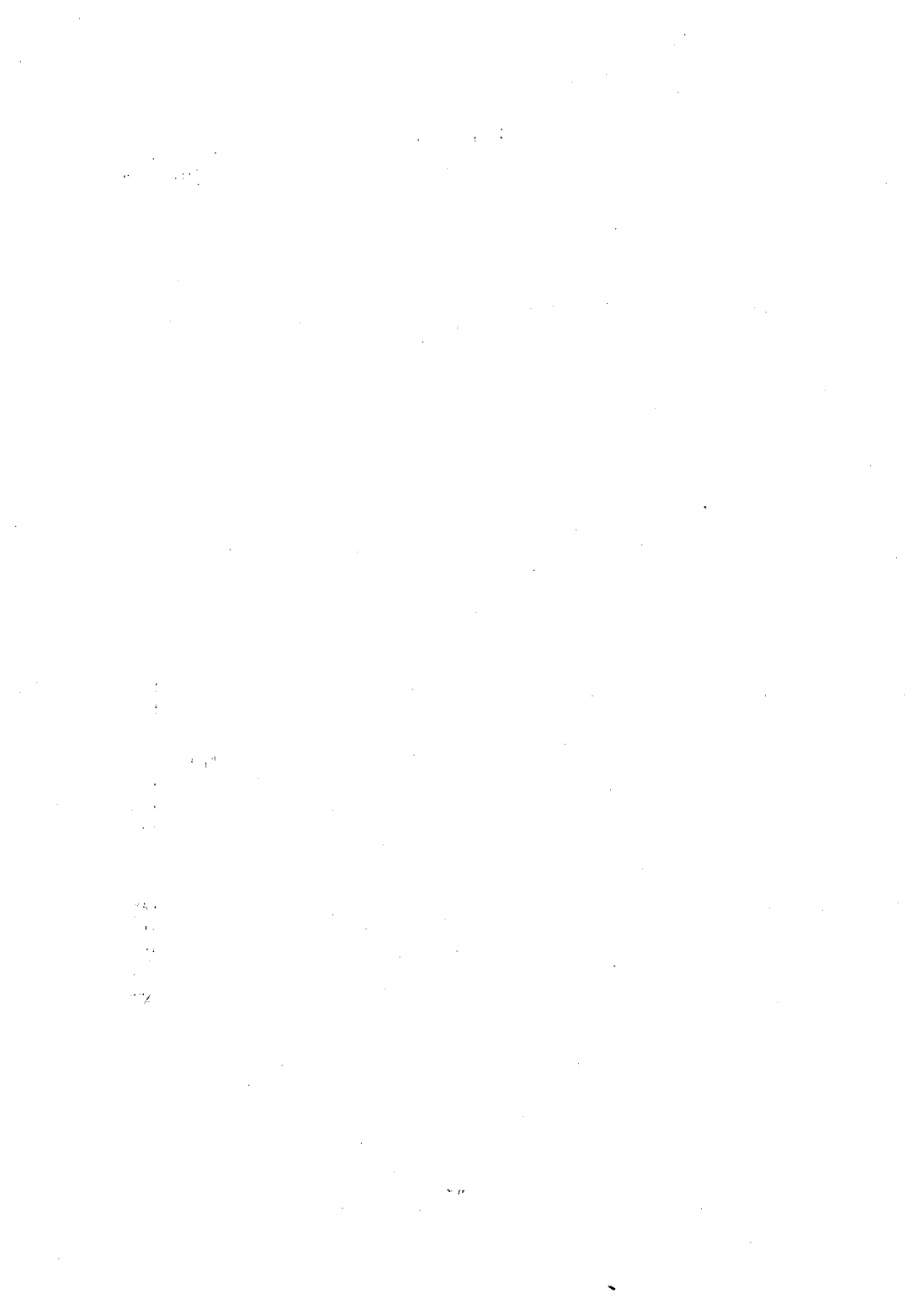
ISBN 0 9593028 3 2 (Part I)

Обкладинка: Пилип Вакуленко

**Друкарня М. Цюрака, Аделаїда, Австралія.
Printed by M. Ciurak, Adelaide, South Australia.**

Зміст

	Сторінка
Від Видавництва	VII
Вступ	
Що таке історія. Завдання історичної науки	1
Історія України. Особливості цієї історії	10
Методологічні уваги до історії України	17
1. Первісне суспільство	
Територія та її минуле	23
Колонізація Південно-східної Європи	38
Культура східних слов'ян в часах їхнього розселення	50
2. Князівсько-дружинна доба	
Перехід родо-племінної організації в територіально-городську	60
Князівсько-дружинний уклад	69
Русь Наддніпр'янська. Будівання Київської держави	76
3. Феодалізм Київської доби	
Феодалізація землі	88
Клясові суперечності південно-руських земель	104
Занепад Київської Русі	112
4. Феодалізм Галицької доби	
Боротьба за гегемонію та владу	120
Татарщина	129
Помонгольські часи	138
5. Литовська доба	
Третє збирання земель	147
Продукційні відносини в Україні в 14 — 15 ст.	155
Боротьба за суспільно-політичний уклад	170
Бібліографія	XI

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ця публікація появилася вперше накладом Державного Видавництва України (ДВУ) у 1923 році, а в наступному році вийшла її друга частина. Обидві частини охоплюють історію України від найдавніших часів до кінця періоду Гетьманщини. Третя частина цієї публікації, як нам відомо, не появилася.

Проте, в 20-тих роках, появилася ще одна публікація того самого автора «Коротка історія України». Вона вийшла кількома накладами та була шкільним підручником на території Радянської України. З цієї публікації ми доповнимо кінець другої частини, щоб охопити також новіші часи. Таким чином матимемо публікацію, яка буде охоплювати всі періоди української історії від найдавніших часів до початку ХХ століття.

Автором цієї публікації є маловідомий історик Матвії Яворський. Маловідомий, мабуть, тому, що будучи експонентом марксистської історичної школи, його недолюблювали противники цього напрямку в самій Радянській Україні, а виразніше поза її границями. З другої сторони, хоч Я. був виразником марксистської історичної школи, його концепція історії України була в конфлікті з концепцією деяких російських істориків, і тому він попав у неласку серед офіційних радянських чинників. Це можна бачити з наступних цитат:

«Окреме й досить ізольоване місце в українській історіографії 1920-1930 років посідав марксистський історичний напрям, головний осередок якого був у Харкові (праці М. Яворського та його учнів і співробітників — М. Рубача, З. Гуревича, М. Свіздальського та ін.)».

Енциклопедія Українознавства, том 3, стор. 890.

«Отже ставлення української радянської історичної науки відбувалося в гострій ідеологічній боротьбі проти М. Грушевського і його «школи», а також проти т. зв. «яворщини», пов'язаної з ім'ям історика М. І. Яворського, який свою дрібнобуржуазну концепцію історії України намагався прикрити псевдомарксистською фразеологією».

Українська Радянська Енциклопедія, том 17, стор. 440.

Матвій Яворський був уродженцем Галичини, закінчив правничі студії і був старшиною австрійської армії в Першій світовій війні. У 1918 він знайшовся якимсь чином в Києві

і з власної волі або примушений обставинами залишився в Радянській Україні. Був членом ВУАН і працював в ділянці історії. Коли попав у неласку М. Грушевський, він очолив відділ історії в ВУАН і брав участь в з'їздах істориків на терені СРСР, а також поза границями СРСР. У своїх публікаціях та виступах він твердив на підставі архівних матеріалів, що Київська Русь постала і скінчилася в Києві, а тому Росія, яка раніше звалася Московщиною, безпідставно привласнила собі назву «Русь». Він також доказував, що український нарід розвивався окремо від московського, чи зголом російського народу, і в своїй концепції він був у конфлікті з деякими російськими істориками.

За це його спершу критикували, потім усунули з партії та ВУАН, врешті вивезли на північ і там він загинув у невідомій місцевості та незаних обставинах.

Друковані праці Я. є вилучені з бібліотек в УРСР, а про нього майже не згадується в публікаціях на історичні теми. Тільки в деяких носіших довідниках в УРСР є коротка згадка про нього, де подається дата його смерги в 1937 без інших деталей.

Ми не знаємо, чи Я. був марксистом з переконання, чи тільки думав, що в умовах Радянської України під плащиком марксизму можна розвивати наукову працю в ділянці історії. Тому, передруковуємо цю працю Я. не на те, щоб його хвалити чи критикувати, а з наступних самозрозумілих причин:

Поперше, ця публікація появилася перед офіційним створенням СРСР, в часі, коли Радянська Україна мала українське обличчя. Про це свідчать інші публікації з того часу. Вони зараз недоступні в УРСР, але деякі з них вдалося перевидати на еміграції (М. Хвильовий, М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, І. Багрянний), головню з ділянки літератури. З інших ділянок в 20-тих роках Радянської України ми майже не маємо друкованих публікацій. Тому, передрук цієї публікації Я. можна трактувати, як доповнення видань Радянської України з того часу.

Подруге, в цій праці Я. зосереджується на економіці та соціальному укладі в різних періодах української історії, твердячи, що економічна ситуація диктувала політичні потягнення, а не противно. Я. користувався багатющою літературою, а також першоджерельними (архівними) матеріалами,

які, може, й не були доступні для інших істориків. Тому інформації Я. є обґрунтовані, а також їх є досить багато у відносно короткій публікації. Не буде пересадом, як ми потрактуємо цю публікацію, як економічну історію України. Очевидно, що виразніші інформації про економіку ми знайдемо в 12 томовій «Історії України-Руси» М. Грушевського, але не всі читачі є ознайомлені з цією великою працею. В такому випадку, ця публікація Я. може доповнювати інформації з нашого минулого для тих читачів, які є ознайомлені з українською історією з коротких популярних видань.

Вкінці, ця публікація Я. не є доступна студентам української історії чи іншим читачам, які інтересуються українською історією, ані в УРСР, ані тут на еміграції. Знаємо, що є один примірник в бібліотеці Гарварду, а, може, ще десь.

Передрукуюючи цю публікацію, як документ доби, ми не робимо ніяких змін в самому її тексті, за винятком деякої мовної коректи. Деякої тому, щоб не порушувати її змісту. Можливо, що з цієї причини в книжці будуть для когось деякі «нестравні» вислови, речення чи й розділи. З другої сторони, в книжці є й такі інформації, з якими читачі стрінуться вперше. Чи Я. правильно інтерпретує інформації з нашого минулого, а також робить правильні висновки, це вже скажуть науковці чи студенти української історії.

Немає сумніву, що така публікація сьогодні не могла б появитися в УРСР. Наскільки нам відомо, М. Яворський не був реабілітований. За свою концепцію української історії він заплатив своїм життям. Може тільки тому варто прочитати цю його працю.

Маючи власну друкарню, реалізація цього передруку не стрінула фінансової проблеми. Всетаки, щоб впевнитися в правильності цього задуму, ми звернулися в цій справі до наших авторитетних установ та осіб. В першій мірі ми звернулися до Українського Історичного Товариства. Однак більше як два роки минуло, а відповіді ми не одержали. Тяжко повірити, щоб ця установа не була заінтересована публікацією на тему української історії. Зате, дякуємо проф. Г. Костюкові, а також пок. проф. В. Кубійовичеві з його співробітниками за прихильні думки та заохочення до цього передруку.

Дякуємо проф. Д. Нитченкові за його поміч у мовній коректі, а також п. П. Вакуленкові за оброблення обкладинки.

Хоч тираж цього передруку є відносно малий, ціна книжки є поміркована, щоб могла бути для кожного доступна. Друга частина цієї публікації з'явиться у відносно короткому часі.

**За Видавництво «Книга»
Микола Цюрак**

Ціна книжки — \$ 7.00 (австралійських). Пересилка в Австралії — \$ 1.00, а до інших країн — \$ 2.00. Замовлення з оплатою за книжку і пересилку приймає Видавництво «Книга».

KNYHA PUBLISHERS

**3 Welkin Street,
Windsor Gardens,
South Australia 5087**

ВСТУП

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ. ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.

Що таке історія?

Придивімося до життя окремої людини або окремих груп населення якої-будь країни, що з них складаються села, міста, повіти, губернії; погляньмо на життя окремих народів, що оселяють окремі країни, або на життя всього населення нашої землі — скрізь побачимо, що в цьому житті немає нічого постійного, незмінного; все міняється, росте і зникає так само, як і життя окремих одиниць; все безупинно йде, поступає. Зветься це поступом — прогресом. На свої очі можемо переконаватися в тому, бачачи, як ростуть тепер фабрики, заводи, залізниці, як удосконалюються способи й знаряддя праці, як міняються взаємовідносини людей в процесі громадської праці й розподілу здобутих продуктів, як міняються форми цих взаємовідносин, а з ними завмирають дотеперішні погляди, дотеперішнє розуміння життя, дотеперішні вірування — забобони, звичаї...

З того часу, як народи живуть на землі, відбувалися в них постійні зміни; споконвіку, часом швидше, часом повільніше, біль або менш бурхливо мінялися громадські порядки, виростав новий лад, нові взаємовідносини, нові вірування.

Але що-ж являють собою всі ці зміни в житті окремих народів або всього людства?

Уся сукупність цих економічних, громадських та ідеологічних змін, увесь цей процес утворювання й завмирання господарських відносин та суспільних порядків, людських поглядів і вірувань, — це все є ніщо інше, як історія народів, що переживали цей процес, переходячи з одного ступеня культури до другого, вищого, або ниділи, чевріли, бо йти вперед змоги не мали.

Історична наука.

Приглядаючись, проте, до цього процесу утворювання та змінювання людських відносин, помічаємо, що процес цей не

є щось випадкове; його викликають певні реальні, дійсні причини. Річ в тім, що всі зміни людського суспільства та порядків його залежать від порядків та відносин у процесі виробництва (продукції), так само мінливих. Коли суспільні порядки міняються, замінюються іншими, це свідчить про те, що в них щось не так, щось негаразд, вони не задовольняють суспільства. Що ж саме негаразд? Те, що порядки ці не відповідають розвиненій техніці виробництва, продукційним силам, які вже переросли існуючі відносини, вимагають собі нового вільного розвитку й намагаються повалити існуючий суспільний лад, що тепер став для них кайданами.

Так повставали зміни в суспільстві й заводився новий суспільний лад; але поволі зростала потреба нової зміни, в міру того, як продукційні сили розвивалися далі, і їм знову ставало тісно в рямцях цього ладу. Отже, ми бачимо, що продукційні сили ці є двигуном прогресу, розвитку; що громадська техніка виробництва — це постійна сила, яка *посуває* вперед людське суспільство.

Попередня наука історії або не цікавилася зовсім з'ясуванням причини суспільних змін, задовольняючись тільки тим, що оповідала про ті чи інші порядки та про те, як міняються вони, або, коли вже бралася з'ясовувати, через що був такий, а не інший лад, через що настав новий, то приписувала його або природженій здібності народу, або мудрості правителя — короля чи князя. Звідсіль стає зрозумілим, через що попередня наука історії надто вже докладно описує різних правителів, придвірних, генералів та міністрів їхніх, — вона вважає їх за чинників історії. Але ж, підходячи так до з'ясування історичних подій, попередні історики не вміли з'ясувати тих об'єктивних обставин, що керували вчинками та політикою так званих історичних діячів та героїв.

Проте, сучасний розвиток науки не може задовольнитися такою відповіддю; сучасна історична наука таким з'ясуванням обмежитися не сміє.

Історія не тільки описує історичні події, не тільки зазначає правильність змін суспільних порядків. Вона дошукується закономірної причиновості чергування історичних подій, вбачаючи причиновість ту в продукційних силах суспільства. Вона зветься матеріялістичною, тому що не пояснює подій ані природженою здібністю народів, ані розумом князів та царів, а шукає матеріяльних причин історичного процесу, вбачаючи їх у громадській техніці та в тому, як відбивається

вона на громадському способі виробництва; цим способом виробництва історія пояснює форми суспільних порядків, зміст і спосіб суспільного мислення — ідеології. В матеріалістичній історії нема місця ні несподіваним випадкам, ні спритним володарям, ані вищій силі. В ній все закономірне й може бути з'ясоване.

Історія ця вчить, що не розум керує прогресом людства, не воля одиниць спричинюється тим чи іншим змінам і встановлює той чи інший суспільний лад, а розвиток продукційних сил, ц. т. засобів праці та робочої сили — так фізичної, як і духовної.

На цій суто господарській основі складаються маєткові суспільні відносини, що з них далі виростають соціально-політичний лад та спосіб і зміст людського мислення, ц. т. ідеології. Доведено, що господарський розвиток, господарські відносини суспільства визначають людське мислення, а не навпаки.

Межі історичної науки.

Людство не одвічно живе на землі. Були часи, коли людей не було зовсім. Згодом вони стали вилучатися споміж тварин та випереджувати їх, завдяки вживанню та поліпшенню знаряддя праці. Але це ще не було людське суспільство, — не було ще в ньому правильних трудових відносин. Це було співробітництво, більш зоологічне, ніж громадське. Згодом тільки трудові відносини почали вкладатися в правильні рямці, почав з'являтися громадський поділ праці, почало складатись те, що ми нині звемо суспільством. Первісною формою суспільства був рід і плем'я, де окремі члени були зв'язані кривим спорідненням, потребою спільної боротьби за життя.

Згодом приватна власність на засоби виробництва та сусідські зв'язки співробітництва поволи поклали ґрунт організації суспільства, що спиралося на виробничі відносини, утворені громадським поділом праці та приватною власністю на засоби виробництва.

Тут починається *історія, як наука*, що дошукується закономірної причиновості в суспільних відносинах та змінах цих відносин. Наука, що досліджує тільки зародки людського суспільства й зародження громадських відносин — це ще не є історія людства. Вона зветься *археологією*, — коли досліджує пам'ятки первісної матеріальної культури, що зберег-

лися до наших часів; *генетичною соціологією*, — коли досліджує утворення організаційних форм первісного людства; *первісною ідеологією*, — коли досліджує психіку первісної людини та вироблення суспільної свідомості (ідеології). Вона не використовує писаних пам'яток минулого, що допомагають вивченню пізнішого класового, історичного суспільства, а спираючись на археологію, перевіряючи відомості про матеріальну культуру первісної людини — за допомогою *етнографії* та *етнології* (народознавства) сучасних відсталих племен, вивчаючи розвиток людської мови шляхом *лінгвістики* (мовознавства), приходять до певних висновків про первісне людство.

Що таке — суспільство?

Історична наука досліджує, як сказано, не окрему первісну людину, а людське суспільство. Що ж таке суспільство, як ми розуміємо його? Були такі вчені, що не відділяли первісного людства від суспільства; по-їхньому, і те, й друге — це сума чоловіків, жінок, дітей. Але коли б суспільство, справді, було тільки сумою окремих людей, то легко було б розв'язати загадку, як відбувався розвиток суспільних відносин. Досліджуючи фізіологічну та психологічну природу одиниць, що складають суспільство, ми пізнали б природу всього суспільства. Але ж розуміти суспільство за просту суму одиниць, а це й тепер ще трапляється, є помилкою, бо це не пояснює, звідки береться сама одиниця з своїм способом мислення. Ідеологія не родиться разом з людиною. Людина завоює її з свого оточення, з суспільства, серед якого живе.

Уже французькі історики на початку ХІХ стол. під назвою суспільства розуміли *сукупність трудових відносин*, так само, як і сучасник їхній, німецький філософ Гегель. Але Маркс перший виразно визначив поняття суспільства, коли назвав його *сукупністю продукційних відносин, яка утворює т. зв. суспільні відносини — суспільство, що утворилося на певній історичній ступені розвитку й має певний характер*. Це означає, що суспільство — це не сума індивідумів, не сума прикмет та психіки їхньої, а сукупність всіх трудових відносин, що в'яжуть одиниць-громадян в одне ціле, не залежне від кожної одиниці, зокрема; інакше кажучи — це суспільний організм, що дає напрямок способів мислення окремих одиниць.

Суспільство — це ціла система продукційних сил та спертих на них громадсько-виробничих відносин (економіки), вкладених у форми суспільних (соціально-політичних) порядків; всі ці чинники, з свого боку, впливають на суспільну ідеологію та психологію; у сукупності цій ми завжди спостерігаємо взаємний вплив складових елементів суспільства в процесі виробництва.

Будова суспільства.

Отже, коротко кажучи, суспільство — це сукупність громадської техніки, економіки та політики, де ідеологія є засобом порозуміння в процесі виробництва; все це суспільство спирається на клясові взаємовідносини громадян. Процес виробництва, що в'яже громадян в одну реальну систему — суспільство, це є процес розподілу поміж *різnorідними продукціями* окремих членів суспільства, які обмінюються продуктами свого виробництва; разом з тим — це розподіл засобів виробництва *між тими ж* таки людьми. В чому полягає цей подвійний розподіл у процесі продукції? Він виявляється різним становищем людей у виробництві й різними їх взаємовідносинами щодо розподілених засобів праці; ця різниця, з свого боку, викликає різницю в їхніх відносинах щодо розподілу громадського доходу, здобутого з *додаткової праці*. А через те, що розподіл цей залежить від розподілу засобів праці, від існування приватної власності на засоби виробництва, ясно, що в суспільстві неминуче постають маєткові нерівності, нерівність приватної власності, нерівність у привласнюванні громадського прибутку.

Таким чином, бачимо, що кожне розвинене суспільство є клясове; складові частини суспільства, об'єднані однаковим становищем у процесі виробництва щодо розподілу засобів виробництва та розподілу-привласнювання громадського прибутку, — це й є суспільні кляси.

Клясові відносини суспільства — це та основа, на якій держиться суспільно-політична надбудова суспільства, цебто форма, устрій держави й сім'ї, організація клясів, партій та ін.; від неї так само залежить вся ідеологічна надбудова суспільства. Історія не може поминути цієї клясової структури суспільства, вона не може науково з'ясувати всі явища суспільного життя, з'ясувати всякі зміни, реформи й революції,

якщо байдуже поставиться до цього основного питання в житті людства, до його клясової структури.

Дехто може сказати: до чого тут кляси, на що історії цікавитися ще й питанням клясових відносин? Досить вивчити техніку виробництва, організаційну форму громадсько-громадських відносин, спосіб мислення суспільства — і все минуле буде як на долоні. Аж воно не так! Спробуємо показати це.

Клясові суперечності й клясова боротьба.

Суспільство, як сказано, це реальна система виробничих відносин, що зв'язує громадян в одне ціле. Але в цілому цьому немає рівноваги між суспільними клясами, в ньому не погоджено не тільки інтереси виробничих груп, а навіть окремих одиниць. У цьому, начебто мирному, співробітництві громадян на кожному ступені ми бачимо суперечності, що виникають через існування приватної власності на засоби виробництва та через привласнювання громадського прибутку; ми бачимо в ньому вічний антагонізм, що походить з експлуатації, з привласнювання одною клясою додаткової праці другої. Індивідуальні інтереси двох власників погоджуються спільним їхнім клясовим інтересом; але антагонізм клясовий, щодалі загострюючись, приводить, нарешті, до клясової боротьби.

Що ж це за клясова боротьба? Коли пролетаріят ставить вороже до буржуазії, коли він намагається скасувати приватну власність на засоби виробництва, хоче знищити експлуатацію, — ми говоримо, що робітництво веде клясову боротьбу. Коли в кріпацькому суспільстві буржуазія виступала проти кріпацько-феодальної системи, а селянство бунтувалося проти своїх панів, то це була так само клясова боротьба. Отже, клясова боротьба — це боротьба, що йде задля зміни пануючого способу продукції, задля зміни виробничих відносин та скасування існуючого соціально-політичного ладу. Клясові інтереси й суперечності завжди призводять до цієї боротьби, і вона йде без упину, то потай, то отверто, то спокійно, а то й вибухають повстання та гвалтовні перевороти — революції. Буржуазія боролася з феодалами за право експлуатації, що колись було монополією дворян; селянство повставало проти гніту панщини. Пролетаріят бореться тепер за усупільнення засобів продукції та за знищення клясового поділу суспільства.

Клясова боротьба, таким чином, виявляє суперечність між продукційними силами та виробничими відносинами; вона показує, що цим силам тісно вже в сучасних рямцях економіки й політики, і вони шукають виходу для того, щоб розвинулися.

Якщо клясова боротьба є показчиком відносин продукційних сил до суспільних відносин, то, очевидно, що наука історії не може поминути клясового питання. Не виявивши його, ми не змогли б з'ясувати й того, чому велися війни між сусідами, звідкіля бралися повстання й бунти, для чого переводилися всякі реформи. Лишилося б тільки думати, що ось знайшовся мудрий володар і дав народові такі й такі закони. За це його покоління згадують та величають пам'ятниками! Ми тоді ніколи не знали б, що цей уславлений реформатор не з доброї волі вигадав реформу, а примусила його неминучість обставин, неминучість історичної закономірності; що сама особа реформатора з'явилася цілком випадково, але з'явлення це було неминучим наслідком існуючих відносин, основних суперечностей суспільства.

Умови й значіння клясової боротьби в історії.

Ми вже знаємо, що клясова боротьба — це вияв існуючих клясових суперечностей. А якщо це так, то клясова боротьба завжди була, коли тільки існували кляси, і йти буде доти, доки існуюватимуть кляси та приватна власність на засоби виробництва, з чого походять клясові суперечності та антагонізм. Клясова боротьба — це вияв клясової ворожнечі, яка не дається нічим себе припинити.

Як же суспільство при такій ворожнечі могло існувати довгінні?

Ясно, що якби дати волю клясам, вони давно вже розвалили б суспільство; тому й стала потрібна така сила, яка б дужою рукою примушувала підлеглі кляси бути покірливими. Такою озброєною силою стає держава; вона поволі виростає в суспільстві й стає над ним, як знаряддя насильства в руках пануючої кляси, що за допомогою армії, суду, школи, церкви намагається ослабити клясові суперечності, охоронити приватну власність та законний лад.

Очевидно, що супротивні кляси намагалися, перш за все, захопити до своїх рук державну владу, щоб за її допомогою перевести в життя свої домагання. Державна влада давала мо-

жливість не тільки фізичного насильства; вона давала також до послуг пануючої кляси школу, пресу, церкву, літературу; за допомогою її кляса ця могла прищеплювати громадянам відповідний до її інтересів спосіб мислення, поширювати свій клясовий світогляд, свою клясову мораль та розуміння клясової справедливості. І коли стара кляса міцно держалася за владу, нова кляса, як виразник продукційних сил, виступала з гаслом прогресу, нової справедливості, нової моралі, нових порядків. Тому клясова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед. Кінчалася вона, звичайно, гвалтовним переворотом-революцією, як єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій. Так бувало у всіх народів, що дійшли до клясового суспільства.

Але довгий час клясова боротьба не була свідомою боротьбою визискуваних мас, вона була в них скоріше стихійною реакцією; через те, в цій боротьбі перемогла не поневолена маса, а буржуазія та проміжно-посередня кляса феодального суспільства, що намагалася усунути феодалів від влади для того, щоб самі визискувати трудящих; французька, а за нею середньо-європейська революція на початку ХІХ ст. ясно це доводять. Робітнича кляса, вихована в умовах капіталістичного ладу, перша усвідомила собі завдання клясової боротьби й необхідність переходу від клясового до безклясового суспільства — цього остаточного наслідку дотеперішнього розвитку продукційних сил. Вона виставила нове гасло клясової боротьби — боротьби проти основи клясового суспільства, боротьби за знищення клясового поділу суспільності. У цьому й полягає вся різниця клясової боротьби старого, феодального, й нового, буржуазного, суспільства. Там одна меншість валила другу, використовуючи революційну стихію поневоленої більшості й заманювала до помочі цю більшість гаслами свободи, братерства, щоб, здобувши перевагу в суспільстві, поневолити її; тут поневолена більшість свідомо бореться за волю не однієї кляси, а всього суспільства, намагаючись через клясову диктатуру пролетаріату цілком знищити кляси, знищити всяке насильство.

Завдання історичної науки.

Розглянувши зміст і значення історії й розібравши суспільство, як предмет історичної науки, приходимо до такого висновку: історія, як наука, не може обмежитися самим опи-

сування історичних подій та історичного побуту, не може задовольнитися самим реєструванням історичних фактів, не може розглядати суспільство, як щось непорушне, зрівноважене. Вона повинна розглядати суспільство в процесі безупинного витворення, безупинного закономірного руху, що йде, правда, до зрівноваження, але ніколи до нього не доходить, в самому бо суспільстві рівновагу завжди порушують класові суперечності, а рівновага у відносинах суспільства до природи завжди порушується споживанням здобутих продуктів та вживанням привласненої енергії. Рівновага в суспільстві стане можливою після знищення класових суперечностей; суперечності між природою та суспільством ніколи не будуть ліквідовані, бо тоді суспільство засуджене було б на загибель. Вся енергія, що йшла на класову боротьбу, після знищення класів зміцнить боротьбу з природою; процес продукції, як процес безупинного обміну енергії між природою та суспільством, буде єдиною суперечністю в житті людини.

Історична наука мусить спиратися на аналізу обох цих родів суперечностей — теперішньої класової та безупинної з природою, цебто на аналізу класових відносин суспільства та процесу громадської продукції, що лежить в основі цих відносин. Тільки вияснивши ці основні моменти в процесі розвитку — продукцію та устрій суспільства, цебто економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності, історія може дати ясну, зрозумілу картину розвитку людства або окремого народу; тільки тоді стане зрозумілою неминучість революційної перебудови суспільства для життя на нових основах, неминучість закономірного переходу до нової історії людства.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ОСОБЛИВОСТІ ЦЬОЇ ІСТОРІЇ.

Значення природніх умов для історії.

Ми вже сказали, що в основі розвитку суспільства лежить розвиток його економіки, що продукційні сили, ці двигуни економіки, розвиваються, коли безупинно порушується й відновлюється рівновагу між людиною й природою, цебто коли людина безупинно бореться з природою за своє існування. Цілком зрозуміло, що боротьба ця залежить від природніх умов, серед яких живе людина. В процесі праці між людиною та природою лежать її знаряддя праці, що їх людина використовує в своїй життєвій боротьбі, добуваючи їх з околиць природи. Природні умови цієї боротьби не скрізь однакові; в одному місці чорнозем, в другому пісок; в одному — велика суша, в другому — мочарі, багно; тут — гори, ліси, там — рівний чистий степ; тут умірковане підсоння (клімат), там надто вже холодне або гаряче; на одній території різні мінеральні скарби, на другій — ні вугілля, ні заліза; один нарід має доступ до берегів моря, до сплавних рік, другий не має не то що моря, а й річок.

Ця різноманітність або диференціяція клімату й ґрунту, рослинного та тваринного світу, географічних прикмет тощо приводить до різноманітності культурного розвитку в окремих народів.

Знаряддя праці, яких вживають люди, матеріал праці — все це частина природи, що оточує людину; але ж природа різних країн не однакова. Якже умови людської продукції неоднакові, якже матеріал, що з нього виготовляє людина своє знаряддя і його цим знаряддям обробляє, неоднаковий, то й господарство окремих країн повинно відрізнятись не тільки ступенем свого розвитку, але й своїм характером. Навіть і при однакій культурі господарство в різних країнах буває неоднакове: в одній країні переважає рільництво, в другій — гірництво, в третій — фабрична продукція. Порівняймо Данію, Швайцарію та Англію. Які різні типи господарства вони являють, а все через різні природні умови. Чому греки мали високу культуру вже тоді, як наші предки були ще в стадії розвитку первісної людини? Чому Єгипет так далеко пішов у своїй розвитку вже тоді, коли європейцям і не снилася ще бронзова культура? Чому підупали месопо-

тамська та єгипетська культура? Чому кафри та ескімоси не пішли далі за кам'яний період? Тому, що природа, серед якої живе людина, допомагає їй розвиватися, розвиває способи її праці й мислення своєю різноманітністю. Не через що інше, як через цю різноманітність природних умов праці розвинулися різні ступені культури, різні її типи, окремі раси людства, різні його звички, різні здібності народів. Ні один народ не має природжених прикмет, як це дехто думає; помилкою було б думати, що природа скривдила чорну расу, а білу щедро нагородила всякими талантами; навпаки, ми знаємо, що чорні племена інколи стояли далеко вище від білих щодо культури. Отже, здібності окремих рас, окремих народів зменшилися в процесі їхньої продукції в певних природних умовах, в яких вони жили; людина, борючись з природою, змінює її, але й сама при цьому змінюється. Де нині Голляндія, там були колись непроходимі болота, серед яких жило первісне плем'я; нині болота ці перетворилися на один город з високою культурою. Завдяки знаряддям праці та природі, що постачала людині матеріял до оброблювання, людина ця вироста над тварину й набула своїх специфічних фізичних та психічних прикмет.

Різноманітність цих прикмет і поділила людство на окремі раси та нації, давши їм те, що зветься расовою та національною вдачею.

Сусідські взаємовідносини та їхнє значення.

Історія кожного народу твориться, як бачимо, не абстрактно, а в тісному зв'язку з реальними умовами природи, що його оточує. Суспільство творить, продукує й розвивається не тільки саме в собі, замкнене від світу на своїй території, обмежуючись тільки тим, що саме здобуває. Воно зв'язує зносини з сусідніми суспільствами, обмінюється з ними своїми продуктами, своєю культурою — чи то з насильством, чи мирним шляхом. Життєвий досвід народів не заховається в їхній скрині, його засвоюють сусідні народи, беручи від них за те наслідки їхнього досвіду. Таким чином народи постійно обмінюються своєю культурою; цей обмін є тим більший, чим краще природні умови допомагають взаємовідносинам між народами, чим ближчі ці народи територіально, чим кращі засоби комунікації (зв'язку), чим потрібніший обмін своїх продуктів на чужі. Великі сплавні річки й

середземні моря відограла в цих взаємовідносинах величезну роль, об'єднуючи розділені народи та допомагаючи поширюванню культури з одного краю на другий.

Через ці взаємовідносини ми ніде в історії не бачимо цілком самостійного, незалежного від чужих впливів, народу. Навіть китайців не охоронила від взаємовідносин величезна їхня стіна, якою вони відгородилися від татар. Кожен нарід розвивається по-своєму й має свої питомі риси, як наслідок географічної особливості його території; але ці властивості не є щось цілком відмінне від прикмет сусідів; ширші або вужчі взаємовідносини зближують ці властивості, роблять їх більш або менш подібними одна до одної. Незалежно навіть від сусідських взаємовідносин схожий спосіб продукції, що виробився у схожих умовах, робить властиву одному племені культуру дуже подібною до культури другого. Порівняймо матеріальну культуру та світогляд американських червоношкірих і африканських чорношкірих племен; у них знайдемо скільки схожого, наче вони одне від одного тільки-но відділилися.

Своєрідність української історії.

Як бачимо, в історії народів немає цілковитої своєрідності, немає й цілковитої подібності розвитку, а більша або менша є схожість прикмет. Історія, досліджуючи життя окремих народів, не мала б певних наслідків, коли б обмежилася виключно загальним розглядом економіки та політики якогонебудь народу, не беручи до уваги його питомих рис, природних умов його життя та сусідських взаємовідносин. Спираючися тільки на принцип своєрідності, вона не могла б пояснити остаточно, чому схожі зародки залізної культури в різних народів, як почалося Християнство у східних слов'ян, пояснити значення козацтва в Україні або нечуваний зріст капіталізму в Америці.

Все сказане стосується й до України та її історії. Вже саме географічне місце її вказує на те, що історія її не могла розвиватися сама, окремо; природні границі між Україною та її сусідами, за винятком Чорного моря на півдні, Карпат на заході та Пинських боліт на північному заході, намічено дуже невиразно; отже, вони не відгороджували Україну від сусідів; навпаки, разом з численними сплавними ріками ці границі дуже сприяли широким взаємовідносинам зі сходом,

заходом, півднем та північчю. Правда, природні умови України інші, ніж сусідньої Росії або Польщі: український степовий чорнозем та горбовина західної території України не зовсім схожі на горбуватий пісковий ґрунт Польщі або лісистої й не такої врожайної землі давньої Московії. Проте, особливості ці тільки де в чому відмінили вдачу та минуле українця, не зробили його минуле чимсь цілком відмінним від минулого сусіднього поляка, литвина, білорусина, чеха або росіянина.

Є, проте, чимало таких поглядів, що або відгороджують українське минуле китайською стіною від сусідів, головним чином від росіян, або цілком отожднюють українську історію з російською, московською. Деяким ученим-українцям за всяку ціну хотілося бачити таку історію України, яка ніби-то ніколи не мала нічого спільного з Москвою; від Москви вони відбивалися руками й ногами, хоч тисячу років тому не було ще ніяких ознак окремішності обох цих народів; вдачу українця вважали вони за споконвічну, цілком протилежну московській, підсовували йому інстинктивний нахил до християнської релігії, до лагідності й людяності; навіть відносини до рабів змальовували ідилічно-ніжними.

З другого боку, насичені російським імперіялістичним духом, російські вчені доходили до того, що відкидали зовсім окремішність українського народу, закриваючи очі на питомі риси його минулого, що склалися протягом століть в українську вдачу. Підтягаючи історію України під одну мірку з російською, — Україна, мов, не жила самостійним політичним життям, — вони здебільшого цілком ігнорували господарські та соціально-політичні відміни, що склалися в особливих географічних умовах, в особливих продукційних відносинах. Очевидно, що це погляди не матеріялістичні й не наукові, а тенденційно-фальшиві: в них одні факти, відповідно до поставленої мети, висувуються на перший план і їм надається значення основних явищ, тоді як на інші не звертається уваги, на яку вони заслуговують, або й зовсім про них не згадується.

Завдання української історичної науки.

Історична наука України дуже слабувала на односторонність. Не кажемо вже про те, що історію України розуміли як історію князів, гетьманів, коротко — верхів українського

народу; описуючи до найменших подробиць їхнє життя, звичай, примхи, походи й договори, а про життя самого народу, його господарські відносини, класову боротьбу — мовчали. Історію України обмежували тільки часами її державного існування, часами боротьби за політичну незалежність в XVI - XVII ст. та часами поневолення її в XVIII ст. Далі історія України в старій науці не йшла; вона кінчалася на XVIII віці. Цілі томи писалося про Київську Русь, про Галицьке королівство, про Литовсько-Руську державу, про козаків (головним чином про Хмельницького), а далі вже все менше цікавилися українською історією; в XIX ст. її навіть не визнавали або задовольнялися замітками про літературне відродження. Про кого ж мала ця історія говорити? Князів, королів, гетьманів не стало — урвалася й історія України, а про громадянство України без князів та гетьманів не цікаво було цим ученим писати.

Наука історичного матеріалізму не так дивиться на минуле України. Князі та гетьмани цікавлять її остільки, оскільки вони характеризують сучасне їм суспільне життя. Вона вважає часи феодалізму й кріпацтва за стадію історичної підготовки до капіталістичного, — буржуазного суспільства. Для матеріалістичної школи історія України не кінчається разом з кінцем її державного життя та поневоленням; навпаки, вона стає тим цікавіша й ґрунтовніша, чим ближча до наших днів, чим виразніше виступає підготовка пролетарської революції в її історичних передумовах.

Матеріалістична школа ставить собі таке завдання: виявити на історичних фактах матеріалістичну закономірність розвитку української історії, наростання щораз нових суперечностей та антагонізму, поширювання й поглиблювання класової боротьби, що остаточно вилилася у велику соціалістичну революцію, — цей неминучий наслідок прогресу суспільства. Тому то матеріалістична історія не починається з князів і не кінчається гетьманами. Вона вивчає природні умови історичного розвитку, господарську систему й суспільні відносини, соціально-політичну надбудову та суспільну ідеологію; вона розглядає суспільні суперечності, що спричинилися до зміни суспільного ладу й стежить за сусідськими взаємовідносинами. Покладаючи за основу економіку України, історія її має довести, що політичну долю України визначалося не свавільством князів та не природженими особливостями українського народу; вона має вияснити, що колесо

політичної історії України, так, а не інакше, повернулося в неминучий наслідок цілого ряду географічних умов та господарських і клясових відносин українського народу.

Значення української історичної науки.

Але дехто може спитати: для чого вигребувати з попелу минуле, коли ми живемо сучасним; нащо морочити собі голову тим, як жили, працювали та боролися наші діди; яку користь матимемо зараз, викопуючи те, що минуло, що вже не вернеться?

Помилковість такого погляду стане ясною відразу, коли взяти до уваги, що в історичному розвитку немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок існуючих сучасних і попередніх відносин.

Революція 1917 р. не впала з неба, вона неминуче повинна була розв'язати загострені клясові суперечності, а ці суперечності були неминучим наслідком капіталістичного способу продукції. Характер української революції, що своїм національним елементом, Центральною Радою, Гетьманщиною та Директорією так різниться від революції російської, також не був випадковий, видуманий; він був неминучим наслідком українсько-російських відносин, що склалися протягом ХІХ й початку ХХ століть.

Отже, треба добре знати минуле, щоб зрозуміти сучасне; не знаючи минулого України, ми не зможемо ясно зрозуміти й характеру української революції; не знаючи передумов, у яких виросла українська революція, не можна братися її судити, не можна провіщати майбутнє, бо і присуд, і віщування будуть неправдиві; не думаючи про майбутнє України або думаючи про нього помилково, помилково ми поставимося й до участі її в сучасній революції. Тільки вивчення українського минулого та зрозуміння українських особливостей дасть нам змогу правильно зрозуміти сучасне й робити правильні висновки про майбутнє. Хто орієнтується в сучасному, хто розуміє закони й шляхи всяких змін у суспільстві, хто затямив особливості, що характеризують ці зміни в Україні, той може намітити основні шляхи дальшого історичного її розвитку.

От для чого нам треба знати українське минуле. Історія народів — це не готовий шаблон, в який можна втиснути кожен нарід. Це дуже й дуже складний процес, що ніяк не

дається підвести себе під одну мірку. Про це казав уже Енгельс, це зазначав не раз Маркс. Коли б тотожність історичного розвитку у всіх народів була немінучим законом цього розвитку, то людство було б забавкою, підлеглою механічному розвитку, а від матеріялістичного методу лишилася б гола форма, готовий шаблон, до якого прикроювалося б історичні факти та історичні процеси. Україна жила в російській господарській системі більш як півтори сотні літ, економічна її основа в головних своїх рисах та сама, що й економічна основа Росії; проте, через різні емпіричні обставини, різні природні умови, різні расові відносини та історичні впливи, єдина ця основа економіки, як каже Маркс, — виявляється в незчислених змінах і відмінах; її можна зрозуміти тільки шляхом аналізування цих емпірично даних обставин.

МЕТОДОЛОГІЧНІ УВАГИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Метода в історії.

Історична наука користується з двох основних метод досліджування й пояснення історичних фактів — індуктивного та дедуктивного. Індукція — це метода узагальнення, що йде від часткового до загального; дедукція — це метода виведення, що робить висновки від загального до частового.

Індукція або наведення виявляється перш за все в т. зв. методі описування. Метода ця полягає в тому, що описується поодинокі явища, вишукуються в них спільні риси й узагальнюється їх в одне поняття, яке охоплює собою ці схожі явища. Так, описуючи вірування наших племен за давніх часів, окремо в полян, окремо в деревлян, окремо в сіверян, приходимо до висновку, що наші предки перед тим, як познайомилися з Християнством, шанувували природу. Приглядаючись до життя одного робітника, другого, третього, знаходимо в них спільні риси, що вказують на їхнє становище у виробництві, — а з цього робимо висновок, утворюючи одне спільне поняття пролетарської кляси. Проте, одної методи описування інколи буває не досить, особливо в історії, де явища надзвичайно скоро міняються на дуже складні. Тому, крім описового узагальнення, ми вживаємо ще й статистичного вирахування; за допомогою цього вирахування ми доходимо до певного висновку, що дає поняття про продукційні відносини або про ріст продукційних сил. Коли бачимо, що в XVI ст. в Україні одного й того самого року в одній окрузі робили панщину три дні, в двох других по два дні, а в інших п'яти та кож по три дні, то кажемо, що панщина в Україні забирала тоді пересічно три дні. Коли наприкінці XIX ст. в Україні працювали тільки дві рудні, — Юза та Пастухова, а при кінці 90-х років було вже 17 великих чавунових заводів з 29 готовими гутами та 12 ще не добудованими; коли статистика показує, що заліза в Росії в 80-х роках вироблялось на мільярд триста мільйонів карбованців, а в кінці 90-х років уже на три мільярди двісті мільйонів довоєнних карбованців, то ми кажемо, що залізна промисловість в Росії за цей час зросла втриє, а в Україні майже вдесятеро за десять років. Крім цієї статистично-індуктиної методи, що дуже допомагає вивчати відносини в Україні в першому періоді, в історичній науці ми ви-

користовуємо ще третій спосіб індукції, — аналітично-абстрактний, встановлюючи за його допомогою закони суспільного розвитку. При цій методі вживаємо не тільки описового та статистичного узагальнення, а ще й, аналізуючи поодинокі узагальнення, відкидаючи з них усе другорядне, додаткове, приходимо до висновків про основну тенденцію розвитку, про закон, що керує цим розвитком. Так, описуючи й підраховуючи, прийшли ми до узагальнення, що на початку ХІХ століття Англія була капіталістичною країною, а Росія й Україна кріпацько-феодальним суспільством, яким Англія була в середніх віках. Порівнюючи тепер шляхом аналогії феодальну Україну з феодальною Англією або Францією, розглядаючи причини, що привели Англію та Францію до промислового капіталізму, порівнюючи їх з колишніми феодальними відносинами Росії або України, приходимо до таких висновків: у феодально-кріпацькому суспільстві існує тенденція розвиватися в капіталістичне суспільство; отже, капіталізм є дальша форма суспільного розвитку після феодального способу продукції. Аналізуючи, далі, капіталістичний спосіб продукції, приходимо до висновку, що після нього неминуче настає соціалістичне суспільство. Таким шляхом ми відкриваємо закони суспільного розвитку.

Дедуктивна метода, що зветься також методою виведення, полягає в тому, що з готових висновків, з готових узагальнень ми робимо висновок про часткове явище. Коли Маркс казав про Росію, що, вступивши в стадію розвитку промисловости, вона піде шляхом західньої капіталістичної Європи, — то це був дедуктивний висновок, до якого прийшов Маркс, придивляючись до господарських відносин Європи й Росії. Коли шляхом спостережень ми прийшли до загального висновку, що після кожного господарського підйому в капіталістичному господарстві настає неминуча криза, то, переживаючи в певній країні економічний підйом з гарною кон'юнктурою, можна думати, що скоро на ринку настане зниження цін, криза підприємств, брак збуту товарів через надпродукцію, спричинену гарною кон'юнктурою. Коли на підставі зібраного матеріялу приходимо до висновку, що в Україні у ХVІІ ст. стався занепад економічного добробуту міст, то з цього можемо зробити дедуктивний висновок, що й ті міста, про які ми відомостей не маємо, також занепали через панування панських економій. Так користується історична наука методою дедукції.

Джерела української історії та їх критика.

Виникає тепер питання про те, звідки ми беремо наше знання минулого? Очевидно, не з безпосередніх спостережень, а з пам'ятників, з історичних джерел. Джерела нашого знання минулого, це перш за все різного роду юридичні акти чи то міжнародного характеру, наприклад, політичні або торговельні договори (угоди), чи то внутрішнього державного значення, наприклад, всякі закони та розпорядження, видані світською, духовною — центральною чи місцевою владою; нарешті, приватні юридичні акти, складені між громадянами у формі умов, описів та контрактів.

З другого боку, за історичні джерела служать нам різні літописи, мемуари, хроніки, оповідання про життя визначних людей, про подорожі та різні події, приватні збірники судових присудів, законів і розпоряджень влади, приватні списки існуючого звичаєвого права, збірники звичаїв, всякого роду листування, твори письменства, археологічні знахідки та переживання минулого в народній словесності, наприклад, історичні думи, обрядові пісні, звичаї, перекази та вірування. Всі ці джерела, хоч і не мають офіційного характеру, але дають багато матеріалів та вказівок для з'ясування суспільних відносин у певній добі.

Як же використовують історики ці джерела? Може, просто списують з них те, що їм потрібно? Здавалося б, що, принаймні, джерела офіційного, юридичного характеру, настільки певні, що все, що в них написано, можна вважати за правду. Але ж це не так! До всякого джерела треба ставитися критично, ц. т. перевіряти автентичність його походження та правдивість змісту. За давніх часів не було друкарень для розповсюдження документів і творів. Їх переписували рукою, і кожен переписувач робив це по-своєму, викидаючи незрозумілі слова або слова, які йому не подобалися: імення, давши й цілі навіть речення, та вставляючи натомість слова й описи, що були йому більше до вподоби. Через це не раз маємо, наприклад, кілька списків якогонебудь юридичного акту, і всі вони відрізняються один від одного. Коли так бувало з офіційними актами, то що ж казати про неофіційні джерела, наприклад, літописи, мемуари тощо: тут уже фантазія зовсім не мала впину. До того ж немало, очевидно, й підроблених, навмисне фальшованих документів.

Для того, щоб зрозуміти зміст і встановити правдивість джерела, є критика їх, що поділяється на вищу й нижчу. Нижча критика шляхом порівнювання різних джерел установає, чи дійсно таке то джерело походить з такого то часу, чи такої то особи, тобто чи воно є автентичне. Напр., *Руську Правду* вважали раніше, та ще й зараз дехто вважає за офіційний збірник законів, тим часом, як критика доводить, що це був собі тільки приватний список існуючих звичаїв, що не мав жодного обов'язкового характеру. Найстарший київський літопис приписували Несторові, — тим часом виявляється, що ім'я Нестора ніяк не зв'язане з цим літописом, а це є компіляція різних збірок. Більшу ще вагу в історії має критика вища, тобто критика змісту. Вона пильно перевіряє, чи все те, що написано в пам'ятникові відповідає тогочасній дійсності, чи, може, в ньому є довільні вставки пізніших переписувачів. Так, найстарший київський літопис мав аж три головні редакції, майже одночасні: т. зв. Несторівську, Сильвестрівську та Києво-печерську, — усі з початку XII ст. Ці редакції дійшли до нас у списках, далеко пізніших: Іпатіївський список зроблено, либонь, у Пскові в середині XIV ст. з українського оригіналу, Лаврентійський — в кінці XIV ст. (для суздальського князя). Не кажучи вже про інші, пізніші списки давнього літопису, згадані списки мають стільки неясностей, суперечностей, що треба було довгої праці, щоб установити справжній текст давнього літопису.

Обидва ці роди критики стосуються не тільки до писаних джерел; з них користуються так само, вивчаючи й археологічні розкопки, народні перекази, обрядові переживання минулого тощо; критика встановляє тут час, коли постали досліджувані явища, й як відділяє в них елементи первісні від пізніших. Велику роль при такій критиці відіграє аналогія, доповнюючи те, що загубилося, й відкидаючи те, що дода- но було пізніше.

Метода викладання.

Історичний процес розвитку громадських відносин відбувається завжди ступінево, повільно й не має в собі різких границь та переходів; проте, в історії України так само, як і в усякій іншій історії, можна помітити на певних ступенях розвитку спільні основні риси, що зв'язують окремі етапи

розвитку в одне ціле, в один тип громадських та соціально-політичних порядків, в одному періоді.

До цього часу в методі викладання історії України майже виключно панував момент державно-політичний. Історію України поділяли на окремі періоди, що відповідали певному політично-державному становищу. Тому викладали окремо київський період, як часи державної Київської Русі, окремо галицький, коли Україна існувала вже окремо від півночі, окремо литовський, козацько-польський та московський, а на XVIII столітті історію України звичайно кінчали.

Матеріалістична метода, що кладе в основу економіку суспільства, цікавиться клясовими відносинами, відсуває державно-політичні моменти на другий плян, менше описує давнину, більшу увагу звертає на етапи ближчі до нас, а найголовнішу на найновіші етапи капіталістичного суспільства.

Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції.

1. Період натурального господарства починається з найдавніших часів, переходить через патріархальну родоплемінну організацію, дружинно-князівську добу Київської Русі, феодалізацію Київської Русі, розвиток феодальних порядків у галицько-волинській та литовській добі, й кінчається з кінцем XV ст., коли починається розпад натурального господарства. Ознаки його такі: продукція задовольняє власні потреби виробника й спирається на рільництво та скотарство; ремесло не має виразних рис продукції на ринок, незначний обмін не створив ще окремих торговельних відносин; суспільство не виробило ще готових, складних суспільних організацій, окремих торговельних відносин; окремі етапи в розвитку суспільства настають поволі й непомітно.

2. Торговельно-кріпацький період — це період грошового господарства й приватної власності на землю, що виросла після розпаду давнього колективу на індивідуальні господарства; період покріпачення селян, розвитку ремесла, мануфактурної промисловости й торгівлі; період різкого поділу суспільства. Починається він розпадом натурального й початками грошового господарства та покріпаченням селян, переходить часи утворення козацтва, часи його повстання проти

шляхти, часи розпаду козацтва за гетьманщини, занепаду його та ліквідації; в цей період увіходить, далі, боротьба гайдамаччини з шляхтою на Правобережжі, єднання українських земель з Москвою та покріпачення України; впливи західних ідеологій, народження слав'янофільства й українського націоналізму; повстання декабристів і утопічний соціалізм Кирило-Методіївського братства; кінчається цей період Шевченком та скасуванням кріпацтва.

3. *Період промислового капіталізму* — це період розвитку машинової промисловости та аграрного капіталізму в Україні; період суперечностей буржуазно-дворянського суспільства; період боротьби революційної інтелігенції проти самодержавства, українського націоналізму проти російського імперіялізму, пролетаріату проти дворянщини та буржуазії.

Період цей починається розкріпаченням селян та іншими буржуазними реформами 60 років, переходить часи переслідування української культури, часи народницького соціалізму й терору 70-их років; часи, коли зароджувалися революційні організації й поширювалися марксівські теорії; часи заснування в Україні й за кордоном марксистських гуртків та їхньої боротьби з народництвом 80-их років; часи розквіту промисловости й зародків робітничого руху, що привів до заснування, в 90-их роках, Р.С.Д.Р.П. та до економічних (згодом політичних) страйків робітництва та аграрних селянських бунтів. В ХХ стол. він охоплював заснування й розкол Р.С.Д.Р.П. на більшовиків та меншовиків, боротьбу з марксизмом, селянські розрухи та робітничі страйки; події 1905-6 років і дальшу реакцію дворянщини; організацію українських демократичних і соціалістичних партій; зріст національних тенденцій в Україні й боротьбу проти обрусіння; кінчається цей період великою імперіялістичною війною 1914 р.

Період соціальної революції, що вибухла в 1917р. в наслідок попередніх суспільних суперечностей в зв'язку з світовою війною. Це — період революції 1917 р., громадянської війни пролетаріату проти російської та української буржуазії й будівництва радянської влади в Україні. Цей період, що доходить до наших днів, належить швидше до сучасности, ніж до історії України, але не вмістити його в історію України не можна, бо він є завершенням розвитку суспільних відносин в попередніх періодах.

I. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

ТЕРИТОРІЯ ТА ЇЇ МИНУЛЕ

Загальний вигляд території.

В розумінні етнографічному Україною ми звемо не тільки територію, що увіходить у склад УРСР, але й ті землі, що тепер перебувають під румунською, чеською та польською окупацією: південно-східню Бесарабію, північну частину Буковини, Підкарпаття, Східню Галичину, Західню Волинь, Холмщину й Полісся. Всю територію цю заселює здебільшого людність, що вживає однієї української мови й належить до слов'янського племені, а саме до його східньої групи; слов'янське ж плем'я складає частину великої арійської раси. Крім українського населення, живуть на цій території групи інших народів, що належать не тільки до слов'янського, а й до інших племен тієї ж таки арійської раси, напр., германське й романське плем'я; на цій таки території живуть і народи інших рас, а саме семітської та монгольської.

На південнім заході українську територію перерізують Карпати, що розкинулися на обидва боки цілою системою лісистих кряжів та верховин; кряжі ці на півночі переходять в галицько-волинську високу рівнину, дуже розмиту водами, через що місцями має вона майже гірський вигляд.

На схід-південь ця височінь тягнеться гранітним кряжем до Дністра, переходить далі до Дніпра, перегороджуючи його порогами, за Дніпром підноситься знову, утворюючи донецьку височінь, і, нарешті, губиться за Доном у надкаспійській низині. На південь від цієї височини по чорноморському побережжю розляглися трав'яні степи, висока рівнина, перерізана річними долинами та ярами-балками, вкрита грубим шаром чорнозему. Ця степова смуга, що продовжує західноазійські степи, досягає через нижнє Наддніпров'я нижнього Наддністров'я; гострі східні вітри обвівають цю смугу.

Невеличка північна частина України увіходить в лісову смугу з піскуватим, малородючим ґрунтом. Вона йде з північного сходу долиною Десни, водозбіром Ірпеня й Тетерева, середньою частиною Горині й Случа, Побужжям та багнис-

тою низиною Прип'яті. Найбільша частина української території лежить поміж степовою й лісовою смугами й являє собою хвилясту, дуже розмиту річками рівнину, з лагідними вітрами, з родючим ґрунтом, багату колись на ліси, що тепер, на протязі трьох століть, дуже порідшали, а подекуди й зовсім щезли; це знищення лісів спричинилося до осушення ґрунтів, зменшення води й загострення клімату.

Територія України має надзвичайно багато річок; найбільша з них це Дніпро з багатими його притоками, з яких найбільше значення мають Прип'ять на заході та Десна на сході, з окремими притоками. Система Дніпра тісно зв'язується з річками наших сусідів, напр., з північною Волгою, Двиною, Німаном, західнім Бугом та Вислою; через це вона в історії України мала величезне комунікаційне значення не тільки для Київщини, де вливаються в Дніпро найбільші його притоки, але для всієї України.

З інших значніших річок можна б згадати східній Буг, Дністер, західній Буг та на сході Дінець.

Минуле території.

Наш нарід живе на цій території не споконвіку. Були часи, коли людей ще не було, не то що в Україні, а й на всій землі. Людство так само не вічне, як і земля, що створилася багато сот мільйонів років тому з газоподібної матерії, поволі остигаючи та вкриваючися шкаралупою й відкладаючи все нові шари земної кори. Тепер по цих шарах, як по велетенських книгах, учені читають про минуле життя землі. Наука, що вивчає історію землі, зветься *геологія*, а наука, що досліджує, коли й як на застиглих шарах земної кори розвивалося органічне життя, зветься *палеонтологія*. Що ж каже геологія про історію землі? Вона доводить, що наша земля стара бабуса, бо рахується понад 100 мільйонів літ від того часу, коли почали утворюватися на ній перші шари земної кори, не рахуючи в це число зміни газоподібної матерії на рідину; деякі вчені нараховують їй ще більше віку.

Першу добу життя землі геологія зве прастарою, археозойською; доба ця тяглася понад 50, а, може, й більше мільйонів років, і палеонтологія не знайшла ще у відкладених у цій добі шарах землі ніяких слідів і останків тварин; на цій підставі вона доводить, що коли й були тоді на землі тварини, то вони ще були безхребетними. Вперше в дальшій добі, яку

геологія зве первічною, палеозойською, й визначає їй понад 30 мільйонів років, земля склала в своїх шарах багаті поклади кам'яного вугілля, в якому палеонтологія знаходить сліди риб, жаб та водяних ящірок. Людини ще не було, не було ще навіть плазунів, що з'явилися аж в наступній добі, вторичній — мезозойській, що тривала всього біля 10 мільйонів років. У крейдяних шарах цієї доби маємо ще фауну (тваринний світ) з холодною, як у риб, кров'ю, не поділену виразно на птахів і звірів; немає ще ссавців, в яких були б хоча зародки могутньої чоловіко-подібної мавпи.

Врешті, настає третична доба, кенозойська, в якій переважають між тваринами вже теплокровні й ссавці; у цій добі протягом мільйонів років, з теплокровних тварин утворився рід напівмавпи, напівсобаки, з якого пізніше поступово виростили подібні до чоловіка мавпи. Ще пізніше, в середині третичної доби, з'явилися тварини, які почали розвиватися далі в людей. З ними історія нашої землі вступила в наступну добу свого існування — в четвертинну. Ця доба найкоротша — вона триває всього понад 500.000 років, тоді як третична тяглася біля трьох мільйонів років. Цифри ці не точні, а приблизні, а до того ще й різні у різних учених.

Початки людського життя.

Так доходимо ми до Адама та Еви — на превелике розчарування побожних людей. Погляньмо тепер на той рай, де жили наші перші предки на землі; розгляньмо ближче їхнє біблійне створення, з яким ніяк не хоче погодитися ані палеонтологія, ані передісторична археологія, що не визнають ні раю, ні Адама, ні Еви з яблуком, ані навіть уславленого потоку, від якого зостався тільки один побожний Ной.

Земля в третичній добі була не така, як тепер. Перш за все, велика частина сучасного європейського та азійського сходу була тоді морським дном. Де нині Україна, там тоді б'ушували морські хвилі, гралися морські велетні. Згодом вода поступово відходила на південь, творилися наші Карпати та східній їх гранітний кряж, виступав сходу — отже, з кінцем третичної доби море доходило до границі сучасної нам степової смуги, а ще пізніше, в четвертичній добі, відійшло і з неї, зібравшись у водяних сточищах Каспійського, Азовського та Чорного морів. Клімат у третичній добі був гарячий, тропічний, як тепер на екваторі. Повітря, море й сухо-

діл заселяли тоді сотні тисяч видів тварин, від дрібноти до величезних риб, гадів та ящурів. В середині третичної доби з'явилися, як уже було зазначено, особливі тварини, подібні до людини, що складали одну галузь із породи мавп.

Чоловікоподібні тварини годувалися рослинами, слимаками та іншими м'якунами, а рідше м'ясом звірят протягом якого мільйону років на різних частинах земного сучодолу, завдяки способу здобування собі їжі, в третичній добі перетворилися шляхом довгої еволюції з чоловікоподібних тварин на людей, що ходили на ногах і збирали їжу руками, але ще не говорили. Жили ці люди гуртами, як тепер мавпи. Сліди цієї першої породи людей третичної доби вдалося вченим відкрити наприкінці XIX ст. Відкриття це мало величезне значення для науки, бо до того часу всі були переконані в тім, що людини в такій далекій добі ще не було. Дальші знахідки показали, що ця найдавніша людина мала вже знаряддя для примітивної своєї праці, напр., для збирання овочів, забивання дрібних звірят вона підбирала придатне для цього каміння, згодом зв'язуючи його з ломакою, з чого вироблялася оступово примітивна сокира-кийок; людина вже вміла використовувати вогонь, навчившись цього під час пожеж на степах та в лісах, що запалила блискавка.

Дилювіяльний період.

До початку XIX ст., та навіть і пізніше не тільки в отців церкви, як тепер, але й у вчених панував такий погляд, що нібито людина, з'явилася на землі завершена, але потім уже здичавіла; з цього первісного стану людина почала знову підноситися, поступово удосконалюючись. Вважалося, що біла раса розвинулась швидше за інші, за нею йшла жовта, а вже далі червона й чорна; останню довго не хотіли навіть зачисляти до людства, — так само, як жінок, що їх церква наділила душею вперше тільки в XIV ст. Щодо людини, яку створив Бог, то її нібито знищив потоп, залишивши одного тільки Ноя.

Проти цієї теорії виступили в половині XIX ст. деякі вчені. Вони говорили, що людина поступово виростала з тварини, удосконалюючись на знаряддях праці, що ніякого потопу з Божого гніву не було, а були тільки геологічні процеси та кліматичні зміни, які почалися при переході з третичної доби до четвертичної. Геологічні дослідження ствердили це, а від-

криття передісторичної археології на початку ХХ ст. наочно показали, що людина жила й до того «потопу» й під час його. Знайдені кістяки людини переходною від третичної до четвертичної доби й численні сліди людини першої половини четвертичної доби недвозначно показали, що в цьому далекому періоді як у нас, так і в Західній Європі, Африці, Америці та Азії жили люди, які мали навіть розвинену кам'яну культуру.

Чим власне був цей потоп, про який вперто говорять всі перекази? Геологія, читаючи по шарах земної кори, стверджує, що при кінці третичної доби наша земля дуже прохолола; після цього з'явилися спершу на північній, а потім на південній половині землі товстенні шари льодів, що створилися зі змерзлого снігу. Половина Європи та Азії тричі вкривалися льодовиками, що в Україні доходили мало не до лінії Полтави. Майже півмільйона років тяглося одне після одного замерзання і танення снігів, і мало не вся четвертична доба припадає на ці перемінні льодовикові періоди, що звуться в цілому ділювієм. Тільки коротесенький дальший період другої половини четвертичної епохи, той період, в якому ми тепер живемо, не знає ані льодовиків, ані їхнього холоду в давній суворості. Деякі вчені думають, що цей наш післяльодовиковий період, який зветься алювієм і триває біля 40 тисяч років, є одною з тих проміжних епох, що колись відділяли одну льодовикову добу від другої.

У цьому періоді (ділювіальному) відбувалися дальші зміни в будові земної кори. На льодовиках було нанесено багато піску, граніту, дрібного каміння, що товстим шаром вкрили вапняні шари землі, утворені в третичній добі. Сніги й льоди, танучи, давали багато води, яка розмивала шари землі, утворюючи з них наші горбовини та яри-балки, даючи початок річищам наших річок. Але не тільки мінялася поверхня землі, мінялося й життя на ній. Багато створінь не могло пристосуватися до нових умов життя, і вони загинули зовсім. Залишилися тільки деякі відпорніші породи, що могли пристосуватися до нового клімату; але й вони ґрунтовно змінили свою природу. Змінилася цілком і флора (рослинність), і земля з своїм населенням мала вже цілком новий вигляд. Разом із зміною природи, змінилася й людина, змінилася її до того часна, дуже ще нескладна культура, що знала тільки відшукувати на знаряддя готові камінці, а не вміла ще їх оброблювати.

Палеолітична культура.

Що являла собою людина дилловіяльного періоду, чи далеко вона пішла вперед від попередньої доби? Розкопки, які зроблено було і в нас, в Україні, знайшли в дилловіяльних шарах у Києві, біля Канева, на Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, на Волині та біля Кам'янця чимало слідів первісної людини; ці сліди показують, що тодішня людина вміла вже робити нескладне знаряддя з кременя та кісток риб і тварин. Правда, виріб має ще дуже грубі форми, звичайно це просте оббивання кременя й кісток; але знаряддя вже різноманітне, напр., сокира, скрібачка, лук і стріли, кам'яні ножі, молоток, кістяні шила, голки до шиття, гарпуни, щоб ловити рибу. Дилловіяльна людина не живе вже в лісах, а ховається від холоду в печерах і полює на таких грізних звірюк дилловіяльного періоду як мамут, носоріг, печерний лев та печерний ведмідь; м'ясом цих звірів вона годується, їхніми шкурами захищає себе від холоду. Вона вміє не тільки зберігати вогонь у печері, а й здобувати його; для цього вона била кременем об кремінь, або терла сухе дерево об дерево. Ця невисока кам'яна культура, що зветься в науці давньокам'яною або палеолітичною, була не єдиним досягненням тогочасної дилловіяльної людини; вже перед тим людина вміла вже розуміти людину, давати окремі звуки, з яких згодом утворилися слова-поняття, напр., назви певних дій, певних трудових актів, певного знаряддя чи предметів з тієї природи, яка людину оточувала. За допомогою цих слів-понять людина починала мислити, тобто говорити до себе без слів, починала творити первісний свій світогляд, розуміти, що все навкруги неї живе, так само, як і вона, разом з нею ходить. Поняття про душу та про богів людина ще не мала й не знала, що кожній людині доведеться вмерти, бо смерти звичайної вона не бачила, а бачила тільки загибель від пазурів звірюки. Крім запасання їжі, одягу та ловецького знаряддя, що постачало їй їжу, дилловіяльна людина навчилася ще малювати на стінах своїх печер та вирізувати на своїх знаряддях тварин, на яких полювала, та навіть цілі ловецькі сцени.

Держави дилловіяльна людина не знала, як і не знала ніякої влади над собою; не розуміла вона так само, що таке «мос» й «твое». Всі були рівні, всі працювали й споживали здобуте. Роботу поділяли між собою несвідомо: жіноцтво

пильнувало вогню в печері, збирало їстівні рослини, дерево для вогню, мох на підстилку та виготовляло шкіри на одержу; молодь гралася, помагала жінкам в роботі або вчилася кидати сокиру й спис та стріляти з лука; чоловіки ходили на лови, якими керував випадковий ватажок — найсильніший, найспритніший, найвідважніший за всіх. Сім'ї в нашому розумінні тоді ще не було, й чоловіки сходилися з жінками всієї громади, що складалася з родичів, зв'язаних одні з одними спільним походженням від однієї матері.

Не було ще й правильних сусідських взаємовідносин, — кожен, що походив з чужої громади, був разом з тим і ворогом. Тяжке життя виробило тісний зв'язок між членами однієї громади та гостро протиставляло її другій, коли та випадково зачіпала її ловецьку територію.

Алювіальний період.

Минули сотні тисяч років існування дилювіальної людини, й льодовики потанули, залишивши свої сліди тільки на високих горах та на обох бігунах, де вдержались все таки на досить великих смугах землі. Землю вкрили численні ріки, річки та озера, що вбрали в себе воду льодовиків, які розтали, виросла нова рослинність, змінилася дилювіальна фауна. Чим ближче на південь, тим швидше відживала земля, виростали листясті та шпилькові ліси, з'являлися нові роди тварин, — ті, що живуть і в наші часи. З старих родів до недавніх днів залишився тільки зубр і тур, якого за останні століття дуже винищено. Земля вкрилася новим шаром, родючим чорноземом, який в науці називається алювієм; у цьому чорноземі нова рослинність знайшла собі багато поживи. Коротко, земля вже має більш-менш такий вигляд, як і тепер, і вступила в новий період свого життя, що зветься алювіальним і тягнеться аж до наших днів, на протязі яких 40.000 літ.

Ця зміна землі сталася не відразу, а поступово, поволі, непомітно: десятки тисяч років танули льодовики, мінялася фльора, з'являлися нові тварини. Разом зі зміною природних умов життя мінялася й людина, що через свою кволість та злиденне вміння й знання залежала від природи далеко більше, ніж тепер. Потроху, ступнево призвичаювалася вона до нового, теплішого клімату, до нового життя в нових природних умовах і разом з тим розвивала свою породу в окремі раси й племена.

Вже за часів дилувіюма, здається, створилися були расові різниці між населенням екваторіяльних смуг, на які не так дуже впливав холод дилувіяльного періоду, та жителями Європи чи середньої Азії, що були під безпосереднім впливом дилувіяльної природи. Вони стали дуже відрізнятися одні від одних, як життям, так і будовою тіла та кольором своєї шкіри, даючи початок, з одного боку, темним расам тропічних країн, тобто чорній і мідяно-чорній, та світлим, ясним расам жителів Європи й середньої Азії, тобто білій і жовтій.

В алювіяльному періоді ці расові різниці, завдяки різним природнім умовам життя, розвивалися далі, а разом з тим в межах кожної раси утворювали своєрідні особливості, — відмінні прикмети окремих груп тієї самої раси. Пристосування алювіяльної людини до нових умов життя, що на різних територіях були неоднакові, привело до виникнення нових і не схожих одна з одною людських говірок та вдачі, і цим дало початок утворенню різних нових племен. В окремих гуртах, що мали спільні знаки-слова та спільний спосіб праці й думання, намножувалися й зростали нові групи; групи ці, як молоді рої бджіл, що вилітають з старого вулика, розселювалися на нових територіях і, таким чином, попадали в нові умови природи й праці, і на кожній території під впливом нових умов виростали поступово різні мови, різні способи мислення, різні племена й народи. Хто б сказав, що нинішні слов'яни, німці, греки, італійці, іранці та індійці складали колись одну групу-гурт, що блукала по Європі ще в середині алювіюма, говорила одною мовою та однаково думала? Проте, передісторія учить нас, що воно так було.

Різноманітний цей розвиток алювіяльної людини, що довів згодом до такої великої кількості народів та культур, які ми бачимо тепер, у своїм історичнім процесі поділяється на три головні періоди: переходовий, що деякі вчені вважають за продовження палеолітичної культури — він тривав яких 15 — 20 тисяч років; період новокам'яний, або неолітичний, що тягся у нас в Європі стільки ж, як і переходовий, а на півдні скінчився раніш; нарешті, металева культура, що почалася біля 8.000 років тому на півдні й перейшла до нас в Європу з Азії потім, десь біля 4.000 років тому, — ця доба триває й до наших днів під назвою історичної доби людства.

Правда, не всі народи враз переходили ці етапи розвитку: ще й тепер є племена, що не пішли навіть далі за кам'яну культуру, напр., північні ескімоси та чорношкірі племена

на середньої Африки й Австралії; але ми встановлюємо ці етапи не для окремих племен, а для всього людства, незалежно від того, що одна група його пішла у своїм розвиткові далі, а друга відстала.

Переходова доба палеоліту.

Ми вже знаємо, до яких наслідків культури дійшла пещерна людина диловіяльного періоду; подивимося тепер, як розвивалася вона у нових обставинах свого злиденного життя.

Зміна клімату й фльори, що йшла в міру танення льодовиків, дозволила людині жити не тільки ловецькою здобиччю, а ще й їстівними рослинами. Зацікавившись тим, що рослини можуть заспокоювати голод, людина поступово дійшла до примітивного рільництва, тобто штучного вирощування таких їстівних рослин, як просо, жито та ячмінь. Техніка вже остільки розвинулася, що людина не тільки палила шматки лісу або степу та сіяла в попелище зерно, але й проувала вже зручувати землю дерев'яним кілком, щоб кинути туди зерна й зібрати їх в п'ятдесят разів більше. Людина приручила собаку, а далі й козу, з якої мала м'ясо й молоко. Людина впорядкувала краще свої природні житла-печери, навчилася з тих таки кременя й кісток робити вже краще ловецьке та бойове знаряддя, навчилася з волокнистих рослин та з м'якої кори плести всякий посуд для хатньої потреби, випалювала з глини горшки, щоб варити їжу, навчилася розтирати камінням зерно, робила вже кращі візерунки на стінах печери та на своєму знарядді.

Мінялося життя, мінялися й попередні порядки та звичаї пещерної людини. Перш за все змінилися трудові відносини між обома статями. Рівновага в поділові праці між жінками й чоловіками, якої додержувалися в диловіяльному періоді, коли з'явилося рільництво, порушилася; тепер робітницею-годувальницею гурту стає перш за все жінка: на її плечі лягає тягар — все хатнє господарство й діти, вона грає роль в'ючака, що під час мандрівок тягне на своїх плечах увесь капітал гурту, вона ж таки повинна сама впоратися з роботою на полі. Чоловіки тільки виготовляли площу під засів, а далі знову або йшли на лови, або в похід на сусідні гурти, або байдикували вдома, вигріваючись на сонці та вправляючись військовою та ловецькоюю штучкою; жінки мусили

їх годувати та ще й дбати про те, щоб виготовити й поле під засів, посіяти зерно, прополоти його й зібрати, зриваючи колос руками.

Таке значення жінки в гурті заохочувало чоловіків здобувати собі жінок — ще й з чужих гуртів. Починаються напади на сусідів, щоб здобути жінок, тобто власне здобути нові робочі руки. Згодом звідси постає звичай брати жінок взагалі з чужих гуртів, а не своїх; ще далі звичай цей переходить у заборону чоловікам жити з жінками, що походять від спільної матері чи баби. Таким чином непомітно давній кровосумішний гурт-сім'я перемінилася в екзогамний гурт-рід, що зв'язував своїх членів не тільки співробітництвом та спорідненням, а ще й заборонаю жити з жінками свого роду. Це вже була виразна організація «своїх», що протиставляла себе «чужим»; на чолі її стояв уже обраний ватажок — голова роду; цей ватажок вів перед на нарадах членів роду, де брали участь і жінки, й водив чоловіків у походи на сусідів або на лови. Споріднення звичайно вели по матері, а не по батькові, бо того не можна було знати там, де всі чоловіки спільно жили з придбаними жінками; тимто ця форма родового споріднення й зветься в науці матріархатом.

Деякі вчені гадають, що така форма споріднення була разом з тим і основою матріархальної родової організації, в якій жінка стояла, мовляв, на чолі роду й мала в своїх руках навіть владу над членами роду; але цю думку нині дуже заперечується; вона виникла змішуванням двох понять: визнавати по матері родичів та мати владу в роді, тобто поняття форми споріднення в роді й форми родового громадського укладу.

Людський світогляд так само дуже змінився в цій добі палеоліту. Природня смерть членів роду, часті хвороби, сні — все вимагало від людей певних пояснень, а мислення людське настільки тепер розвинулося, що вперто вже дошукувалося причини цих явищ. І от людина починає пояснювати собі хворобу чи природню смерть вселенням у людське тіло зовнішньої надприродньої сили; цю силу називають бісом чи духом. Уже раніше люди думали, що навкруги їх все живе й має рух так само, як і вони, навіть малесенький камінчик або дрібна травичка; тепер й такі явища, як хворобу чи смерть, люди почали уявляти собі, як живі створіння, що входять, вселяються в людей. Далі стали дошукуватися, через що, як людина вмирає, то з неї виходить видих, витікає кров і ста-

ють очі, через що у сні ввижається всячина, як наяві. Поступово люди прийшли до висновку, що щось живе в їхньому тілі, щось таке малесеньке, як той дух, що робить хворобу або смерть; воно сидить десь або в очах, або в голові, або в грудях, або в крові, бо людина гине, коли бити по голові, коли пробити груди або випустити кров. Так зародилася невмируща віра в духів і душу, так з'явився анімізм, тобто віра в те, що все в природі не тільки живе, а ще й має душу, що кожна річ, навіть сокира чи спис, мають свою душу.

Зародившись, така віра мусіла виявлятися в певних обрядах, що мали завдання реагувати на впливи духів та боронити людину від них; якщо одні духи шкодять, то інші допомагають, якщо камінь ранив ногу, то листок травиці чи зілля, затамуючи кров, може загоїти рану. Та сама практика, що породила віру в духів в духів-шкідників, дала й духів-помічників; їх треба завжди носити з собою, щоб запобігти лихові. Таке надавання речам природи цілющої сили дало початок фетишизму, а вміння лікувати хворобу й рани за допомогою фетишів, тобто особливо чудодійних речей та заклинання, що відганяло злих духів, породило чарування, знахарство, ворожбитство, тобто магію. Ця ж таки віра в духів навчила людей ховати мерців у землю. Для того, щоб духи, які вселилися в тіло мерця, не верталися назад, треба віддати це тіло звірям, або ще краще, закопати його в землю, зв'язати руки й ноги та пригнітити важким камінням. Ще й тепер по глухих селах можна побачити звичай проколювати померлим лихим людям осиковим кілком серце, бо померлий встане й буде вночі пити з родичів кров.

Неолітична культура.

Промайнули знову тисячі років. Людина призвичаїлася до нових умов життя та нової природи й знову зробила великий крок наперед у своєму розвитку. Перш за все, шляхом трудової практики на протязі двох десятків тисяч років витворилося багато різноманітних знарядь праці, що визначаються гарною різьбою та малюнком; знаряддя робиться вже не тільки з кременя й кістки, а й з інших м'якших горотворів; при цьому їх не тільки оббивають, як раніше, а й свердлять та вигладжують. Кращає й рільництво, що переводиться вже кам'яною мотикою-сапою; доспіле зерно не зривають вже руками, а зрізують кам'яним серпом, а потім ме-

лють його на кам'яній зернотерці. Ганчарство пішло також далеко вперед, збагатилося на всякі форми й рисунки.

Людина приручила вже не тільки собаку й козу, в неї є вже цілі череди рогатої худоби, овець, ослів, а згодом коней; вона починає скотарювати, заводити свійську птицю. З'явився вже й простенький ткацький варстат, що тче полотно з волокон льону, з'явилися житла не в природніх печерах, а збудовані з дерева; житла ці або роблять в копаних ямах, або ставлять на вбитих у дно озера палях, або роблять шатро із звірячих шкур та галуззя. Людина починає думати не тільки про те, щоб наїстися, але щоб попоїсти смачно та ще й попити. Вона навчається варити та приправляти всяку їжу й готувати з молока та рослин різні напої; вона дбає про зручну одягу, прикрашає всякими оздобами своє тіло та ще й розмальовує його різними фарбами.

Людина неолітичної доби вміє не тільки нападати на сусідів; вона зав'язує з ними сусідські мирні взаємини, обмінюючи вироби своїх ремісників на чужі. Техніка оброблювання каменю, дерева, глини, кісток та звірячих шкір пішла так далеко, що давала вже лишки; ці лишки люди міняли в сусідів на такі вироби, яких у них самих не було.

Зародок примітивного обміну з сусідами поступово утворює поняття родової власності, як виключного права володіння тим добром, що має рід. При обміні протиставилися двоє понять: «наше» і «ваше», як поняття покладеної праці одного роду у вимінювані речі другого роду. Ці поняття власності вкладалися разом і в поняття «мое» «твое» при внутрішньому обміні між окремими членами того самого роду. Правда, в самому роді існувала власність тільки на речі, оздобу та зброю. Житла, стада худоби, рільниче знаряддя й територія були спільними для всіх членів роду, але різні інші речі індивідуального вжитку були приватною власністю, тобто ними виключно володіла людина, що їх придбала.

Згодом поняття родової власності починає вужчати. Окремі групи — сім'ї — виділяються з роду зо своїми житлами, з окремим хатнім господарством, з окремими знаряддями праці, з окремими жінками, навіть з окремими стадами худоби. Почин дав ватажок роду, за ним його прибічники, старші в роді чоловіки, а далі — рід поділився на ряд малих груп (родин) з окремою родинною власністю. Правда, на лови і в походи, та на оброблення поля йдуть всі разом, здобуте чи зібране зерно поділяють уже між окремими сім'ями. Таким

чином, в роді тепер є вже три зародки власности: родової, якою подяккує увесь рід, сімейної, де власником є окрема сім'я в роді, і приватно-особистої, куди входять оздобы та зброя, ловецькі та військові трофеї.

Зародки родо-племінної організації. Патріархальна сім'я.

При таких відносинах будова давнього роду мусіла бути вже іншою.

Перш за все, впадає нам у вічі поділ на вільних та невільників — рабів, що з'являється в другій половині неолітичної культури. Люди пішли так далеко у своїй трудовій техніці, що вже перестали вбивати переможених сусідів, забираючи тільки молодих жінок, як робили раніше. Тепер переможених ворогів використовують як робітників у своєму господарстві, примушують їх пильнувати худоби, працювати на полі тощо. Раб щодалі визволяє жінку з її незавидного становища, але ще далеко не є великою робочою силою в неолітичній громаді, а в деяких племен і зовсім ще немає рабства; проте, існування невільників в роді свідчить про зародки клясового поневолення вже в цій далекій добі.

Жінка, таким чином, все ще є головною робочою силою в роді, але подружні її відносини тепер зовсім інші. Вона тепер є власністю свого чоловіка, який з ніким уже не ділиться своїми жінками, маючи їх — по кілька, а навіть по кільканадцять. Він заволодів жінкою остаточно, як своєю власністю, яку може обміняти й купити нарівні з своєю зброєю чи оздобами, і виключив інших чоловіків від співжиття з нею. Так виросла нова форма подружжя, так звана полігамія (многоженство), а з неї став заводитися звичай вести споріднення не по матері, а вже по батькові. Виділ в давнім роді окремих сімей з окремою власністю, певність походження від одного батька — голови сім'ї, конечно потреба вдержати в сім'ї хочаб злиденне батьківське майно — все це склалося так, що споріднення по матері почало відступати перед спорідненням по батькові, тобто патріархатом.

Ще одну значну рису помічаємо в тодішньому суспільстві. Раніше ми бачили, як на чоло роду поступово висувався випадковий ватажок на ловах чи у військових походах, як згодом біля нього стали з'являтися помічники, так само обрані, як і він, як стали з'являтися ворожбити та знахарі, що жили з додаткової праці членів свого роду. Вони перші по-

чали виділятися з своїми сім'ями в окремі господарства, заводити багато жінок та використовувати, потім, на роботі й невільників. Це були перші чужоїди (паразити), що жили з праці других, завдяки особливому своєму становищу в роді та виконанні в ньому організаторських функцій. Завдяки цим якраз функціям організаторського характеру, вони стали економічно сильнішими в роді й виділилися з родового колективу в окремі групи-сім'ї; згодом це призвело до того, що вони стали владою в роді, яка порядкувала родовою власністю, спершу за згодою всіх дорослих членів роду, а далі вже й без них, цілком самовладно.

Такі зміни розвалили давній родовий порядок, що тепер його ми розглянули. Родовий господарський колектив уже не існує; в основі громадської організації лежить родовий зв'язок окремих великих родин, тобто малих родів, складених з кількох поколінь; на чолі цих родин стоять їхні батьки, яких іноді звать патріярхами. В родовому зв'язку розпоряджаються тепер не загальні збори дорослих чоловіків, як було раніше; збори ці відбуваються, щоб інколи вирішити тільки важливіші справи, поза цим порядкує рада родинних батьків-старшин, вона вибирає ватажків для військових походів, розглядає суперечки між окремими сім'ями й керує родовим господарством. У своїй родині, у своєму роді такий батько здобуває згодом необмежену владу й порядкує, як хоче, родинною власністю, не питаючись своїх родичів. Давній суцільний рід став тепер спілкою чи зв'язком окремих патріярхальних родин, до того ще спілкою авторитарною, де вже є верховоди й залежні від них члени, — визискувачі й визискувані. Це був перший ступінь нової родо-племінної організації з владою зверху; ця організація почала вже об'єднувати не тільки окремі сім'ї в родові групи, а ще й родові ці групи у вищі спілки, так звані племена. Але це вже входить в царину дальшої доби розвитку, в добу мідяно-бронзової культури.

Тотемізм і культ предків.

Така зміна родової організації викликала за собою й зміну вірувань. Із вшанування ворожих людині духів розвивається вшанування деяких тварин та навіть рослин, від яких нібито має свій початок рід чи сім'я; тварини ці охороняють рід від усякого нещастя й дбають про нього. Кожен рід,

кожна патріархальна сім'я має свого предка-тотема, що є символом сили, зручності, витривалості й відваги; у одних — це вовк, у других — ведмідь, у третіх — орел, у четвертих — гадюка або собака. Тотем треба берегти, його не вільно ні вбивати, ні їсти. Він є табу, тобто заборонений, освячений. Члени кожного роду, кожної сім'ї — нащадки свого тотема. Це єдина тотемна спілка, і приналежність до неї освятиться власною кров'ю. Тому то молодь родова мусіла піддаватися обрізанню або іншому каліцтву, засвідчуючи цим зв'язок з тотемом. Тепер уже померлих родичів не кидають звірям; не закопують їх у землю, щоб позбутися їхньої душі, а ховають у могилах, приносять їм час від часу їсти й справляють на їхніх могилах родові тотемні учти, щоб зазначити зв'язок з душею померлого й тотемом.

Ми вже знаємо, як розпадалася на групи давня родова організація, як на чолі роду-сім'ї став батько — його голова, провідник і суддя; у цих то часах практика щоденного життя робиться звичаєм, що зобов'язує виконувати заповіт померлих предків, а вшанування тотема переходить у вшанування предка — батька, що від нього бере свій початок уся родова спілка. Тепер уже предок чи то всієї спілки, чи окремої сім'ї, є чудодійною тією силою, що породила рід і оберігає його від нещасливих випадків, вимагаючи за це від своїх нащадків данини. Предок створив і землю з усім, що на ній, а сам живе тепер вкупі з померлими членами родової спілки десь у далекій, багатій стороні, де панує, гарно їсть, живе з багатьма жінками та веде боротьбу із злими духами, що хочуть шкодити йому та його родичам на землі.

Так розвинулася віра в тогосвітнє життя предків, так з'явилося поняття неба-раю; згодом утворилася віра і в пекло, де живуть по смерті невірники, виключені з родового зв'язку злочинці, боягузи, інколи й жінки. Таким чином помалу приготувався ґрунт для віри в Бога. Але ця віра мусіла перейти ще одну стадію.

Тепер придивимося до того, що діялося в ці часи на території нинішньої України, як там розвивалося життя в своїх особливих умовах.

Досі ми бачили, як взагалі зароджувалося людське життя на землі, як взагалі людина робила свої перші кроки в культурі та вчилася класти перші основи суспільного ладу.

Тепер дослідимо ближче територію України та її населення, але у зв'язку з поступом культури всього людства.

КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Сліди кам'яної культури на території України.

Ми вже згадували, що на території теперішньої України в найдавніші часи існування людини ключем було людське життя. Багаті на пам'ятки розкопки показують, що в часах дилювіюма людина не заходила на північ далі від нинішньої Чернігівщини; зате на Поділлі, Наддніпров'ї та Наддністров'ї людей було надзвичайно багато через те, що льодовики ніколи не переходили за лінію Київ — Полтава. Найстарша з цих знахідок — це київське становище, що досягає часів середини дилювіюма; відкрив його Хвойко; молодша трохи від нього — мізинське становище на Чернігівщині (біля села Мізиня на Десні), яке відкрив Ф. Вовк, а ще молодша — становище над Удою біля с. Гінців, на Полтавщині. Ці знахідки, разом з відкритими в інших сторонах України палеолітичними становищами, виразно говорять, що наша дилювіяльна людина не дуже то відрізнялася від західних своїх сучасників. Хоч культура її стояла трохи нижче від культури теперішніх найменш розвинених племен Австралії або Африки, проте, вона не тільки вміла робити з кременя, кісток чи дерева невибагливе своє знаряддя, а ще й оздоблювала його різними візерунками й вирізувала на ньому такі фігурки, що деякі теперішні дикуні, може, й не зуміли б.

З неолітичної культури знаходимо в Україні ще більше слідів, що вказують на розповсюдження людини вже по всій території нинішньої України. Археологія знайшла не тільки окремі становища — житла неолітичної людини, але й цілі групи таких становищ, відкрила добре заховані робітні, де вироблялися всякі інструменти та посуд, знайшла в становищах і робітнях немало добре збережених інструментів, знайшла городища, де ховалася тодішня людина від ворогів, викопала цілі й добре збережені кладовища з похованими мерцями.

Особливо багато знайдено в самому Києві. Неолітична людина жила ще тут у печерах, копаних її руками; в цих печерах знайдено останки їжі, посуд та зброю, що належать до початкової неолітичної культури. Є вже тут і кістки рогатої худоби, коней, свиней і черепки глиняного посуду. У Ки-

еві ж (на Кирилівській вулиці) у верхніх шарах землі, над цими старшого походження житлами, знайдено становища-землянки, де житла не тільки робили у викопаній ямі, а й добудовували їх зверху частоколом та хмизом. У цих землянках трапляється орнаментований глиняний посуд та інструменти справді таки мистецької роботи.

Особливо багато становищ, що добре збереглися, знайдено в околиці Трипілля, трохи нижче від Києва. Людина жила тут у житлах, викопаних в землі, добудованих над землею частоколом або тином і вимащених глиною всуміш з половиною. Крім цих жител, глиняних мазанок, знайдено там таки глиняні площі (майданчики), тобто становища, де долівка вимощена паленою глиною, і глиною ж помащено стіни; ці становища дехто вважає за житла, але швидше це повинні бути гробовища, бо в них не знайдено слідів огнища, як у інших мазанках. Таких мазанок знаходять часто навіть по 50 вкупі, а площі — гробовища розкидано скрізь по Україні. У них повно всякого інструменту з мистецькою різьбою та посуду з різним орнаментом і малюнками, що свідчать про існування свійських тварин та рільництва. Що рільництво в Україні знали вже від початку неоліту, видно з великого числа знайдених кам'яних зернотернок, якими мололи зерно, трапляються навіть цілі зерна пшениці, ячменю та проса, заховані в глиняних мазанках, не кажемо вже про пшеничну, ячмінну та просяну полову, яку мішали з глиною, щоб мастити житла та стіни.

Багато гробовищ, як площ (майданчиків), так і пізніших могил, що їх знаходимо в Наддніпров'ї та Наддністров'ї, свідчать про те, що неолітична людина в Україні вірувала в тогосвітнє життя. Старіші сліди показують, що мерців перше палили; пізніші — що їх або просто ховали в землю, або перед тим палили, а в землю ховали вже самий попіл, насипаючи потім над ним могилу. Ще пізніше голову покійника обсипали або обмазували червоною вохрою, звідки й з'явився звичай ховати мерця з червоною китайкою.

Нарешті, слід згадати, що неолітична людина мала в нас розвинене ремесло; ремесникували окремі сім'ї — роби; на це вказує велика кількість становищ-робітень, де робили всякий інструмент, особливо прясниці, глиняний посуд, серпи, ножі, сокири, пилки та стрілки, усе, очевидно з каміння.

Неолітична людина вмiла будувати не тільки етановища та майданчики, але також і городища, тобто укріплені місця, iноді бiльшi за десятину, як показують знахідки в пiвденній Волині; ставила вона їх над річкою та обводила земляним валом. Отже люди жили тоді вже великими громадами, бо поставити таке городище, знаючи тодішне недосконале знаряддя, могла тільки велика кількість людських рук.

Початки металевої культури. Мiдяно-бронзова доба.

Металь люди навчилися обробляти вперше не в нас, а на пiвдні, в Єгипті та Месопотамії; це сталося яких 8000 років тому. Спершу вживали мiдi до виробів деякого знаряддя, а згодом, коли навчилися витоплювати з мiдi й цинку бронзу, стали продукувати вироби з цього нового метерiялу. Майстрами в цьому дiлi стали згодом фiнікійцi, якi жили на азійському побережжі Середземного моря; вони-то, як першi кiнцi на землi, рознесли цю бронзову культуру по Азії та Європі, навчивши й iншi народи вживати металю, замість каменя та кiсток.

Винахід металю зробив велику зміну у виробництві та громадській організації людини, що вмiла досi обробляти тільки камiнь. Розвинулося дуже ремесло й рiльництво, почався ширший обмін з бiльш далекими народами, навчилися люди письмом передавати свiй досвід. З родо-сiмейної організації неолітичної доби виросла родо-племінна, що не тільки об'єднувала в одній спiлцi кілька сiмей-родiв, а ще й сполучала цi спiлки у вищій зв'язок — плем'я; на чолі племені стає найвизначнiша сiм'я з своiм батьком, що поступово захоплює до рук верховну владу в цілому племені, стаючи iнколи його всесильним володарем, паном своiх пiдданцiв. Ця, так звана родо-племінна організація, змiнялася iноді на родоплемінну монархію; так було, напр., у червоношкірих ацтекiв в Америці та в стародавнiх єгиптян, де за яких 4000 лiт до нашої ери iснувала така родо-племінна монархiя з фараоном на чолі, з начальниками окремих нових (родових спiлок) та з батьками окремих сiмей, що склали номи.

В Європі, а зокрема у нас в Україні, тоді ще не знали ані мiдi, ані бронзи. Цi метали занесли в Європу вперше, яких 4000 років тому, фiнікійцi; спершу вони з'явилися в Греції та Італії, а потім ті ж фiнікійцi почали заносити їх до нас в Україну, засновуючи свої колонії по берегах Чорного моря. Три-

пільське й інші становища, що виникли в кінці неолітичної культури, тобто за яких 20 століть до нашої ери, мають у своїх скарбах немало таких мідяних та бронзових ножів, мечів, серпів та сокирок, часто з мистецькими візерунками.

Спершу фінікійці привозили до України готові вироби, а далі стали вчити тодішніх жителів чорноморського побережжя, як добувати мідь і виробляти з неї знаряддя. У Донецькому районі ще й тепер інколи трапляються старовинні мідяні шахти, а на нижньому Наддніпров'ї та в Галичині форми для виливання місцевих бронзових виробів; це начебто показує, що в Україні не було окремих мідяного та бронзового періодів, а була одночасно мідяно-бронзова культура.

Передслов'янська колонізація України.

Яка порода людей жила на нашій території за часів неолітичної культури, ми не знаємо; знаємо тільки, що це була раса давгоголових, з білим кольором тіла людей, на що вказують черепи тогочасних гробовищ. Виразніші трохи сліди маємо з часів, коли на території України починалася металева мідяно-бронзова культура. Від цих часів маємо короткоголовий тип людини, що належала, очевидно, до індоєвропейської раси.

Індоєвропейською расою ми звемо нині племена слов'ян, германців, греків, литовців, італійців, кельтів, іранців та індійців.

Всі вони на початку металевої культури склали, мабуть, одне плем'я з однією мовою; воно жило в середній Європі; звідси воно почало потім розходитися по Європі й зайшло навіть до Індії, де підбило під себе тамтешніх чорних жителів і запанувало над ними.* Цей поділ індоєвропейського племенни, спершу на західно та східно групи, потім на менші групи-племена, дав почин виділенні з нього слов'янського племенни, що спершу оселилося було, мабуть, на території між Вислою, верхнім Дністром та верхнім Дніпром. На великій частині території України, перш за все, на середнім і нижнім Подніпров'ї слов'ян тоді ще не було; немає певних слідів, хто там жив, чи кіммерійці, чи інший який нарід. З VII ст. до Хр. маємо перші певні відомості, що на цій території сиділи ко-

* Є ще й друга теорія, яка говорить, що індоєвропейські племена жили спочатку в середній Азії, звідти перейшли на захід — в Європу й на південь — в Індію.

чівники іранського племені, скити, — переважно скотарі та хлібороби; після них оселили цю територію нові вихідці з Азії — сармати, так само іранського походження. Це було 2500 років тому. Сармати були переважно скотарі, так само як і далші їхні наступники на українських землях, алани, що не знали осілого життя, не будували постійного житла, а переходили з отарами худоби з місця на місце. Всі ці кочові племена, з яких залишилося до наших часів багато старовинних пам'яток культури, жили родо-племінними організаціями, маючи на чолі всього племені володаря, начальників окремих родових спілок та голів окремих сімей.

Одмітна риса цих племен — це розцвіт невільництва; вславилися вони також, особливо скити, побратимством, ц.т. такими парубоцькими товариствами або братствами, що в кожній родовій спілці всю молодь парубоцьку зв'язували в тісний гурток; у цих гуртках молодь, освятивши побратимство спільно випитою власною кров'ю, готувалася на майбутніх вояків, ловців та мужів. Відомі були також своєю великою обрядовістю похоронні звичаї цих кочівників. Просту людину ховали звичайно в землю, зате померлого володаря племені або начальника родової спілки возили спершу по цілому племені, родовій спілці; при цьому родичі померлого або його підданці калічили себе до крові, на знак жалоби по ньому; потім мерця палили, а з ним вбивали й палили його улюблену жінку, одного з невільників та улюбленого коня, насипали на гробовищі високу могилу. Ці могили, звані царськими, залишилися й до наших часів, здебільшого в степовій смузі як свідки давнього дослов'янського буття в Надніпрів'ї.

Початки залізної культури.

В той час, як у нас в Україні тільки-но заводилася мідяно-бронзова культура, й почали, як свідчать розкопки могил, виробляти золоті, а згодом і срібні окраси, в той час, коли племена, що жили в Україні, не пішли далі за кочівництво, примітивне рільництво та родо-племінну організацію, де власністю все ще було рухоме майно та худоба, зброя, невільники та жінки, — в той час в деяких інших краях, як от Єгипті, Месопотамії, пізніше Греції, Римі, Індії та Китаї відбувалася нова зміна в історії, завдяки вживанні заліза.

Люди знали залізо вже яких 6000 років тому. Знайшли його вперше в Африці, в метеорах, але воно довго не дава-

лося до оброблення; тому 5000 років фінікійці перші подумалися здобувати залізо з руди, після цього воно почало розповсюджуватися в Месопотамії й зайшло в Індію, Китай, Грецію та Рим, біля 3000 років тому; звідси залізо попало й до нас в Україну в VII — V стол. до Хр. через грецьких колоністів, які оселилися на північних берегах Чорного моря. Таким чином мідяно-бронзову культуру, що не встигла ще в нас як слід розвинутися, витиснула швидко культура залізна, якої багаті сліди знаходимо разом з золотими та срібними виробами в околицях Львова, Києва, на Криму біля Керчі, біля Дніпрових порогів (Чортотлицька могила), біля Ромна та Харкова.

Початок уживання заліза розвинув дужче обмін і ремесло, став ґрунтувати продукцію, головним чином, на рільництві, тісніше зв'язав кочові племена з оброблюваною землею, зробивши їх осілими, дав початок приватній земельній власності та новим громадським порядкам і новим віруванням. Родо-племінна організація, що ґрунтувалася на кривому спорідненні ловців та воєнків щодалі уступає своє місце сусідським інтересам хліборобів та ремісників і перетворюється на феодальну державу з землевласниками - феодалами, з писаними законами, з різними станами, з професіями в суспільстві. В новій територіальній організації змінився й людський світогляд. На місце вшанування предків з'являється культ таких природних сил, як сонце, блискавка, вітер, земля дощ, від яких дуже так залежало тодішнє рільництво; виробляється остаточно віра в тогосвітнє життя, в небо й пекло, розвивається мітологія, тобто вшанування предків, вже не як богів, бо ними стали сили природи, а як надлюдських героїв, споріднених з богами. Далі, з розвитком монархічної влади в державі, на місце многобожства (політеїзму) з'являється — віра в одного Бога — монотеїзм; всі інші боги стають тепер тільки прибічниками головного Бога, його янголами або святими.

Поглянемо тепер на ті шляхи, якими в другій половині останнього тисячоліття до нашої ери приходила до України залізна культура.

Грецька колонізація Чорноморських берегів.

Ми вже знаємо, що мідяно-бронзову культуру на українські береги Чорного моря занесли фінікійці, яких 4000 ро-

ків тому, засновуючи там свої торговельні заклади та робітні з копальнями міді. Після фінікійців ролю світових купців мандрівників взяли на себе греки, що приїздили на береги Середземного моря, заходили глибоко в Азію і скрізь засновували свої колонії, ще навіть тоді, коли стали підданцями Риму. Вони то й познайомили жителів нашої країни із здобутками своєї культури, привозячи з своєї країни на обмін різні вироби свого ремесла; деяка частина грецьких купців осіла навіть назавжди на побережжі Чорного моря, закладаючи на ньому міста; тут греки торгували різним крамом та обмінювали його на сировину. У греків продукція й торгівля стояли високо, вони мали вже гроші для визначування ціни, вони були вже торговельно-капіталістичним суспільством, як перед ними фінікійці — отже й не дивно, що ці греки шукали зиску не тільки в своїй країні, а ще й поза її межами.

Так з'явилися грецькі колонії: Тіра, на Дністровому лимані, що була незалежною республікою; Ольвія, на правому березі Буга, що так само була незалежною республікою; на Кримському півострові, де нині Севастопіль, стояло велике місто-республіка Херсонес; на східньому березі Кримського півострова була велика республіка з містом Пентекапеею (нині Керч), що згодом перетворилася на монархічну державу з підлеглими колоніями Теодосією, Фанагорією (в куті Таманської затоки), Горгінією (де нині Анапа) та багатим містом Танаїсом, у Донському гирлі. Ці колоністи греки, а разом з ними й євреї, розвозили по Подніпров'ю та Наддніпров'ю грецькі вина, матерії й різні вбрання, золоті та срібні оздоби, грецький посуд тощо, міняли їх на невільників, на шкіру й хутро, рибу й збіжжя, розносячи таким чином грецьку культуру серед тих іранських племен, що жили тоді на українських землях. Завдяки цим грецьким колоністам, ми й маємо досить ясні відомості про те, хто жив в Україні від початку останнього тисячоліття до нашої ери.

Грецький мандрівник Геродот, якого звать батьком історії, сам навіть був у Ольвії в половині V віку до Хр.; він дав нам докладні, хоч де в чому перебільшені, відомості про тогочасне населення України та про його звичаї й порядки; знахідки з могил цього скитсько-сарматсько-аланського періоду доповнюють ці відомості, які подає Геродот та інші тогочасні джерела.

Грецькі колонії на українських землях держалися довго, навіть ще й тоді, коли Грецію захопив Рим; навала гунів з Азії

в VI ст. перша похитнула їхнє значення. Остаточно звели нанівець це значення тюркські племена, що після гунів стали одне по одному з'являтися в Чорноморських степах з Азії.

Тіра, Ольвія, Танаїс підупали ще до навали гунів; у XI ст. занепали грецько-єврейська колонія Пентікалея та Фанагорія (Тмуторокань), нарешті, в XII ст. занепав славний Херсонес (Корсунь) з Теодосією, що відіграли величезну роллю в поширенні грецької культури, особливо серед східних слов'ян, які в IV ст. вирушили на південь із своїх північно-західних селищ і доходили до Чорного моря.

Розселення слов'ян.

Від римських письменників I та II ст. нашої ери знаємо, що слов'янські селища до IV ст. були між Вислою, Балтиком, верхнім Дніпром та Дністром. На захід від слов'ян, які тоді звалися венедами, жили германські племена готів, на північному сході — литовці, а ще далі на схід, на Волзі, різні фінські народи.

Згодом слов'янам стало тісно на своїй батьківщині, і вони почали натискувати на племена готів, що сиділи за Вислою; тоді готи посунулись на південь, шукаючи собі нових земель. Велика їх частина зайшла була аж у степи Чорного моря, вигнавши в Азію аланів. Але недовго довелося їм спокійно жити у цій країні. У 370 р. з Азії покотилася в Європу величезна хвиля, що геть чисто переплутала європейські народи та повиганяла їх з їхніх селищ. Це вчинило тюркське плем'я гунів; розбивши над Каспійським морем аланів, гуні рушили в Чорноморські степи, розбили готів і, погнавши їх перед собою, сунули далі на захід, ширячи навкруги нечуваний жах.

Цей гунський вихор відкрив слов'янам широкі безлюдні простори на півдні, залишені попереднім населенням. Користуючись з цього, слов'яни рушили з своїх давніх селищ, і під час загального мандрування народів по Європі, почали широко розходитися на південь, південний схід та південний захід. Західні племена слов'ян оселилися на поморських та полабських землях і в давніх германських селищах по Вислі та Одеру; від них походять теперішні поляки, чехи та словаки.

Південні племена вирушили за Карпати й далі за Дунай у Балканські землі — від них теперішні болгари, серби й сло-

венці. Третя група, східня, посунулася з своїх попередніх селищ на південний схід, на Наддніпров'я й землі на захід від нього, до Карпат і Дунаю, шукаючи нових селищ навіть на Закарпатті.

Такий погляд на прабатьківщину слов'ян, на їхню колонізацію на південь деякі вчені ще й тепер заперечують, повторюючи за *Повістю временних літ*, що прабатьківщиною слов'ян була середня й нижня Наддунайська рівнина; деякі говорять знов, що праслов'яни сиділи на Прикарпатті та в Галичині, звідки почали розходитися на північ і північний схід. Вихідною точкою для такої теорії був, як сказано, літописний переказ, що сіди були слов'яни по Дунаю, де нині Угорщина й Болгарія, звідки слов'яни розійшлися по землі та прозвалися іменами своїми; на користь цієї теорії говорять нібито й спомини про Дунай у народніх піснях. Але археологічні досліді показують більшу правдоподібність переселення з півночі на південь, а слово «Дунай» у піснях, очевидно, зайшло на північ пізніше, в IX — X віці, як назва великої ріки взагалі.

З третьої групи слов'ян, східньої, вирости згодом трое східньослов'янських племен: українці, великороси та білоруси. В часах загального мандрування слов'ян, вони ще склали одно плем'я, яке грецькі письменники з Візантії звать, — усі однаково, — антами, протиставляючи їх слов'янам. Слов'яни, що сиділи на тім боці Дунаю, на Балканських землях, не раз воювали з антами, що сиділи над Дністром і далі на схід, в Наддніпров'ї, а так само й на Чорноморському бережжі аж до Азовського моря. Деякі вчені хочуть бачити в антах, яких докладно описує тогочасний грецький історик Прокопій та історик готів — Йордан, виключно предків наших українців, відокремлюючи їх від північної групи, що стала мішатися з фінськими племенами, даючи почин майбутнім великоросам. Але це вже є занадто сміливий домисел, не доведений настільки, щоб прийняти його за історичний факт, тим більше, що ніде в сучасників немає окремої назви для північної групи східніх слов'ян; навпаки, словом «анти» всі сучасники означають цілу східню слов'янську групу, яка після приходу гунів осіла на схід від нижнього Дунаю, проти Дністра.

Переселення слов'ян з давньої прабатьківщини майже припинилося наприкінці VII століття, і вони сидять уже на нових землях аж донині. Тільки на сході, де оселилися анти, ще довгі віки не вгавало через навалу щораз нових тюрксь-

ких племен з Азії. Племена ці хмарою сунули одні за одними в Чорноморські степи мало не до кінця XIII ст., не дозволяючи східнім слов'янам осісти більш-менш кріпко в Наддніпров'ї та безперестанку відсовуючи їх від Чорноморських берегів. Уже в VI віці з'являється з Азії болгарська орда, фінсько-го чи тюркського походження, що почасти оселяється над Волгою, почасти переходить за Дунай, де зливається з Придунайськими слов'янами в одне слов'янське плем'я теперішніх болгар. За болгарами пізніше з'явилися авари або обри, що довго воювали з антами, потім перейшли в нинішню Угорщину, накоївши багато лиха не тільки антам, а ще й Візантії. Разом з обрами з'явилися на Каспійському побережжі хозари, заснувавши сильну Прикаспійську державу, що мала на меті захопити Закавказзя та Крим. Хозари розвинули були велику торгівлю, заклавши на гирлі Волги столицю Ітіль (звідки йшли жваві торговельні зносини з Кримом), але в X ст. хозар роздавили гурецькі орди печенігів.

Назва антів після VII ст. не трапляється більше в джерелах, як означення всієї східньої групи слов'ян; натомість з'являються в IX столітті окремі назви для окремих племен, що утворилися були з антської групи, зосереджуючись, головним чином, в середньому та верхньому Наддніпров'ї.

Розселення й колонізація антів.

Загальне розселення слов'ян скінчилося вже наприкінці VII ст., але їхня східня група, що звалася антами, довго ще не заспокоювалася на своїх південних та східніх окраїнах, закінчивши своє розселення тільки в X ст. і продовжуючи ще й далі свою колонізацію. Ми не будемо зупинятись над ходом цього розселення, а про колонізацію згадуватимемо при нагоді; але спробуємо вияснити місце східніх слов'ян (антів) в X ст., тобто тоді, коли вони вже кріпко сиділи на своїх землях.

Перше, про що нам цікаво знати, це про сусідів антів. Ми вже чули про литовців, що сиділи на обох берегах Німану, недалеко від берегів Балтійського моря. Вони й були тепер північнозахідніми сусідами слов'ян; а далі на південний захід, на Вислі й Сяні, потомки антів межували з поляками. На Закарпатті з східніми слов'янами межували з одного боку словаки, з другого — угри, волохи та наддунайські болгари. На півдні товклися по Чорноморських степах тюркські кочівники, за Доном сиділи хозари та печеніги, в Надволжі — фінські

племена: чудь, меря, черемиси, муром, весь, мещер та мордва, по всій північнозахідній смузі, що прилягала до Фінської затоки.

Тепер розглянемо, де оселилися окремі племена, що виділилися з східньослов'янської групи. На півночі, в байсені Двини й верховин Дніпра, осіли кривичі, колонізуючи околиці на північ від них над Ільменем, і даючи цим початок окремому новгородському племені, що у «Повісті временних літ» зветься словенами. Вкупі з новгородськими словенами кривичі в XI ст. поширювали свою колонізацію на схід в басейні Волги, між фінські племена, даючи початок Ростовській та Суздальській землі, де потім почалася Московська держава. На південь від кривичів, між верхнім Дніпром та Прип'яттю, сиділи дреговичі, межуючи на заході з литовцями. Ліворуч від верхнього Дніпра, в басейні Сожу, мали свої селища радимичі, що вкупі з північними дреговичами дали потім початок білоруському народові. Далі на схід, в басейні Оки, сиділи вятичі, які дуже колонізували сусідні фінські племена муром, мордву й мещер; тут потім почалася великоруська Муромо-Рязанська земля.

Перейдемо тепер на південь. В центрі південної групи антів бачимо в середнім Наддніпров'ї полян, невеличке плем'я між Ірпенем та Россю, праворуч від Дніпра. Ліворуч від Дніпра, в нинішній Чернігівській та Полтавській губернії, жило велике плем'я сіверян, що намагалося колонізувати землі й далі на південь та схід — Донщину та нинішню Кубань; вони сиділи деякий час в Тмутороканській землі (давня грецька колонія Фанагорія), але напади печенігів примусили їх повернутися назад на північ. Можливо, як це дехто думає, що цими колоністами на Донщині і в Тмуторакані були не сіверяни, а якесь, невідомої назви, інше плем'я південних антів. Попліч з полянами сиділи, на захід від них, деревляни — між Прип'яттю, верхів'ям східнього Бугу та Случем. Ще далі на захід, в межах Волині, Холмщини та північної Галичини, жили дуліби, межуючи на Сяні з поляками. Між Дністром та Карпатами знаходимо тиверців, а в басейні східнього Бугу — уличів. У IX ст. те й друге плем'я під тиском фінського племені угрів, очевидно, кидають свої селища і йдуть на північний захід, в Галичину, Карпати, Закарпаття, хоча сліди їхнього побуту на старих селищах знаходимо ще і в XI ст.

Отак відбувся процес колонізації південно-східньої Європи, зокрема української території. Познайомившись з нашими

безпосередніми предками, познайомимось тепер і з їхньою первісною, так би мовити, доісторичною культурою, з якою вони виступили на арену історії.

КУЛЬТУРА СХІДНІХ СЛОВ'ЯН В ЧАСАХ ЇХНЬОГО РОЗСЕЛЕННЯ

Характер виробництва.

Ми вже бачили, що зародків металевої культури в Наддніпров'ї треба шукати десь біля 2000 років до Хр. Взагалі в Європі починається вона приблизно в той час, коли індоєвропейська сім'я тільки почала розкладатися на окремі племена, коли з неї виділялася слов'янська група. У слов'ян металева культура не встигла ще добре розвинутися в окрему мідяно-бронзову культуру, як на зміну міді й бронзи з'явилося, через яких 1000 років, залізо, яке занесли слов'янам фінікійські та грецькі купці. Проте, не зважаючи на це знайомство з металом, давня первісна культура держалася на прабацьківщині слов'ян ще довго, майже до розселення східнослов'янських племен, через те, що в них не було матеріалу для вироблення металів. Правда, в Донецькому басейні збереглися сліди, що вказують на існування мідяних копалень та на плавлення бронзи, але це сліди тих часів, коли слов'ян у Донщині ще не було. Зате на давній території слов'ян немає жодних слідів здобування міді або бронзи — їх привозили в готових уже виробач з чужих країн і тільки інколи оброблювали на місці привезену сировину. Через це металева культура поширювалася дуже поволі навіть тоді, коли виявилось, що залізо можна було добувати і в себе в багнистих околицях Прип'яті, хоч, правда, в дуже обмеженій кількості та ще й не дуже то добре.

Головним матеріалом, з якого робили господарське знаряддя, залишилося через те дерево, а не метал; отже, слідам тодішньої культури ледве чи можна було зберегтися до наших днів. Досить скупі сліди стародавньої слов'янської культури, що дають нам розкопки в північнозахідній смузі України, Білорусії й Польщі, доводиться доповняти іншими джерелами й, перш за все, лінгвістичними дослідженнями. Багатіші, зате, сліди маємо з періоду розселення східних слов'ян, коли вони безпосередньо зіткнулися з культурою грецьких колоній на Чорноморському побережжі. Тільки тепер у східних слов'ян почалося жваве життя: сусідство з щораз новими племенами, що приходили з Азії та приносили з собою здобутки своєї ку-

льтури, прискорювало обмін трудового досвіду й спричинялося до пожвавленого поступу.

Археологічні та лінгвістичні дослідження слов'янської та індоєвропейської старовини вказують, що в наших предків ще до їхнього оселення на нових місцях головною працею було рільництво та ловецтво; починало заводитися також скотарство та ремесло, що оброблювало дерево, камінь, глину, шкіру, а інколи й метали.

Рільництво.

Рільництво знали наші прадіди вже в неолітичній добі, а дужче розцвіло воно за часів металеві культури; на це вказують спільного походження назви збіжжя та його виготовлення. Той факт, що слова: *ячмінь, просо, льон, пшениця, овес, орати, сіяти, молотити* — мають у всіх індоєвропейців ті самі пні, показує, що індоєвропейці знали їх уже тоді, коли жили однією громадою, що вже тоді рільництво було в них важливим життєвим засобом.

Ще більше розвивається рільництво в пізнішій слов'янській добі, в перших віках після Хр. У цих часах з'явилося слово *жито*, не тільки як означення продукту рільництва взагалі, а як назва окремого роду збіжжя; з'явилися слова: *ратай, нива, сіно, коса, борозна, ярина, озимина, переліг, серп, жати, граблі, соха, молотити*, й цілий ряд інших. Той факт, що у стародавній слов'янській мові є вже окремі технічні терміни для засобів рільничої праці та її способу, вказує на досить великий розвиток техніки рільництва.

Як виготовляли тоді ріллю, чи власне землю під засів? Спершу це робили дуже примітивно, тобто підсічним способом, який ще у XVIII ст. зберігався на північному сході Росії: просто палили шматок лісу і в попіл сіяли зерно. В ці ж таки часи був ще другий спосіб, — мотичний, тобто такий, коли землю під засів зрушували дерев'яною або кам'яною мотикою; згодом почали орати очищене поле дерев'яною сохою, тобто закривленим дрючком; з сохи розвинулися через деякий час плуг з окремим лемешем, рало та борона. Сіяли ярину й озимину: жито, пшеницю, сочевицю, овес, мак, і просо, саднили біб, ріпу, часник та цибулю. Достигле збіжжя жали серпом, який знали вже в кам'яній добі, косили косою, громадили граблями. Зібране збіжжя молотили й мололи

спершу на зернотертках, потім на ручних жорнах, просіваючи борошно решетом.

Крім рільництва було також садівництво та згадуване вже городництво. Наші слова :*садок, овочі, ягоди* — вживалися для означення як городини, так і садовини. Яблуня, груша, черешня, слива та горіх були відомі стародавнім слов'янам так само, як і нам.

Правда, за часів переселення-мандрування на деякий час рільництво припинилося; грецькі письменники VI ст. згадують навіть, що слов'яни не люблять праці на ріллі, що вони байдикують, переходячи з місця на місце й воліють навіть голодувати, аби тільки не працювати. Але, коли слов'яни осіли на нових землях, рільництво знову стало в них одним з головних засобів здобування їжі, і в X ст. східні слов'яни славилися вже тим, що дуже цікавляться рільництвом і в роботі є витривалі.

Скотарство. Ловецтво.

Дехто ще й тепер думає, що, мовляв, первісна людина спочатку була ловцем, а потім, як уже винищено було багато звірів, люди стали скотарювати, коли ж не вистачало пасовиськ для кочовиків, вони перейшли до рільництва. Таке шаблонове пояснювання розвитку людини не відповідає, проте, дійсності. Слідкуючи хоча б за розвитком культури наших пращів, знаходимо, що рільництвом людина стала цікавитися ще перед тим, як почала заводити в себе приручену тварину та свійську птицю; рільництво було найдавнішим родом правильного, систематичного господарства. Скотарювання виникло вперше, як наслідок рільництва, що давало змогу держати й годувати приручену худобу, і в нас воно ніколи не було головною працею та життєвим засобом, а тільки побічним.

Це, однак, не суперечить тому, що скотарство наші предки знали вже в часах неолітичної культури, на що вказують останки кісток свійських тварин, що їх знаходимо в розкопках. На початку металевої культури знали вже в нас бика, корову, овець, баранів, кіз; надто розвинене було свинарство, і свиней паслися цілі стада; як згадують арабські мандрівники, вже в IX ст. були в нас коні, їх доглядали невільники-конюхи, подібно до того, як овець — вівчарі. Але скотарство не було дуже поширене; наші предки не вміли розводити стільки сві-

йської тварини, як інші народи, напр., азійські. Рогата худоба завжди була рідким явищем, означала майно-багатство і ще в X ст. була мірилом вимінної вартости; доводилося її не раз і купувати у степових кочовиків. З другого боку, не можна довіряти думці деяких вчених, що нібито скотарство уперше з'явилося у нас в пізніх часах, що тільки в часах розселення слов'яни навчилися від тюркських племен вживати до праці волів та коней, споживати молоко, робити масло й сир — в дійсності, все це вони знали за багато сот років до того часу.

Крім свійської тварини, наші предки здавна знали ходити біля птиці: курей, гусей, качок та голубів, про що свідчать сліди жертвування їх богам, особливо курей. Дуже поширене було й бджільництво-бортництво. Слов'яни не тільки збирали мед з диких роїв, а ще й робили в лісах борти, тобто вдовбані в деревах вулики. Не занедбували наші предки й ловецтва, ані рибальства. Бобри, соболі, лиси та білки були улюбленим звіром; так само полювали й на ведмедів, вепрів, турів, лосів, оленів, на яких ходили з плетеними сітками та собаками.

Ремесло. Оселя. Їжа. Одяг.

Ми згадували, що у східніх слов'ян, до їхнього переселення, металеве виробництво було мало розвинене; це пояснюється відсутністю матеріалу для цього виробництва на старій слов'янській батьківщині; зате досить гарно розвивалося оброблювання шкір, вовни, льону й конопель, дерева та глини. Шкіри обробляли руками, шиючи з них одяг — кожухи, черевики, шапки; тому, слово *швець* в старовині означало разом і кравця. Згодом розвинулося й ткацтво, що краще від оброблювання шкір задовольяло потреби населення в одязі. Ще й тепер знаходимо в розкопках чернігівських і волинських могил останки вовняних виробів, шматки льняного та конопляного полотна, прясла, на яких ткали вовну, льон та коноплі. Ткання вийшло з плетення волокон, які слов'яни стали звивати, даючи цим початок прядінню, пряслам, веретену й нитці.

Дуже старим ремеслом було ганчарство. Спершу, до металевої культури, вироблювали з глини посуд руками, не вживаючи ганчарського кругу; тільки згодом почали його вживати. Але вже в перших віках до нашої ери ганчарство пе-

рестає розвиватися далі, поступаючи місце дерев'яному посуду, що в тих часах почав увіходити в широкий вжиток.

Дерев'яне виробництво взагалі було надзвичайно поширене в давніх слов'ян.

Інструментом для оброблювання дерева були тоді сокира, пила, струг, кліщі (лещата), долото та свердло. Цими інструментами робили дерев'яні волові вози з колесами та ярмом, видовбували човни, вистругували миски, жбани (коновки), корита, відра, діжі, бочки, бодні тощо. Тим таки інструментом будували дерев'яні житла — хижки й кучі з відтулинами для світа, дверима та стріхою; інколи двір обгороджували плотом. В середині житла ставили дошку — стіл, що був разом і столом, і лавою, у дворі згодом почали ставити хліви для худоби й клуню для зібраного збіжжя й сіна.

Щодо їжі, то стародавні слов'яни так само далеко пішли вперед від примітивного способу приготування її: з борошна робили хліб, який пекли на вогні; робили тісто, яке варили в горшках або пекли; смажили м'ясо, варили кашу, додаючи до неї солі. З напоїв виробляли мед та хлібну брагу; вина навчилися вживати на нових селищах, познайомившись з ним у грецьких колоністів.

Отаке більш-менш було в наших предків виробництво і спосіб життя. Для повної картини цієї початкової, як мідяної, так і залізної культури, слід згадати ще про зброю у слов'ян, що була або чужого виробу — як от сокири та мечі, або свого, — як от списи, щити, луки з стрілами, та пращі, з якими ходили й на звіря, й на ворога. Заграничну зброю, як і інші заграничні вироби, одержували або зі сходу від тюркських та іранських племен, або з півдня, — спершу від скитів та сарматів, що жили в Наддніпров'ї, пізніше від греків та готів — в обмін за шкіри, мед та невільників. Знайдені в могильних скарбах сліди грецького посуду, зброї та монет, останки виробництва азійських кочовиків, багато римської монети — виразно показують, що східні слов'яни, ще до свого розселення, мали досить тісні зв'язки з культурнішими від них народами; взаємовідносинам цим перешкодила вперше колонізація IV — VII ст.

Тепер перейдемо до громадської організації східних слов'ян, до їхнього родо-племінного устрою, що виробився на руїнах давньої родової комуністичної спілки.

Родо-племінний устрій. Патріархальна сім'я.

У весільних піснях і звичаях нашого народу часто помічаємо натяки на родові зв'язки побратимства, крадіжку та купівлю жінок, де ближчими родичами дівчини виступають усе родичі по матері. Це давало привід до здогадок, стверджуваних пам'ятками перших збірників законів в Україні, що, мовляв, матріархальна родова організація існувала в наших предків довгі часи, навіть після слов'янського переселення; з неї розвинулась згодом патріархальна родова організація, що перейшла у племінну, територіально - сусідську, а далі в князівсько - дружинну. Але це було зовсім не так.

Ми вже сказали, що матріархат — це не форми організації роду і влади в нім, а форми споріднення, де бто просто звичай вести споріднення або по матері, або по батькові; матріархальний спосіб вести споріднення по матері зовсім не суперечить існуванню поруч з ним влади чоловіка в т зв. роді. Ми зазначили вже, що патріархального родового громадського устрою взагалі не було, а існувала тільки патріархальна сім'я та зв'язок таких сімей, родова спілка, з якої згодом утворилися вищі, ширші спілки, союзи, племена.

Вже раніше деякі вчені вказували на те, що літописний та весільний рід треба розуміти не так, як давній рід палеолітичної доби, а як велику сім'ю, на яку розколовся в неоліті давній родовий колектив. Розвиток техніки та новий спосіб життя не вимагав зусилля великих груп-колективів для здобування їжі, тепер для цього досить було меншої кількості людей, ближче взаємно споріднених. Це й була та загадкова сім'я, новий колектив, з окремим житлом та окремим власним рухомим майном, яку утотожнювали з родом. Така велика сім'я й була ядром громадського будівництва в наших предків до початків історично-клясового їхнього життя. Це про неї співають в обрядових піснях, прозиваючи її родом, про неї ж згадують і перші пам'ятки київського письменства. Але в цій сім'ї матріархат уже до розселення слов'ян був тільки пережитком, як укаже історик Грушевський; так само пережитком було в ній і давнє умикання жінок.

Ще раніш, ніж скінчився матріархат, ще до індо-європейського переселення, в такій великій сім'ї вся влада належала старшому в ній чоловікові, що став батьком сім'ї. Він був власником і господарем усього сімейного майна, жінок, куплених у сусідніх родів або племен, невільників, дітей і ху-

добі; він порядкував цим усім, не питаючись, пізніше, навіть членів сім'ї, а коли вмирав, за ним ішли на смерть перша жінка, кращій невільник та кращій кінь, — так само, як це було у скито-сарматських племен.

З дальшим розвитком рільництва, коли воно стало працею не тільки жінок, а й чоловіків, ця абсолютна влада батька сім'ї трохи поменшала, особливо після переселення слов'ян, коли з'явилася громадсько-сімейна власність на землю-займанщину; в цих часах і жінка потроху вийшла з тяжкої підлеглості батьковій сім'ї. Але про це ще говоритимемо далі, а покищо будемо досліджувати тодішній устрій.

Родові зв'язки й племінні спілки.

Окремі патріархальні сім'ї, що постали на руїнах родового колективу, були, як бачимо, основною економічною та політичною організаційною одиницею доісторичного нашого суспільства. Але давній родовий зв'язок не поривався; він з родового колективу перетворився на спілку-зв'язок окремих родин, на родовий зв'язок, де на чолі стояла рада, що складалася з батьків окремих родин та управляла усім зв'язком. Це не був патріархальний рід, у ньому не було ще одного начальника всевладного, як у сім'ї, патріарха роду, не було вже загального зібрання усіх дорослих чоловіків, як у давнім роді. Була тільки рада батьків, що всім у родовій спілці порядкувала та була в ній верховним трибуналом; тільки деколи вона закликала на загальну раду всіх дорослих чоловіків спілки.

Але розвиток виробництва надзвичайно сприяє зростові населення в сім'ях та родових спілках. Коли давній сім'ї стає через розмноження затісно в одному колективі, вона виділяє з себе нові сім'ї; таким самим порядком з давніх родових спілок постають нові спілки, що пізніше й самі знову діляться. Усі вони не поривають господарських взаємовідносин одна з одною, купують одна в одній жінки, вимінюють різний крам і обороняються спільно від інших спілок. Так з родової спілки виростає спілка племінна, що об'єднує собою родові спілки. В племені влада так само належить загальним зборам батьків окремих родин — племінній раді (вічу), що вирішує питання, які торкаються до всього племені.

Хто ж верховодить на цих вічах, як в родовій, так і в племінній спілці? Звичайно, провід належить колишнім ватаж-

кам роду, тепер батькам перших сімей в родовій чи племінній спілці. Вони перші виділилися з родового колективу, вони й тепер перші на вічу, завдяки своєму багатству й пишності. Спершу виборні, потім спадкові провідники народу й начальники у військових походах — вони згодом, завдяки своїй економічній перевазі в родовій чи племінній спілці, чимраз більше вибиваються наверх, присвоюють собі часто права віча, а інколи об'єднують навіть в собі всю владу, стаючи такими самими володарями в племені, як батьки у своїх сім'ях. Перехід до осілого способу життя після розселення слов'ян хоча й зліквідував був родові та племінні спілки в нових територіяльно-сусідських відносинах, але зате ще дужче висунув наперед перші сім'ї в племенах, поставивши їх на чолі або цілого племені, або частини його. Так з'явилися князі в Наддніпров'ї, жупани та кралі в болгар і сербів.

Такий був дальший розвиток влади, що розвинулася потім у феодальну державу; така була еволюція давнього родового колективу в зародок майбутнього зорганізованого класового суспільства. Але в тому часі класів ще не було. Вони тільки-но зароджувалися, коли з'явилась власність, — коли первісне суспільство поділялося на групи, на вільних членів племені й невольників. Доки східні слов'яни не осіли кріпко на нових землях, в господарстві їхньому невольники ще не були основною силою, експлуатованою пануючою верствою населення. Раби — це явище покищо напівгосподарське й не загальне; здебільшого раби були розкидані в окремих сім'ях поодинокі. Більше знаходимо їх тільки в сім'ях, що стояли на чолі племінних спілок. Та й там їх використовували майже виключно на хатні послуги, або вони доглядали коней та свиней. Найчастіше рабів обмінювали на всякі оздоби та зброю. І пізніше вони не стали в наших дідів такою значною робочою силою, як, напр., у римлян, греків та східних народів.

Вірування й культ.

Познайомившись з характером виробництва східних слов'ян та з їхньою громадською організацією, легко з'ясувати собі зміст і форму їхнього світогляду, тобто їхні вірування й культ. Родо-племінному суспільству з патріархальною сім'єю в загальнім розвитку людини відповідає культ предків, а в дальшій його стадії, в міру розвитку рільництва, — культ природи. Це бачимо і в наших прадідів — східних слов'ян.

Культ духів і культ тотема в них належали вже до минулого. З культу тотема в новому авторитарному, так би мовити, способі мислення, що походить з влади підлеглости людей у патріархальній сім'ї, залишилися тільки такі пережитки, як віра в чудодійну силу деяких тварин та рослин. Ці пережитки залишилися й до наших часів у переказах білорусів про тотемів-собак, українців — про ведмедя, калину, тополю, осикку, дуб та в росіян — про березу. Зокрема вшанування дерев-тотемів мусіло в нас переважити вшанування тотемів-тварин, як і взагалі в індоєвропейців. Грецький письменник Констянтин Порфирородний ще в X ст. підкреслює це, кажучи про наших предків, що вони моляться до старезного дуба, приносячи йому в жертву курей, хліб і пиво. Самі тільки пережитки залишилися й від давніх тотемних парубоцьких гуртків, де в старовину молодь жила вкупі, доки не посвячували її каліцтвом в тотемне товариство мужів-воїнів, в якому ця молодь готувалася постами й празниками та науками військового й ловецького хисту до почесного звання родича свого тотему. З цих парубоцьких товариств у слов'ян залишилися побратимства або братства, про які ми вже згадували, оповідаючи про скитів.

Братства розвинулися потім у княжі дружини, в пехові та церковні братства, в козачі січові курені; як наслідок цих братств маємо теперішні вечерниці. Про це скажемо ще окремо.

Відмирав уже в цих часах й культ предків, відступаючи місце вшануванні сил природи; цей новий культ був виразом залежності рільництва від впливу природи, з якою рільництво так тісно зв'язується. Культ природи, переміщався з культом предків і став основою вірування східних слов'ян в добі їхнього поділу. Давні духи предків стали тепер звичайними бісами, лісовиками, водянниками та русалками, що нібито жили в болотах і лісах, в полях та горах, в річках та джерелах. Наперед все більше висовуються божества вогню, сонця, блискавки, дощу, води та землі, що опікувалися рільництвом й скотарством. Їх персоніфікують, тобто уявляють в чоловічому образі й приносять їм жертви, як звичайним своїм начальникам данину, — хліб, м'ясо, курей, волів, коней, мед, пиво, а інколи навіть людей. Ще в IX ст. арабські мандрівники оповідають, як наші предки поклонялися Дніпру-Славутичеві та приносили йому жертви, топлячи в його хвилях дітей та п'янів, а перші пам'ятки київського письменства з XI ст. завжди

нарікають, що далі від Києва люди моляться все ще коло джерел та боліт, у гаях та біля скель, поклоняючись поганським богам.

Храмів для своїх богів східні слов'яни не ставили, а приносили жертви в чистому полі, передаючи їх цим богам через батьків сімей, старшин або самих начальників племені. Спеціальних жерців не знали, їхню роллю виконували батьки сім'ї. Правда, існувала професія волхвів-чародіїв чи знахарів-ворожбитів, але це не був пережиток давньої лікарської та військової магії; ці ворожбити вирятовували нібито людей від вовкулаків, відьом та русалок-утоплениць. Тогосвітнє життя наші предки уявляли собі таким самим, як і тутешнє, з такими самими порядками та матеріяльними потребами — звідси походить і звичай ховати мерців з жінками, кіньми та рабами, зброєю та їжею; звідси ж звичай тризни — поминок на могилах: в тризні нібито беруть участь і ті, що померли. Померлих звичайно палили разом з жінками та невільниками для того, щоб їм було легше йти на той світ. Іноді мерців ховали, не паливши, а тільки розкладали малий вогонь, потім клали мерця в землю, обсипавши інколи лице червоною вохрою, й насипали над ним могилу; на могилі щороку справляли поминки (тризну), насипаючи при цьому на могилу свіжої землі.

Так приблизно можна характеризувати первісне становище східних слов'ян в часах їх появи в історії, розселення та початкової колонізації до моменту, коли в них почало складатися клясове суспільство й на руїнах родо-племінного ладу стала виростати держава. Переходовим етапом до першої форми клясового суспільства з приватною власністю на землю — до феодального суспільства є в нас князівсько-дружинна доба. До неї тепер і перейдемо.

2. КНЯЗІВСЬКО - ДРУЖИННА ДОБА

ПЕРЕХІД РОДО-ПЛЕМІННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ТЕРИТОРІАЛЬНО-ГОРОДСЬКУ

Загальні ознаки територіяльного укладу.

Попередня організація східних слов'ян, що ґрунтувалася на патріархальних сім'ях, родових спілках та племенах, була у своїй суті етнографічною; основною ознакою її було ближче або даліше споріднення крові, звичаїв, мови та світогляду, спертого на традиції предків. Київський літописець, згадуючи про давні племена, що з них виросла Київська держава, вказує виразно на те, що вони відрізнялися одне від одного етнографічними рисами, що кожне з них мало свої звичаї, закони батьків своїх, свої предківські перекази, свою вдачу.

Інакше не могло бути. Рухливе, напівкочове, напівосіле життя не знало ще сусідських інтересів, що зв'язували б певну групу людей в одне; тому вважалось за своїх родичів тих, що походили від одного предка, розмовляли одною говіркою, шанували одне божество, мали одні традиції. Економічний та політичний інтереси були майже однакові з кривним спорідненням, — відсутність приватної власності на землю та неясне поняття про власність взагалі — не протиставляли ще їх одне одному так різко, як потім, коли люди осіли на місці, коли відбувся поділ землі й засобів праці. Тільки *в цьому часі* виявляється яскрава протилежність між власниками засобів виробництва та дійсними виробниками, що становлять тепер підлеглу експлуатовану клясу.

Справді, коли людина вже осіла на землі, коли вона на цій землі завела господарство, побудувала житла, клуні, хліви, очистила землю під засів, підвищила її культуру, — інтерес кривного походження, спільність традиції та світогляду мусів одійти на задній плян. Наперед висувається тепер сусідський територіяльний інтерес господарських стосунків між ближчими сусідами та організації праці на певній території. Ці інтереси часто навіть суперечні кривному інтересові. Тепер «своїм» стає не так родич, як близький сусід, з яким можна спільно оборонятися від дальших сусідів, що намагаються відняти загосподарену землю й забрати зібраний достаток.

Громадський поділ праці між населенням певної території та спеціалізація виробництва розвиваються тепер незалежно від кривих зв'язків та об'єднують виробничими стосунками й сусідськими взаємовідносинами все осіле населення в одне ціле суспільство.

Тільки тепер виявляються дужче привілеї окремих груп суспільства, які насильством вимагають від інших суспільних груп покірливості й слухняності, називаючи це охороною законного порядку. Тільки тепер починають з'являтися класи, і зароджується панування однієї класи над іншими. Чинники племінно-родової солідарності стають тепер чинниками насильства. Вони виходять з своєї ролі виконавців волі племені та родової спілки і стають самоціллю; вони підпорядковують собі суспільне життя й, розвиваючись на рахунок тих завдань, які перед тим ставила собі племінно-родова організація і якій вони спочатку служили, робляться потім державною владою, що стала над суспільством і проти нього.

В таких обставинах родо-племінна організація, де в центрі стояли батьки сімей, зникає, а на її місце виростає територіальне об'єднання, що не залежить уже від споріднення, а ґрунтується на господарських взаємовідносинах та на визискуванні одних одними. Старий поділ на сім'ї, родові спілки та племена зникає, змінюючись поступово на нову систему земельних господарств - дворинц, їхніх зв'язків — земельних громад (верв) та цілого територіального зв'язку — землі (волости). Ця нова система розвивається далі в систему індивідуальних господарств, які господарськими відносинами тісно сплітаються в одне ціле — нарід або націю.

Розглянемо тепер причини розпаду родо-племінної організації, яка ще в часах розселення східних слов'ян стояла кріпко, але після нього стала перетворюватися в територіально-сусідську організацію.

Ця територіально-сусідська організація спершу має форму організації територіально-городської що, групуючи населення біля окремих городів (іноді незалежно від попереднього племінного групування), творить з нього нове ціле — землю (волость).

Розвиток виробництва й розподілу.

Східно-слов'янські племена осіли на нових селищах назавжди, і рільництво почало вже розвиватися швидшим тем-

пом, бо воно, особливо на півдні, вважалося основою тодішнього виробництва. Глибока чорноземля нинішньої України та сприятливий клімат її дозволяли широко вживати дерев'яного плуга, інколи з залізним лемешем; через це на українських землях потроху перестають оброблювати землю сохою та мотикою, і вони задержуються тільки в лісисто-піскуватих теренах північної смуги, де не можна було вживати плуга тому, що плуг викидав би неродючий пісок. У північній смузі східно-слов'янської території, в деревлян, кривичів, дреговичів, вятичів та почасти в сіверян, ручний обробіток землі держався через це ще довго, в тому часі, коли на півдні стали вже орати плугом, запрягаючи в нього волів і коней, волочити рілля бороною, а чистити ралом. Таким чином на довгі часи соха стає типом великоросійської рільничої техніки, а плуг — української.

Розвиток рільничої техніки привів до широкого городництва та садівництва, що в південній чорноземлі знаходили собі надзвичайно сприятливі умови. Городини й садовина дають багато їстівних продуктів, і через те на них вчасно звернено було пильну увагу. Численними садками й городами Україна й тепер відрізняється від центральної Росії, де села, здебільшого, вбогі на садовину.

Наслідком осілого способу життя було не тільки удосконалення рільництва та поширення садівництва й городництва. Населення дбало й про те, щоб збудувати кращі й вигідніші житла, поставити клуні й хліви та щоб придбати рогатої худоби, коней, овець, свиней, птиці. Господарство просто росло на очах, удосконалювався спосіб готування їжі, напої увіходять у все ширший ужиток. Не дурно ж арабські та грецькі мандрівники, що були в Україні в IX ст., оповідають, що населення її любить добре попоїсти, а ще краще полити. Пили пиво, мед, а пізніше вино, але вино пили тільки князі та дружина, привозячи його від греків. Пияцтвом своїм наші предки вславилися далеко: арабський купець Ібн - Фаддан каже, що вони дуже охочі до пияцтва — *п'ють удень і вночі та й умирають з кухлем у руках.*

Цьому добробуту наших предків дуже допомагав розвиток ремесла, що постачало потрібне для рільництва, садівництва та городництва збряддя й задовольняло населення всяким одягом, тканинами, посудом тощо; хоч, правда, свого металу й не було, крім злиденного заліза в деревлян, хоч не багато й привозили його з півдня та заходу. Проте, процвіта-

ло бондарство, столярство, кушнірство й лимарство, ткацтво і шевство; пішло знов уперед і ганчарство. Коли зав'язано було сусідські зв'язки з заходом, сходом і греками, коли стали частіше привозити до України сировий метал, стало розвиватися ковальство й слюсарство, оброблювання інших матеріалів — дерева та глини; на це вказують вбогі археологічні сліди заліза та свідчення Київського літопису, що в IX ст. Володимир перший наказав поробити срібні ложки для свого двору, і це всіх здивувало.

Разом з розвитком рільництва та споріднених з ним гондництва, садівництва, скотарства та бджільництва, з розвитком ремесла, з початком спеціалізації праці, відживає обмін, як внутрішній, так і зовнішній. У внутрішньому обміні немає ще посередника між виробником і споживачем, як наш купець. Обмін відбувається безпосередньо між двома виробниками, які є теж споживачами. До цього часу обмін взагалі відбувався рідко, бо кожен дбав про те, щоб самому зробити й добути все потрібне, але різноманітність потреб та поділ праці в суспільстві все більше розвивали спеціалізацію праці й примушували населення до обміну лишками своєї продукції.

Тоді, як у внутрішньому обміні немає ще купця-посередника, у зовнішньому, міжтериторіальному, він починає з'являтися відразу. Це чужоземний «гість», що привозить на обмін різний крам. До цього часу плем'я обмінювалося з іншими племенами через своїх представників. Тепер, то тут, то там, з'являються професіонали міняйли, що річками та валками по сухопуттю привозять всячину з далеких та близьких країн. Ці міняйли покищо не свої, а чужинні — греки, араби, євреї, хозари та німці; відвідують вони Україну ради її продуктів — меду, шкір та невільників. Особливо часто відвідували Наддніпров'я грецькі колоністи, що в цьому часі жили на чорноморському побережжі Криму.

Організація виробництва. Дворище. Вєрв.

З розвитком виробництва й розподілу мусіли змінитися й попередні організаційні форми виробництва й розподілу, тобто попередня родо-племінна організація, що не відповідала вже новому способові життя. Попередня велика сім'я, ця клітина родо-племінної спілки, тепер назавжди осіла на землі, завела собі спільне господарство, почала спільним інвен-

тарем спільно обробляти придбану землю, — займанщину, й спільно споживати здобуті з неї продукти. Тепер у цій сім'ї працюють нарівні чоловіки й жінки. Влада батька трохи меншає, а жінка інколи вже є рівноправний з чоловіком член земельної спілки, — так званого дворища. Після смерті батька сім'ї вона головує в дворищі не згірш від чоловіка.

Так із зв'язку найближчих родичів постав новий земельний колектив — дворище, сільська громада. Але ця сільська громада ні в якому разі не була подібна до великоруської передільної «общини» пізніших часів. Колективізм «общини» був юридично - фінансового характеру: селяни, громадяни цього колективу, спільно володіли землею й спільно відбували належні з неї податки й повинності, але господарство вони вели кожен окремо. У дворищі ж не було окремих господарств, а було тільки одне спільне, члени якого навіть жили вкупі, на одному подвір'ї. Голова дворища — батько, був не тільки представником громади та її впорядником, він разом з тим був і жерцем, і суддею цієї громади-сім'ї, і військовим її керівником. Інколи на чолі дворища стояла жінка — тоді військовим ватажком бував хтонебудь з її родичів.

Така земельна громада дворища була основою нової організації. Її сліди задержалися ще до недавнього часу в сербо-хорватів у формі «задруги» або «великої кучі», у великоросів під назвою «печища», на Поліссі під назвою «дворища», у карпатських гуцулів як «газдівство». Це гуцульське «газдівство» складалося з кількох поколінь, кільканадцяти душ, що неподільно володіли спільним майном під проводом «газди» або «завідці», яким бував найстарший в сім'ї чоловік.

Дворища-громади складалися незалежно одне від одного посередині своєї займанщини, на зразок начебто наших хуторів або гуцульських «хат», де село буває розкинуте частю на десятки верстов. Таких сіл, як наші, з густо поставленими будівлями, тоді ще не знали; вони з'явилися в далеко пізнійшій добі, коли вільна займанщина стала, через брак землі, виходити з звичаю.

Але одне дворище не могло довго держатися вкупі, як один колектив. Сім'я розросталася, її членам ставало затісно на одному подвір'ї, хоч і жили вони по окремих житлах. Через це окремим групам доводилося виходити з колективу, займати під оселю нову землю, будувати нове дворище й вести окреме господарство, хоч лісами, вигонами, сіножаттями та водою володіли спільно й надалі. Нові оселі-дворища не пори-

вають, таким чином, економічних зв'язків з старими дворищами-матками, з яких вийшли, а складають з ними одне ціле; таким чином утворюється територіально-сусідський зв'язок, схожий трохи на родову спілку. Ця форма широкої земельної громади звалася «верв». Вона не була таким тісним об'єднанням, як дворище, бо обмежувалася лише спільним володінням лісами, вигонами, пасовиськами та сіножаттями; по за цим земля належала окремим дворищам, що були у верві самостійними економічно господарствами, самі поряdkували своєю займанщиною та інвентарем, і самі за себе відповідали. Але все таки верв була земельною спілкою — громадою, що спільно володіла й спільно поряdkувала землею, правда, не всією, а тільки не зайнятою під засів, яку використовувалося на інші господарські потреби.

Верв була організацією територіально-сусідською, в якій інтереси споріднення все більше відступають на задній план перед економічними й губляться, залишаючи слід в одних назвах для цього зв'язку — дворищах. Правда, інтерес споріднення довго відігравав ще важливу роль, поки цілком уже не стратив свого значення; члени верви ще довго почували себе родичами, помагали один одному, повинні були спільно мститися за кривду, що вчинив комунібудь з них член чужої верви, і спільно відповідали за вчинки кожного з своїх членів; але інтерес споріднення вже не був такий сильний, як у родовій спілці. У громаді все більше з'являється приймаків, тобто чужих, а не кривних, і вони за згодою верви оселяються на її території; суспільні відносини все більше пригнічують патріархальне почуття споріднення, змінюючи сусідський зв'язок на громаду.

На чолі верви стоїть не одна людина, як у дворищі, а загальні збори батьків дворищ; вони складають «віче». Це віче вирішує суперечки між окремими дворищами та інколи ділить між окремими дворищами спільні ліси, пасовиська й сіножаті. Верховодить на ньому, звичайно, представник найстаршого та економічно найсильнішого дворища. Йому інколи передає віче постійну функцію керівника верви, проте, цю функцію він виконує ще іменем громади, іменем віча; громада все таки залишається покищо джерелом влади й суду. Про це виразно говорить грецький письменник VI ст. Прокопій у своїй характеристиці антив: *ними управляє не одна особа, вони живуть громадським правлінням; у них всякі справи, чи добрі, чи злі, рішає громада.* Це, правда, трохи перебільше-

но, бо цілковите громадське правління було тільки у верві, цьому посередньому ступені територіяльної організації; вище, в племені, були вже начальники-володарі, князі чи кагани, з якими племінне віче ділило свою владу, обмежуючи себе що далі, то все більше. Але про це скажемо далі.

Город і пригороди. Земля — волость.

Дворище та верв були ліквідацією попереднього родо-сімейного укладу, попереднього родо-племінного та початком нового територіяльного укладу й нових суспільних відносин. В цьому новому територіяльному укладі вихідною точкою до витворення ширшої суспільної організації, якою стала потім Київська феодальна Русь, був *город* з його *пригородами*, що поволі розвивався на руїнах племінної спілки східних слов'ян після їхнього розселення.

Що привело до городського укладу в Україні?

Ми вже знаємо, що наші предки вміли будувати укріплені місця, городища, ще до свого розселення. Сама назва городища вказує, що мета його — це захист, де в часах небезпеки можна заховати своє майно й себе самого. А захисту треба було не тільки від чужих ворогів: поміж окремими групами населення так само бували часто завзяті бійки за кращу займанщину, за кращі вигони й пасовиська, за ловецькі та бортницькі лісові райони. Тоді тільки зароджувалося поняття громадської земельної власності, ідентичне з поняттям праці, покладеної на розчистку під житло; панувала ще всевладна вільна займанщина. Кожне дворище брало стільки землі, скільки могло обробити — аби лише хтонебудь інший не випередив та не оселився на ній, або не прогнав з неї. Для охорони цієї займанщини не вистачало сил одного дворища, — тут виступала відома вже верв, а потім з'являлися спілки більшого їх числа.

Ясно, що центром такого об'єднання було городище. Для кожної верви конче потрібно було його мати, і кожна група дворищ, що оселялася на новій землі, неминуче ставила в першу чергу городок, вдержуючи його спільними заходами найближчих сусідів, незалежно від того, чи були вони споріднені. Отже, не дивно, що територію України вкрито численними останками таких городищ; на Київщині, напр., нараховують їх більше, як чотири сотні. Не менше знаходимо їх і на Волині та Чернігівщині.

Раз з'явившись, такі городки все більше розвивалися та стали центрами територіяльних громад. У них не тільки ховаються в часах війни та нападу; в них живуть постійно, — звичайно сім'я найзначнішого дворища, представник якого головує на зборах верви, — в них збираються засоби для спільних потреб громади, — в них сходяться батьки дворищ на віче, — іншими словами, городок стає серцем земельної громади-верви.

Але одна верв так само не в силі дати відсіч ворожому нападові. Доводиться кільком вервам об'єднуватися у спілки, щоб спільними силами відбити ворога. Такі спілки складалися часто, незалежно від давньої племінної приналежності й об'єднували сусідні земельні громади двох чи трьох племен. Племінний зв'язок остаточно розгадався таким чином на територіяльний, і, хоч давня назва племен задержувалася ще, як бачимо в Київському літописі, але це була вже сама тільки назва. Фактично ж нею прикривався новий уклад — територіяльний. Так, серед дулібів, напр., з'явилися бужани, волиняни, червняни; серед кривичів — полочани, смольняни та псковичі; у сіверян — чернігівці та переяславці; у дреговичів — турівці й пинчуки.

Ці спілки громад та їх городків, спершу дрібні, а потім усе більші, групувалися біля одного центрального городка, що визначався з-поміж них кращим своїм укріпленням чи стратегічним місцем, або лежав на терені найсильнішої верви. Дехто з учених вбачає нібито ще одну важливу причину перетворення центрального городка в город — торгівлю, яку від VII ст. вели наші предки з східними азіатськими народами: арабами, хозарами та греками, а на заході — з німцями, з Рігою та Готляндом. Але тодішня торгівля з чужими землями мала радше розбійницький, ніж мирний, характер; вона не могла в часах після переселення спричинитися до виникнення городів інакше, як тільки через потребу мати захист від грабунків та злочинів тодішніх купців.

Розвиток городської системи в Україні, як і взагалі у східних слов'ян, був виразом початку залежності дворищ від городка, а менших городків від центрального города. Дворища однієї верви, розкинені навкруги свого городка, ставали його *пригородами*, зазначаючи тим тісний свій зв'язок з центральним дворищем. Такими пригородами до центрального города в спілці громад стали пізніше всі її городки.

Як же це сталося?

А так, що в центральному городі почали оселюватися нові все поселенці, особливо значніші, почувуючи себе тут безпечніше; городок розростався, таким чином, в окрему громаду цих поселенців, а їхній голос на спільних радах усієї спілки набрав дедалі все більшого значення, подібно, як у верві перед вело найвпливовіше дворище. Громада центрального города поступово починає переважати інші, керує справами всієї спілки громад і веде їх у певному напрямкові. Ще далі, центральна громада вирішує вже не тільки справи виключно свого, місцевого, характеру, а й спільні справи, забираючи їх з компетенції інших громад, які входять у спілку, але підлягають впливові центральної громади та є її пригородами. Спільне віче цілої спілки збирається дедалі все рідше, натомість віче центрального города бере на себе всі його функції.

Так виросла ще одна територіяльна форма організації — спілка громад або земля — волость, що зовсім не була тожньою з племінною організацією, хоч інколи межі її й межі давньої племінної спілки були ті самі. Ми вже бачили, що в дулібів або сіверян було кілька таких територіяльних спілок, нічим не зв'язаних одна з одною, а іноді навіть ворожих. Про ці якраз спілки-землі й говорить Київський літопис, що *новгородці і смольняни, і полочани, і київляни і всі волости ізначала на віче, як на думу, сходяться, і на чим старіші здумають, на тім же пригороди стануть*, тобто що скаже віче старшин-батьків городської центральної громади, те є обов'язковим для всіх інших громад і городів, що підлягають впливові центрального города. Таким чином, центральний город з своєю землею складає одне нерозривне ціле.

А тепер подивимося, як серед цього територіяльного укладу, що був початковим у східніх слов'ян після їхнього розселення, формувалася князівська влада, як вироблювався князівсько-дружинний уклад, з якого пізніше виросла Київська держава.

КНЯЗІВСЬКО - ДРУЖИННИЙ УКЛАД

Джерела князівської влади в землях-волостях.

Уже в родо-племінному укладі східніх слов'ян ми бачили, як на чолі родових спілок чи племінного зв'язку висувалися окремі сім'ї, як їхні голови-батьки забирали інколи до своїх рук всю владу в племені. Але в них та влада, що в деяких народів, як у ацтеків, єгиптян або в сучасних кафрів доходила навіть до самовладної племінної монархії, обмежувалася в такому випадку завданнями племінно-родового об'єднання. Тепер маємо іншу картину. Родо-племінна спілка розкладалася або закінчувала свій розклад; елементи племінно-родового об'єднання втратили своє давнє призначення організаторів, ставали суспільними чужоїдами (паразитами), що жили з громади та утворювали помалу пануючу клясу в суспільстві, ведучи його таким чином до клясової держави. Зароджувався новий тип влади, що вже не служила громадським інтересам, як раніше, а ставала щораз виразнішим засобом насильства привілейованих кіл — пізніше пануючої кляси над рештою населення.

Звідки бралися в територіяльно-городським укладі ці привілейовані кола?? Звідки мала свої життєві соки та територіяльна князівська влада, що згодом виросла в державу?

Грецький письменник Маврикій в кінці VI ст., тобто тільки трохи пізніше від Прокопія, який описував антів, як нарід, що живе городським вічевим укладом, каже про тих самих антів так: *Вони мають багато начальників, які не живуть у згоді; отже, добре перетягати деяких з них на наш бік, щоб спільна війна не з'єднала їх до купи та не звела під одну владу.* Подібно до цього характеризує наших предків і Київський літопис; описуючи давні відносини в Наддніпров'ї, він зазначає, що боротьба між окремими громадами чи родами, як зве їх літописець, не припинялася.

Дуже цінні замітки Маврикія зразу відкривають нам усю таємницю зародження князівської влади у наших предків. Та сама безупинна боротьба за займанщину між громадами - вервами, що утворила організації громадських спілок-земель та привела до будування городків і городів, ця сама боротьба й висунула наперед, як колись у роді, окремі сім'ї, що мали керувати чи то обороною, чи то наступом племені. Та са-

ма боротьба, що розвинула гегемонію одних городів над другими, разом з тим була причиною того, що колишні начальники племен чи родових спілок знайшли такі умови, які сприяли поширюванні їхньої влади, що зменшувала значення віча. Окремі спілки громад-земель через те й звалися *волостями*, в яких є вже володарі, є вже територіяльна влада князів.

Але не тільки безупинна боротьба за кращу землю, ліси й пасовиська закріпляла значення і владу військових ватажків племен; багато тут важило мати економічну перевагу, давню традицію першости в роді та досвід у магічних і релігійних церемоніях; це робило людину «віщою», тобто такою, що має надприродню чародійну силу. Ми й до цього часу не маємо ще звісток про те, що в наших предків були спеціальні жерці та начальники війська. Навпаки, ці два роди громадських функцій були у східних слов'ян, очевидно, нероздільні. Батьки родин (згодом голови дворич) та начальники війська були разом з тим і судьями або, принайменше, головували, коли розглядало судові справи улем'я, а потім віче громади або спілки.

Особливо велике значення мало багатство окремих значніших сімей-дворич. Те з дворич, що мало кращу землю та кращі житла або закладало городок, що ставав центром громади, набирало в громаді більшого значення; авторитет тієї родини, що могла краще шанувати гостей на святах, краще впоряджувати учти на честь богів та роздавати більші подарунки, надзвичайно зростав серед земляків; поступово збільшувалася її влада, росли до неї покірливість та слухняність земляків. Не даремно Київський літопис так хвалить Володимира першого, збирача руських земель в одну державу, за те, що він дає багаті вселюдні пири та розсилає скрізь подарунки. Цей факт характерний не тільки для тих часів. Подібний засіб здобування собі авторитету та популярності має деяке значення й тепер, а тоді мав ще більше, а іноді був навіть коначним для здобуття влади.

Отже, економічна сила й військові функції були основними елементами, з яких виросла князівська влада в землях — волостях. Але, щоб краще зрозуміти цей процес формування князівської влади, треба вияснити собі, яка в землях-волостях була влада громадська, і як у землях організовано було військову справу. З економічного боку ми вже бачили ці землі в попередньому розділі, тепер скажемо декілька слів про їхню військову та громадську організацію.

Військово-політична організація земель.

Ми вже бачили схему територіальної городської організації: внизу дворище, вище земельна громада-верв або центральний город з вічем старшин громади, ще вище територіальна спілка громад, земля-волость з центральним вічем, що згодом стало вічем самих «старців громадських», тобто батьків сімей, що жили в центральному городі. Нагадаємо ще раз, що ця схема не завжди вміщалася в межах одного племені, що волость не завжди мала межі, однакові з племенем; часто в одному племені було їх по кілька, як це ми показали на дулібах та сіверянах.

В тогочасних тяжких умовах життя серед безупинної боротьби з тими ордами, що йшли з Азії та серед внутрішніх заколотів, землі-волості являли собою постійний військовий табір, де все населення, крім рабів, було озброєне. Всі дорослі чоловіки були повсякчас вояками, хоч разом з тим і сіяли пшеницю, пасли худобу, ремісничували. Спеціальної постійної армії до послуг пануючої кляси ще не було. Та й сама ця пануюча кляса була ще в пелюшках, — не така, як опісля в феодалному укладі, коли привілеєм цієї кляси було, між іншим, озброєння.

Але і в тих часах, коли вся громада порядкувала сама собою, коли вся вона була армією, все таки в ній були військові ватажки. З них і виросли пануючі кола, що стали згодом першою пануючою клясою й дали населенню князів.

Вся територіально-господарська спілка, вся земля поділялася на основі десятинної системи, на бойові одиниці, вищі чи нижчі. Найнижчою був десяток, що більш-менш був рівний одному дворищу; командував ним десяцький — голова дворища або його родич. Кілька десятків разом складали сотню, що рівнялася верві; інколи громада-верв мала більше сотень — дві або три, особливо там, де верв була велика та де громада центрального города також розрослася до значних розмірів; так було в Києві й Новгороді. На чолі сотні стояв соцький, обраний з перших сімей у верві громадським вічем, а в городі-столиці вічем самого города. Ще вища була тисяча; вона об'єднувала всю територію волости-землі під командуванням тисяцького, як головного військового керівника всіх сотень — округ; його призначували «градські старці», віче центрального города.

Військова організація відповідала, таким чином, територіально-громадській; військовими ватажками були батьки найзначніших в землі сімей, що разом з тим головували на вічі. Це була знать не тільки давня, родова, так би мовити, історично-традиційна, але вона, перш за все, була й економічною знаттю, що мала багато невільників, жінок та худоби й жила з своєю сім'єю в окремих укріплених городках. Про неї якраз і думав Маврикій, коли описував ворожнечу між начальниками антів; про них писали й інші письменники і звали їх рексами, конунвами, каганамі. Це й були якраз ті тисяцькі, військові керівники земель та голови на вічах, що поступово забирали до своїх рук всю владу в землі, гуртуючи біля себе дрібнішу місцеву знать, а згодом робилися князями.

Військові дружини.

Розвиток рільництва, господарства взагалі, не міг, проте, довго погоджуватися з постійною військовою службою. Бути у війську могла тільки молодь, парубоцтво, що жило спинами давніх парубоцьких товариств, які зберігалися ще почасти в т. зв. побратимствах. З них то тепер виростає боїова дружина, яка стоїть біля правителя землі, завжди готова до походу, в той час, коли батьки працюють з жінками в господарстві, й тільки у випадку війни кидають свою роботу, міняючи плуг чи варстат на зброю. Спершу вся молодь служить у дружині, потім тільки діти знаті, що невільницькими рұками могла замінити робочу силу.

Утримують цю молодь звичайно сім'ї, та й правитель обдаровує її часто, щоб мати собі від неї вірність, пошану та послух. Ці дарунки стають згодом правилом і переходять в постійне «кормлення» дружини, тобто утримання її коштом правителя. Правитель, знов таки, не забуває повернути свої витрати із землі, збираючи з неї данину, що була нібито платнею за виконання влади у волості.

Ці військові дружини правителів ми знаємо не тільки в наших предків; про них багато писав римський історик Тацит, що описував подібні дружини в Німеччині. У нас в Україні стали вони тією новою силою, на яку спиралися правителі, відбираючи від віча не тільки військові функції, але й судово-адміністративні. Дружина в цьому часі виключно служить їм і стає засобом їхнього панування в землі волості. За її допомогою правителі стають «добрими князями, що випас-

ли землю свою», стають спадковими володарями своїх уже, а не громадських волостей, стають «господами» княжих дружин — «своїх вірних слуг», що звалися «княжими отроками», «княжими му́жами» або «княжими людьми». Територіальна вічева влада городських спілок увійшла в дальшу стадію розвитку — князівсько-дружинну і з громадської перетворилася на особисту. Ця особиста влада спочатку допускала деяку участь віча, але потім, відсуваючи поволі віче з його правами, стала необмеженою, самовладною.

Перші форми князівсько-дружинного укладу.

Цей процес початкового формування князівської влади на території України, та й взагалі на території східних слов'ян, являв собою певного рода дуалізм територіальної влади. Дуалізм тому, що князівська влада не стала ще обома ногами на твердий ґрунт та багато в чому залежала ще від територіальної аристократії. До цієї аристократії й належали знатніші сім'ї-дворища, що головували на вічах земельних громад і жили в центральних городах, де виступали під назвою «старців градських». Територіальна влада віча в землях волостях та його права через традицію стояли все ще кріпко; і досі в громадських справах багато важив голос старшин та «градських старців», і досі ще сильні були верховність та авторитет громади, якщо не сільської, пригородньої, то, принаймні, городської, центральної.

Це підтверджує Київський літопис, який розказує, що в деревлян, у Коростені, жив князь Мал, і тут таки додає, що владу мають у них *лучшіі мужі, іже держать деревськую землю*, що вони думають вкупі з князем. Так само, розказуючи про інші племена, — сіверян, уличів та дулібів, і, описуючи їхню боротьбу з Києвом, літопис ані словечком не згадує про їхніх князів. Виходить, що в VII — IX ст., коли починав зміцнитись князівсько-дружинний уклад, князі хоч і були, але, здебільшого, ще ділили владу з місцевою аристократією, територіальною знаттю.

Далі, з тодішніх джерел можна зробити висновок, що в кожному племені було іноді по кілька князів, відповідно до того, скільки було в ньому волостей. Так, напр., у полян було спершу, здається, троє князів: у Києві, Білгороді та Вишгороді, де надовго ще задержалися були окремі тисяцькі округи. З ними, здається, і зв'язав літописець переказ про те, що

Київ заснували три брати: Кий, Щек і Хорив, які прийшли сюди з своїми родами; звідси, очевидно, походить і звістка про їхніх наступників, Аскольда і Дири, які пробували були поширити свої волості на південь. Князі, проте, мусіли стояти вже зовсім міцно у своїй волості, щоб їти підбивати під свою владу інші волості: спершу сусідні з свого племени, а потім далші, поки, нарешті, в руках одного не зібралася, в X ст., вся територія східніх слов'ян від Балтику до Чорного моря. Але, перш за все, треба було впоратися, за допомогою дружини, з вічем. Це й почалося в Наддніпров'ї у полян у IX віці. Їхні князьки, свої чи захожі, протягом століття зробилися володарями цілої східньої Європи, а дружина їхня — першими феодалами на завойованих землях.

Так з'явилися на території України володарі — князі. Територіяльно-військова організація населення, що була немінучим наслідком осілого способу життя серед безупинної боротьби з азійськими зайдами, утворила сприятливий ґрунт для зміцнення й поширення князівської влади. Вона, тобто територіяльно-військова організація, разом з тим була добрим ґрунтом до утворення в землях місцевої аристократії, військової та маєткової знаті та до зформування князівських дружин, що одночасно стали зародком пануючої кляси феодалів. З цього часу почалася диференціація земель-волостей на суспільні кляси й почала виростати клясова держава Київської Русі.

Світогляд князівсько-дружинного укладу.

Осілий рільницький спосіб життя та розвиток авторитарних відносин, тобто відносин влади-підлеглости, були причиною того, що замість культу предків, починає розвиватися шанування сил природи. Ця зміна вірування стане зрозумілою, коли візьмемо до уваги зміну в способі здобування їжі. Рільництво стало головною працею, поруч з ним почало розвиватися скотарство; залежність добробуту людини від природи стала більш наочною; отже не дивно, що людина почала шукати джерела життя не в своїх предках, а в силах природи, що однаково впливали на землю і скотину, як на звичайних спільчан, так і на аристократію та князів. Ці сили природи стають тепер богами, що нібито дають людині й тварині життя, дають урожай, піклуються про життя сім'ї й карають грішників.

Найпершим богом, що з'явився у наших предків, був Сварог, — бог неба й світла - сонця. Потім витворилося дальше уосіблення природніх сил, що дало Дажбога, бога сонця, якого іноді звали Хорсом, Сварожича, Сварогово онука, і він став божеством вогню, що піклувався скотиною, — Стрибога, що був божеством негоди та з своїми онуками — вітрами робив немало шкоди хліборобам; Ладу — богиню сімейного життя, Купала — божество любови, й нарешті Перуна — бога грому та блискавки, що піклувався дружиною князів.

Уосіблюється та обожнюється не тільки сили природи, а й внутрішні переживання, як Лихо, Злидні, Кривду, Сон та Смерть, яких уявляли собі в образі старих богів, що кидаються на людину; уосіблюються і джерела, болота, неприсутні скелі та річки, де живуть окремі боги. Держитесь ще віра в предків, в Рода — діда та Рожаницю — бабуню, в русалок та мавок, що живуть у воді, та у всяких бісів, — але це вже боги другорядні, нижчі.

З розвитком культури природи віра в тогосвітне життя мерців, похоронні обряди й весільні звичаї стають надзвичайно різнобарвні, зв'язуються з ворожінням та заклинанням. Життя на тому світі уявляли собі точнісінько таке, яке воно було на землі, з такими самими потребами. Тому мерців випроводжали в дорогу на той світ з належною увагою, робили на їхніх могилах празники — тризни та приносили їм різні дарунки. Ось як описує арабський купець Ібн-Фолдан похорон одного аристократа з Наддніпров'я, що довелося йому бачити в столиці болгар, Ітилі, в 922 р.: *Його пишно вбрали в найкращий одяг, посадовили в човен, що лежав на купі дерева, розп'яли над ним шатро, поклали біля нього зброю, їжу й напої. Вбили одну найкращу невільницю, що захотіла піти з ним до зеленого садка — раю, й поклали біля померлого, поруч з двома кіньми, двома коровами, собакою — півнем і куркою; потім все те, голосячи, спалили. Насипавши високу могилу, почали над нею пирувати — справляти тризну.*

Подібну картину погребу дає нам грек Лев Диякон з часів походу київського князя Святослава на болгар в X ст., описуючи, як дружина його під Доростолом, на Дунаї, ховала забитих товаришів: їх спалили з бранцями й жінками на вогнищах, а потім на жертву богам потопили в Дунаї малих дітей та півнів.

РУСЬ НАДДНІПРЯНСЬКА. БУДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Натуральне господарство.

Господарські відносини всього того періоду, який зараз вивчаємо, тобто часів первісного суспільства, князівсько-дружинної доби й доби феодалізму, що наставав в Україні разом з формуванням клясової держави, позначені однією спільною рисою. Річ в тому, що вся продукція громади в цих часах має завданням не вироблення продуктів на ринок, на продаж невідомому споживачеві, а задоволення перш за все власних потреб виробника; тогочасне господарство має, таким чином, характер господарства натурального. Через це й розподіл громадського доходу простий, натуральний; звичайно, кожен виробник є разом і споживач виробленого продукту.

Правда, деякі лишки здобутого виробу віддавалося знаті, що або виконувала потрібні громадські функції, як от в родоплемінній організації правителі родових і племінних спілок, або мала територіальну владу над населенням, напр., князі та їхня дружина в часах князівсько-дружинного віку. Пізніше, в добі феодалізму, ці лишки йшли боярам та князям з їхніми прислужниками. Але це присвоювання додаткової праці виробників було так само натуральне, бо пануюча кляса не збирала цієї додаткової праці для створення за її допомогою нових цінностей, а просто споживала її.

Правда, внутрішній та міжплемінний чи міжтериторіальний обмін продуктами власного виробу, що був ще й до того часу, коли племена осіли назавжди, дозволяв користуватися з виробів чужої праці. Дуже часто не виробник був споживачем свого виробу, а хтось інший, з ким він обмінювався цим виробом своєї праці на продукт чужої.

Але цей обмін так само був натуральний; між обома виробниками, що обмінювалися своєю працею, — або між цілими громадами чи між окремими їх членами — не було ще посередника-професіонала, не було ще купця, так само, як не було ще й грошей, що сприяли б цьому обмінові. Лишки міняли на інші потрібні речі, а не продавали за гроші і для грошей; не складалися в одних капітали, зібрані з прибутків, що їх повинно давати посередництво.

І хоч місяцями й трапляються одиниці, що стають посередниками-купцями, що в своїх руках мають уже грошовий капітал, зібраний з спеціально торговельних прибутків, хоч тут і там з'являються вже гроші, як мірило вартости при обміні та посередник при обмінному обороті продуктів, все це ще не порушує загального порядку натурального господарства. Гроші не стають ще загальним засобом обороту, громадська продукція не йде на ринок, на продаж, суспільство не бере ще участі в торговельних та лихварських спекуляціях одиниць.

Правда, і верхи торговельної знати, напр., у Київській державі, князі та «княжі мужі» беруть участь у спекуляції чужих звичайно торгівців та лихварів і торгують з сусідами; але й це також не суперечить натуральному характері тодішнього господарства. Ця їхня торгівля відбувалася без витрати капіталу, вони торгували продуктами, присвоєними даремно, без торговельної експлуатації виробників, без наміру зібрати капітал, а майже виключно для розкішного, пишного життя, для споживання набутих цінностей.

Таке натуральне господарство панувало в нас майже до кінця XV ст. Лише поволі розвалював його грошовий оборот, що вперше з'явився після того, як почався обмін з народами, що знали вже грошове господарство й торговельно-лихварську спекуляцію. Від них навчилися цього й наші предки.

Зародки торгівлі в Україні.

Ще до розселення в Наддніпров'ї прадідів наших, край цей, завдяки дніпровому шляху, дуже приваблював тодішні торговельні народи: фінікійців, карійців та греків, що шукали в ньому за безцін всякої сировини, а перш за все шкір та невільників. Ми вже чули про фінікійські та грецькі колонії, що, заснувавшись на Чорноморському побережжі, стали торговельними станціями між своїми країнами та дуже очочими до їхніх виробів стеловими кочівниками.

Коли в Наддніпров'ї остаточно поселилися східні слов'яни, грецькі чорноморські колонії негайно зав'язали з ними торговельно - обмінні зносини, вивозячи з Наддніпров'я й Наддністров'я — як однаково свідчать всі джерела — хутро, мед, віск, рибу та невільників, а інколи й збіжжя. Зносини ці що далі, то все поширювалися, і в X ст. Візантія майже

виключно жила з баришів, що мала з Наддніпров'я через свої кримські колонії.

Але не одні тільки візантійські валки йшли на територію східних слов'ян за легкими баришами. З початку VIII ст., а може ще й раніше, тут з далекого півдня бували спритні араби, про що свідчать знайдені скарби з срібними арабськими монетами, так званими диргемами, яких найбільше знаходимо в Наддніпров'ї з IX та X ст. За арабами стали заглядати на Наддніпров'я хозари, що сиділи над Волгою та заснували при її гирлі торговельне місто Ітиль, що було й хозарською столицею. Оскільки значна повинна бути ця торгівля з арабами та хозарами, про це свідчить нам арабський письменник IX ст. Ібн - Фолдан, розказуючи, як наддніпрянським крамом торгують в Ітилі хозари, і як його на верблюдах везуть вони аж у далеку Арабію, до Багдаду.

На півдні й сході слов'янських земель відбувався обмін не тільки з хозарами, арабами, греками та євреями; в ньому брали участь і чорноморські кочівники, які постачали східнім слов'янам коней та овець, міняючи їх на дорогі шкіри та мед. Були також торговельні зносини і з заходом: через Балтійське море та через землі дулібів з Чехами, Польщею, Італією, Францією й Німеччиною; про це оповідає докладно єврейський мандрівник X ст. Ібрагим Якуб. Були жваві зносини гакож і з Скандинавією; звідти на територію східних слов'ян Балтійським морем, річками Ільменем та Лагодою щороку йшли купецько-вояцькі ватаги варягів, які охоче блукали тоді по всій східній Європі, доходячи до берегів Чорного та Каспійського морів.

Виникає питання: як же могло тоді бути натуральне господарство на українських землях, чи взагалі у східній Європі, коли так процвітала торгівля? Відповідь, проте, стане цілком зрозуміла, коли порівняємо тодішнє господарство слов'ян з теперішніми багатими азійськими або африканськими колоніями, з яких так само вивозиться багато всякого добра до Європи. Адже ніхто не скаже, що чорношкірі племена в Африці являють собою торговельно-купецьке суспільство, хоч і скільки є в них чужого краму, хоч і дуже багато всякої всячини від них вивозиться. Кожен скаже, що чужинці їх просто експлуатують, вимінюючи за безцін всяку сировину або просто таки свавільно забираючи її, навіть і не питаючись тубільців.

Приблизно так було і з східними слов'янами. В них не було ні своїх купців, ні грошового господарства; вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча б навіть візантійських базарах, — все це робили чужоземні гості-купці: араби, євреї, хозари, греки та варяги. Ці чужоземні гості чинили у нас тоді приблизно те, що на початку нових віків чинили в Америці еспанці, португальці та голляндці. Вони приїздили на територію східних слов'ян, привозячи сюди всяку всячину — зброю, шовк, вина, овочі та окраси, «всяко узорочье», між іншим і гроші, а вивозили звідси шкіри, мед, віск і невільників. Вони переїздили зі сходу далеко на захід, вивозячи туди невільників, шкати тощо; з своїм та «руським» крамом приїздили вони аж до Праги, Відня, Риму, Мадриду та Швеції. Гроші, що привозили вони з різних країн до земель східних слов'ян, не були ще для слов'ян грішми; наші предки не вмiли ще тоді визначати ними вартість обмінюваних продуктів, а просто вважали їх за окраси, як всяке інше «узорочье»; за окраси вони віддавали чужинцям всяке своє добро так само, як колись червоношкірі, що платили португальцям та еспанцям золотом за скляні блискітки.

Згодом східні слов'яни навчилися від гостей торгувати, й самі вже стали їздити в далекі краї за чужоземними виробами. Правда, не всі навчилися, а тільки найвищі верхи — князі та ближчі їх дружинники, але ж навчилися і внесли цим великі зміни у суспільному ладі, прискорюючи на деякий час нормальний розвиток суспільства.

Наддніпрянська Русь.

Головними мандрівниками-гостями на території східних слов'ян були варяги. Вони цілими дружинами припливали із Скандинавії до східної Європи та безперестанку товклися в районі водяного шляху, що йшов з Балтійського моря, спершу річкою Двіною та Волховом, а далі Дніпром до Чорного моря. Вони й були, перш за все, тими посередниками між заходом та сходом і півднем, що торгували руським крамом в Італії й Візантії, а також їздили з ним до Багдаду, а на заході до Праги, Кракова, Відня, Гамбургу, Мадриду й Риму.

Хто ж такі були ці варязькі гості-купці?

Це не були мирні, спритні купці, які вмiли вихваляти свій крам, щоб збільшити його ціну та гудити чужий. Це не були спеціальні торговельні валки хозарів, арабів, євреїв та

греків, що приходили на Наддніпров'я дійсно таки торгувати. Це були озброєні купецькі ватаги, що вешталися вздовж водяного шляху з Балтику до Чорного моря й заходили далеко вглиб країни, далі від головного шляху, міняючи в населення шкіри й мед, але часто й грабуючи це саме населення, щоб набрати собі челяді. Грабіжництво було в них на першому плані; грабіжництвом, власне, здобували вони здебільшого всяке добро, яке возили потім по всіх усюдах, продаючи його за добрі гроші, а головним чином у Візантію, або міняли таки тут, в Наддніпрянщині, іншим гостям, що наїздили сюди від хозар, арабів та з Візантії. Таким чином, здобували вони новий крам, який знову везли міняти, силою чи мирно, місцевому населенню. Грабували вони звичайно так: користуючись з ворожнечі між двома землями, вони приставали до однієї з них і вкупі з князьком цієї землі йшли в похід на другу. Побивши її, вони грабували населення й награваним добром ділилися з князьком, або просто таки забирали собі всю здобич, як винагороду за допомогу. Таке явище було, очевидно, цілком нормальне, коли взяти на увагу слова Маврикія, що землі-волості з своїми рексами-князями вели між собою неугавну боротьбу.

Особливо часті гості з кінця VIII ст. були варяги, переважно в Новгородській та Київській землях. Їм удалось навіть зовсім заволодіти Новгородом і зробити його головною своєю станцією в торгівлі з заходом. Правда, не довго вони там хазяйнували: на початку IX ст. Новгородська земля їх прогнала; але через кілька десятків літ варяги знову силою сіли в Новгороді.

Київський літопис зробив з цього факту мальовничий переказ про те, як новгородці закликали до себе заморських варягів.

Полянська земля ще більше приваблювала до себе варязькі дружини та їхніх ватажків. У Києві сходилися важливі тогочасні торговельні шляхи: на південь до Чорного моря, а далі — до Константинополя йшов так званий «путь в греки»; на схід до хозарської столиці Ітиль, і далі на південь до Арабії — «залізний шлях», названий так через те, що спочатку йшов на низ Дніпром, а далі за дніпровськими лозами повертав на схід. З Києва ж ішов шлях на захід «в ляхи», звався він також соляним шляхом; цим шляхом пізніше возили з Галичини коломийську сіль, яку через печенігів та половців не можна було вже возити кримським шляхом. До Києва при-

їздили звідусюди греки, євреї, араби, німці та болгари, щоб торгувати тут з варягами. У X ст. Київ навіть захопили були на деякий час хозари, користуючись з боротьби полянських князів з деревлянами; але варязькі дружини вкупі з полянами прогнали хозарську залогоу з Києва й сіли самі в ньому.

Варяги були не нові гості на полянській землі. Вже при кінці VIII ст. варязькі дружини під проводом свого конунга Бравліна спустошували греків на чорноморських берегах; те саме вчинили вони на початку IX ст. На деякий час їх виперли були звідси хозари, але в кінці другої половини IX ст. вони знову осіли в Києві, об'єднавши з ним Новгородську волость. Скрізь вони виступають у цих часах під назвою «Русь», у всіх джерелах дружини й валки їхні звуться однаково «руськими»; а коли, після хозар, вони заволоділи Києвом остаточно, то й полянська земля від них приймає також назву «Руської землі».

Таким чином, наприкінці IX ст. київська волость володіла вже мало не всім водняним шляхом від Балтику до Чорного моря. Київ для торговельних операцій варязьких дружин був бо кращий центр, ніж Новгород. Тому вони й зробили з нього головне своє гніздо, що лежало посередині Наддніпров'я, а разом з тим було й посередині всього водяного шляху варягів з Балтику до Чорного моря, який прозвали тепер «путь з варяг у греки».

Так то Київ став центром усієї Наддніпрянської Русі; її арабський письменник X ст. Ібн-Даст характеризує так:

Русь не має ані нерухомого майна, ані сіл, ані пашні; єдиний промисел її — торгівля соболями. Вона нападає на землі слов'ян і захоплює там невільників, яких потім продає в Ігилі й Болгарі; добичництво в землі слов'ян — це єдина її праця. Коли в русича родиться син, батько кладе перед дитиною меч і каже: «Я не залишаю тобі ніякого майна; ти матимеш тільки те, що цим мечем собі здобудеш».

Правда, деяким ученим, навіть більшості з них, здавалося ніяково якось вести початок Руської держави й самої назви «Русь» від чужих зайдів. Вони заперечували походження слова «Русь» від варязьких дружин — ця назва, мовляв, була давно серед полян, ще до того часу, як з'явилися варяги, вона тутешня; учені ці думають, що початок Київської Русі навряд чи має якийнебудь зв'язок з варязькими торговцями.

Будування Київської держави.

Нам цілком байдуже, чи київські князі були тубільцями, які за допомогою варязьких дружин вирости в таку силу, що в кінці X ст. заволоділи мало не всією східною Європою, чи вони були зайдями з далекої Скандинавії й підбили собі Наддніпров'я (т. зв. норманська теорія). Нам байдуже так само, чи назва «Русь» — свого чи чужого походження. Для нас має вагу те, що за допомогою київських дружин, складених, перш за все, з варягів, на грабіжницькій торгівлі своїх чи чужих князів виростила сила Києва; що поняття «Русь» довго ще не було назвою для території Київської держави в її цілому, а тільки назвою для влади, що сиділа в Києві та звідси за допомогою варязьких дружинників підбивала одну за одною слов'янські землі та грабувала сусідні племена і з цього грабіжництва жила.

Першим збирачем земель-волостей в Київській Русі виступає Олег, який на початку X ст. володів уже всім торговельним шляхом з Балтики до Чорного моря й воював з греками за торговельні привілеї для своєї Русі. Вже тоді Київська Русь намагалася забрати до своїх рук всю торгівлю невольниками та шкірами на сході Європи й захопити ринки їхнього збуту. В народніх піснях ще й до цього часу зберігся переказ про похід Вольги «за получкою», тобто за даниною в індійське царство. Ця старовинна пісня, що остереігає Вольгу від «мужичків», які підрубують калинові мости та загрожують загибеллю Вользі з його дружиною, нагадує нам дійсний похід Олега в 913 р. на береги Каспійського моря й невдачу цього грабіжницького походу.

Уже тоді, спираючися на силу своєї дружини, київська влада цілком усунула в київській волості віче з його правами, поставивши на його місце «княжю думу», що складалася з старших дружинників та правителів об'єднаних земель під Київською Руссю.

Торговельні інтереси київських князів примусили їх позиганяти з цих земель місцевих князьків, які не ділилися з ними даниною від «рала й диму», і на їх місце настановити своїх мужів — тисяцьких, що іменем князя мали збирати цю данину на вивіз у греки.

За Олегового наступника, Ігоря, право князя збирати данину шкірами й «челяддю» поширилося й на інші землі, що лежали на захід від Дніпра: на уличів, тиверців, деревлян та

дреговичів. Правда, Київська Русь, підбивши їх під себе, не касувала відразу територіяльної місцевої влади князів і віча на цих землях, а задовольнялася тільки даниною; про це свідчить торговельний договір Ігоревої Русі з греками в 944 р., що підписав його не тільки Ігор, але й послі інших «світлих і великих князів і великих бояр».

Але незабаром Русь обмежила цю територіяльну автономію підлеглих волостей, що перешкоджала її верховному управлінню. Яке було це управління, малює нам яскраво оповідання грека Константина Порфірородного з половини X ст.: *Князь з усією Руссю виходить в зимі на полюддя до підвладних слов'янських земель, де застається цілу зиму, збираючи данину; весною Русь стягається до Києва й звідти вирудажає торговельні валки.*

Не дивно, що місцеве населення бунтувалося проти цього «полюддя» не раз. Літопис оповідає нам про повстання уличів, які відбивалися від нападів Русі три роки, доки Ігор не «примучив» їх та не поставив над ними свого воєводу Свинельда. Проти цього полюддя збунтувалися й деревляни, яким надокучило давати «по чорній куні з дому» та ще й «по челяді з дворища». Вони вбили Ігоря, але свободи цим собі не вибороли, бо Русь люто їх «примучила» на втіху ображеній жінці Ігоря, Ользі, відомій тоді купчисі, яка торгувала «челяддю» з греками.

Ці два приклади виразно показують, як Київська Русь не тільки поширювала свої впливи на сусідні волості, а й нищила в них попередню територіяльно-вічеву організацію та місцеву князівську владу. Таким чином, вона з волостей робила звичайні провінції, що були під доглядом її залог і правителів; правителі ці звалися восводами або тисяцькими — так само, як звалися колись при вічовій системі військовій ватажки земель, що з них згодом вирости князьки. Київський володар за допомогою варягів став тепер необмеженим правителем великої держави й правив нею цілком самовладно: іноді тільки радився він з думою, яка ніколи йому не перечила.

Цей процес об'єднання всіх земель під однією владою тягнувся через усе X століття, прямуючи до утворення для Київської Русі неподільного терену експлуатації на сході Європи. Влада стала тепер ідентичною з грабежем та купецькою спекуляцією; на них вона й держалася, не маючи вже нічого спільного з підвладними землями. Типовим представником

такої влади є Ігорів син, Святослав, що не задовольнявся даниною з земель Наддніпров'я й ходив «ополонятися челяддю» до хозар, на Волгу й на Кавказ. Він підбив собі вятичів, а згодом хотів заволодіти землею придунайських болгар, де, мовляв, можна було мати найкращі бариші:

Не любо мі єсть в Києві быти, хоцю жити в Переяславци на Дунаю, яко то єсть среда земли моеї, яко ту вся блага сходяться: от зрек паволоки, золото, вино и овоци разноличнии, ис Чехов и ис Угор сребро и комоши, из Русі же скоро, воск, мед и челядь.

Увесь зміст княжої влади в Наддніпров'ї видно тут, як на долоні.

Довершив «збирання руських земель» Володимир, який в кінці X ст., позбувшись мечем навіть рідних своїх братів, став єдиним самовладцем величезної території, яка від Волги на сході протяглася до Кракова та Прусії на заході, від Балтики на півночі до Чорного або Руського моря на півдні. Від нього, власне, ця величезна територія починає зватися Руською державою, тобто землею, над якою панує Київська Русь.

Християнство на Русі.

Таким чином Русь підбила під свою владу волості східніх слов'ян і за допомогою своєї дружини одібрала в «ляхів» червенські городи дулібів (тепер Галичину), що вони захопили були. Але їй не досить було найманих варязьких дружин, щоб удержати ці безмежні простори в слухняності й підданстві. Правда, з Скандінавії приходили щоразу нові дружини варягів і охоче ставали на службу до київських князів, за яку платилося постійними походами Русі на сусідів по челядь, що стала головним вивізним крамом з Наддніпров'я; Правда, по волостях сиділи залогоми наймані дружини, правили там сильною рукою князівські тисяцькі-воеводи або сини Володимирові, — але всього цього не було досить для того, щоб вдержати владу; меча було досить для того, щоб підбити під себе волості, але для того, щоб панувати над ними, треба було, крім меча, ще ідеологічного зв'язку, а таким могла бути, перш за все, єдина для всього населення віра, що виправдувала б єдину владу.

Досі кожна волость чи плем'я мали окремих своїх богів, старших та молодших, що являли собою сили природи. Наз-

ви їх не збереглися до наших часів у літературних пам'ятниках, крім богів полянських, про яких говорено раніше. Але, здається, що такими самими, як у полян, були вони й у всіх інших волостях, особливо Дажбог та Перун-грим; на це вказують пережитки старих вірувань у сучасних селян. Культ предків одживав уже зовсім, виділяючи з себе, поруч з віруванням у другорядні сили природи (бісів), ще старовинки-билини; в цих піснях-билинах оспівували славних героїв-предків та їхні великі діла. Дружинний вік давав багато кольориту та змісту для цих старовинок, які складалися цілими поколіннями, при чому попав до них і сам Володимир — «красне сонечко». Довше задержались ці билени тільки у великоросів.

Отже, як сказано вже, в певні часи з'явилася потреба однієї віри, що об'єднувала б собою все населення в одне ідеологічне ціле. З різних релігій найбільше підходило для княжо-дружинних кіл Русі візантійське християнство, як вираз торговельних взаємовідносин між Руссю та Візантією. Воно було вигідне також грекам, бо могло б закріпити панування царгородського ринку над грабіжницькою владою Русі. А початок цьому пануванню був уже покладений. Що між чужоземними ринками йшла боротьба за впливи в Наддніпров'ї, видно з літопису, де розказується, що до Володимира присилали своїх послів та попів греки, німці, хозари та євреї. Всі вони вихвалювали свою віру, але перемогли остаточно греки. Спричинилася до цього, поперше, економічно-політична величність нового Риму — Візантії, що своїм союзом могла дати Русі реальну користь в боротьбі її з кочівниками; подруге, Візантія була найвигідніший ринок для руського вивозу шкури та челяді.

Християнство не було новиною в Наддніпров'ї. Стосунки з греками заносили його сюди ще на початку IX століття, а ґрунт для віри в одного бога був уже в тих часах готовий. Влада князя, що все збільшувалася (головним чином, у полянській землі), та нові авторитарні відносини, які виростили в об'єднаних волостях, змінювали й думку, й світогляд, висувуючи наперед верховне божество, як символ єдиної влади. Ми наочно бачимо це в полян, де бог Перун, опікун дружини, поволі ставав виключним божеством, що відсувало інших богів на другий плян. Поруч з єдиним Перуном з'являється й віра в єдиного християнського Бога. У Києві та Тмуторокані в половині IX ст. були вже християнські церкви й

громади; жінка Ігоря, Ольга, стала також християнкою, щоб використати союз з греками; але коли цей союз суперечив її купецьким інтересам, вона, як «мудріша із людей», шукала союзу з німецьким імператором, заявляючи про бажання прийняти від нього нове християнство, — латинське, замість грецького.

З цього видно, що християнство не було заведене в Наддніпров'ї одним наказом Володимира, як це оповідає літопис. Воно ширилося поступовно й було виразом того економічного та політичного зв'язку, що об'єднував Русь з Візантією, а ніяк не наслідком того, що Володимир та його дружина переконалися в правдивості Христової віри.

Оповідання про те, що християнство почалося на Русі з того часу, як хрестили в 988 р. у Дніпрі киян, є скорше легенда, що виробилася потім у церковних колах. Вона мала своє джерело хіба тільки в тому, що Володимир міг оголосити в підлеглих волостях християнську віру державною насильно, стверджуючи цим свій зв'язок з царгородським ринком. Він це й робив, усуваючи насильно культ місцевих богів. Не даром літописець з задоволенням записує, що Володимир, хрестивши киян у Дніпрі, «всю землю руськую крести от конца до конца». Оголошення це довершувало будову руської держави й було офіційним визнанням русько-візантійського союзу, і разом з тим воно було ствердженням того, що князівська влада прийшла до розцвіту, було виправданням її необмежености та внутрішнім суспільним й ідеологічним зміцненням різних наддніпрянських земель.

Початок християнства на Русі був разом з тим і початком поширення письма, що його занесли сюди болгарські місіонери від греків, які їх прислали. До того часу в Наддніпров'ї вживали, замість письма, літери особливих значків-карбів, яких навчилися слов'яни від готів. Тепер поширюється на Русі азбука, що в половині IX ст. її склали моравські місіонери Кирило і Методій з грецьких та єврейських літер. Разом з тим поширюється й книжна мова, якою писано було церковні книги, що привозились до Русі. Книжну мову, що ґрунтувалася на говірці болгарських слов'ян, поширювали болгарські книжники; вона відрізнялася від мови, якою говорили населення руської держави, й дала в нас початок тій штучній книжній мові, що її вживається в церковних книгах ще й досі, хоч, правда, з деякими змінами. За старих часів цією мовою писали всякі книги, — не тільки церковні, а й світські;

вживали її у всяких громадських та приватних актах і договорах, і нею таки навчали по школах, які закладали на Русі християнські місіонери-проповідники.

3. ФЕОДАЛІЗМ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

ФЕОДАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ

Суперечності дружинної держави.

Руська держава, як знаємо, виросла на двох основах: на дружинному укладі та грабіжницькій торгівлі Київської Русі. Існування дружини висунуло у волостях-землях на передній плян князів, порушуючи тим вічевий, городський громадський уклад; грабіжницька торгівля наддніпрянських работорівців, що на неї спиралися варязькі дружини, поставила київського князя самовладцем над підбитими землями східніх слов'ян, що стали тепер руськими землями, тобто належали вже Київській Русі.

Та ця, здавалося б, сильна у своїм ґрунті, київська монархія, що знютувала підлегле населення, крім меча, ще й вірою в одного християнського Бога, була в дійсності велетнем на глиняних ногах. Цей велетень довго встояти не міг і мусів розвалитися, бо не мав у населенні міцної підпори для свого здоровенного тулуба, що являв собою сполучення більш механічне, ніж суспільно-органічне. Це й була основна суперечність велетенської держави, що розпалася, не діждавшися наслідків свого політичного розцвіту.

Перш за все, постала суперечність між замкненою земельно-ремісницькою продукцією в землях та центральною експлуатацією з боку київських работорівців. Окремі волості, які настільки вже розвинули свої продукційні сили, що могли прогородувати свою аристократію з князьком та його малою дружиною, стали задихатися під тягарем київського полюддя. А Київ вимагав щоразу нової данини — шкір, меду, воску та челяді — та ще й годувати під час полюддя всю київську наволоч. Правда, київські князі швидко зрозуміли, що полюддя не надовго вистачить і незабаром не буде чого грабувати; тому то вони стали ходити «ополонюватися челяддю», тобто брати невільників, вже не на підлеглі волості, а на сусідів — на Ляхи, Литву, Чудь та фінські надволзькі племена. В себе по волостях вони понастановляли воевод і тисяцьких, які за допомогою своїх залог збирали інші коштовні предме-

ти вивозу, як от шкіру та мед, примушуючи вже саме населення «возити повози», тобто привозити данину в город. Але й це не дуже помагало, бо хоч змінився спосіб експлуатації, зате зросла вдвоє кількість збираних данин, потрібних для прогодування центральної й місцевої сили, що не знала впливу своїй зажерливості.

Отже, безодня, що відділяла населення від центральної влади, через грабіжництво цієї останньої ставала дедалі все глибша й доводила до постійних вибухів на провінції. Цих вибухів не зупиняла діяльність порозсиланих скрізь місіонерів, що проповідували покірливість великому київському каганові.

Кінчалось це, звичайно, суворою розправою з «безбожниками-язичниками», як це було наприкінці X ст. в землях дулібів та вятчів, куди сам Володимир ходив з великою дружиною проповідувати мечем боже слово, або в Новгородській землі, де, як каже літопис, тисяцький Путята хрестив населення мечем, а дядько Володимирів, воевода Добриня, вогнем. Тим часом у самій пануючій верстві, тобто у князівській дружині почав рости на тлі грабіжів розкол, що ослаблював центральну владу. Річ в тому, що князівська дружина складалася не з самих тільки найманих варягів, а ще й з синків та батьків місцевої територіяльної знаті. Цим місцевим дружинникам було дуже не до вподоби першенство варягів, і ось між обома таборами починається боротьба за перевагу; боротьба йде в двох напрямках: в центрі вона намагається збити варягів з їхнього упривілейованого становища та обмежити князівську владу на користь «княжої думи», очищеної від чужинців, на місцях — повернути автономію волостей, щоб не ділитися з Києвом збираною даниною.

Ці змагання місцевих і зайшлих чужоїдів за право грабунку зараз по смерті Володимира привели до кривавих сутичок між обома таборами й до розпаду монархії на окремі «області» — землі.

В Києві обидві партії стали одна проти одної під проводом двох синів Володимирових: Ярослава — прихильника варягів, і Святополка — голови місцевої знаті. Ярославові після нелепої боротьби вдалося побити Святополка та його союзників — печенігів, завдяки тому, що він здобув собі на допомогу велику силу варягів з Скандинавії. Щодо киян, то вони погодилися з Ярославом, боячись повстанського руху на провінції (що загрожував їм утратою багатих доходів з підлеглих

земель). А на волостях, справді таки, стало грізно: тмуторо-канці, переяславці та чернігівці, закликавши на допомогу хозар і косогів, під проводом теж Ярославового брата Мстислава, розбили варягів і Ярослава. Варязькій партії довелося миритися з відокремленням цих земель, щоб удержати хочби інші волості під своєю владою. Це був, проте, тільки початок сепаратизму окремих земель, — далі відділятися почали й інші волості-землі, почалося утворення нових центрів політичних та економічних. Ярославові вдалося ще вдержати половину батьківщини з Новгородом, але після нього й ця половина розпалася на окремі князівства-землі. Так із великої Володимирової монархії через століття виросло багато нових земель-держав: Київська, Переяславська, Чернігівська, Галицька, Волинська, Турово-Пинська, Рязансько-Муромська, Полоцька, Сіверська, Смоленська, Ростово-Суздальська та Новгородська.

У цьому розкладі руської монархії, крім суперечностей між натуральним господарством та грабіжницькою експлуатацією, між чужими работоргівнями та своїми, що навчилися цієї торгівлі від варягів, відіграла ролю ще одна важлива причина. Річ у тому, що руська монархія не являла собою однієї господарської системи — в межах натурального господарства при дрібних, замкнених в собі округах, бути її ще не могло. Таким чином, ця монархія являла собою механічний зв'язок окремих земель, що різнилися одна від одної і розвитком продукційних сил, і етнографічними особливостями. З'єднано їх було тільки голим насильством, яке вичерпалося вже при збиранні земель в одну монархію. Що далі, то все зростала володіти велетенським простором (так само, як було колись в Римі); разом з тим зростали суперечності між окремита суперечність між територією та владою, яка не в силі бути землями, що домагалися своєї влади, яка відповідала б їхнім продукційним громадським особливостям та була б по силі кожній території зокрема, а, тим самим, була б місцевою, а не чужою.

Всі ці суперечності й виявилися в розпаді київської монархії на цілу низку земель-князівств з окремою владою та в повільній ліквідації дружинного укладу. На зміну йому приходять феодальні порядки.

Що таке феодалізм?

Феодалізмом звемо ми форму такого устрою суспільства, що спираючися на натуральне господарство, ставить на чолі суспільних відносин існування приватної земельної власності верхів суспільства, з якою завжди з'єднується право виконання громадської влади над підлеглою людністю під верховним керівництвом князя чи короля.

В цьому визначенні висовуються чотири головні риси, що своєю сукупністю складають поняття феодалізму. Перш за все, неодмінно потрібна ознака феодалізму — це існування приватної земельної власності пануючих феодалських верхів. Це не та приватна власність громади, яку ми бачили перед тим у волості; там, правда, існувала вже давно приватна власність на рухоме майно, але не було ще приватного володіння землею. Там воно було спільне, громадське. Отже, не така громадська, а виділена з громади окрема приватна власність на землю окремих одиниць з їх вужчою, безпосередньою сім'єю, складеною з батька, матері, дітей та інколи й унуків. Це перша вимога для виникнення феодалських порядків.

Друга вимога — це те, щоб виділена з громадського володіння волостю ця приватна власність феодалів-землевласників була зв'язана з громадським чи навіть індивідуальним сільським господарством селян територіальною владою феодалів над підлеглою людністю. Ця влада, що полягає у виконванні через посередництво феодала громадсько-адміністративних та судових функцій серед підлеглого населення та в збиранні з нього всяких данин (на підставі виконання цієї влади), нероздільно зв'язується не з особою феодала, а з його приватною власністю на землю. Як упривілейована влада над населенням села, повіту чи округи не існує окремо від упривілейованої земельної власності, так і упривілейована земельна власність неодмінно сполучається з упривілейованою владою над підлеглим їй населенням.

Третя вимога феодалізму, — це гієрархічна підлеглість нижчого феодала вищому, а цьому ще вищому — князеві або королеві. Князь є верховним власником усієї землі; це дідич, що з своєї дідици роздає на володіння найближчим і найвищим феодалам окремі волості-округи або затверджує за ними їхнє землеволодіння. Найвищі феодали чинять те саме з нижчими; отже, в цілому маємо немов би малу драбинку фе-

одальних відносин, де приватну земельну власність феодала обмежено вищим правом власності князя чи іншого феодала. Феодал, дістаючи володіння землею, сполучене з владою чи затвердження на нього, ставав самовладним государем на своїй території. Феодална підлеглість його виявляється в тому, що він із своєю дружиною або з всією підлеглою людністю несе військову службу у князя та інколи виплачує феодалну данину цьому своєму сюзеренові.

Четверта ознака феодалних відносин — це натуральний характер виробництва та розподілу. Правда, виробник не є тут виключний споживач усього свого продукту, він стоїть окремо від ще одного споживача його праці, феодала. Сільські та городські громади або дрібні індивідуальні господарства виробляють, а лишки споживає феодал з своєю тісною сім'єю, з своєю дружиною та своїми слугами. Але лишки ці він споживає сам, а на обмін пускає тільки інколи, і то в заміну на інші речі споживання; отже, його земельна власність разом з підлеглою їй громадською чи дрібно - індивідуальною власністю селян та ремісників творить одне замкнене в собі продукційне ціле, що саме продукує й саме споживає вироблене, а продає й купує хіба тільки в разі конечної потреби.

Такі найвищі форми натурального господарства найкраще створилися були на початку середніх віків у Франції та Німеччині й розвинулися були й у нас, як перша форма клясового суспільства. Правда, прихильники самостійного розвитку Русі це заперечують: у нас, мов, не було ніколи феодалних порядків, а була своерідна вотчинно-удільна система, що не мала з феодалними порядками нічого спільного. Оскільки це правда, побачимо далі.

Поділ суспільства на кляси.

Дружинно-князівський уклад навіть у своєму найвищому розвитку в X ст. ще не являв собою клясового суспільства; він був тільки переходом від родо-племінної організації до організації клясово - суспільної на феодалних основах. Та знать, що виступає в городсько-територіяльному та князівсько-дружинному укладі, не була ще готовою пануючою клясою, що мала б у продукції відокремлене від поневоленних клясів становище. Не мала виразного клясового характеру й київська монархія, що більше нагадувала монархію родо-племінного укладу: її населення не являло ще собою виразно

клясового суспільства й стогнало під тягарем не продукційної, а звичайної грабіжницької експлуатації.

Поділ суспільства на класи залежить від існування приватної власності на засоби виробництва, а ця знову від розвитку продукційних сил. І от у часах, до яких ми підійшли, продукційні сили остільки вже пішли наперед, що приватна власність, яка досі була тільки на рухомі засоби виробництва, могла вже поширитися й на землю.

А раз з попереднього громадського землеволодіння стала відокремлюватися приватна земельна власність, то з нею ставній власності.

В чім же виявився дальший зріст продукційних сил? ли з'являтися й класи феодального суспільства, що мали різне становище у виробництві, яке ґрунтувалося на цій приват-

Перш за все, в техніці рільництва. На території київської монархії починають тепер обробляти рілля удосконаленим плугом, бороною та ралом. Підсічне й мотижне рільництво щоразу більше переходить у переліжне; виснаженої ріллі вже не кидають, шукаючи нової, а зоставляють її перелогом, щоб вона відпочила й по двох-трьох роках знову стала придатною до засіву. Поруч з рільництвом розвивається далі скотарство, бджільництво, процвітає городництво. Розвивається також техніка ремесства, постачаючи різне знаряддя для господарства; що далі все йде наперед спеціалізація праці та обмін виробами між хліборобом та ремісником, що осідає в городах і працює виключно у своїй професії. Невільництво, що перед тим мало значення тільки в закордонному вивозі та місцями бувало на послугах у хатньому господарстві, стає тепер значною робочою силою на землі, хоч ніколи й не набирає основного значення у виробництві.

Через ці обставини стародавня громада не могла зберегти попередньої форми організації. Населення все густіше заселявало землю, з дворища стали виростати нові громадські спілки-села, а попередня верв з земельної громади, що мала спільні ліси, пасовиська та сіножаті, перетворювалася на адміністраційно-громадську одиницю, яка не мала вже нічого спільного з громадським володінням. Верв розбилася тепер на селян, що спільно, дворищами та селами, володіють землею, та землевласників, що господарюють в окремих господарствах з окремими луками, орними землями, вигонами, а інколи навіть лісами.

Як це воно так сталося?

Бояри:

Ми знаємо, що верв була спілкою дворищ, яка мала вже свою знать, старшин. Старщини ці відрізнялися від інших дворищан тим, що мали більше худоби, рухомого майна, мали невільників, яких використовували до послуг, мали кращі житла, що звичайно були в городку - центрі верви.

Завдяки цій своїй економічно-соціальної перевазі, знать відокремлювала себе від громадського землеволодіння верви, перетворюючись на приватних землевласників. Найперше виділилися з окремою землею князі волости, центральна, так би мовити, знать, що жила в центральному городі землі-волості й, маючи багато худоби та невільників, не потребувала для оброблювання землі допомоги від сусідів, а могла сама своїми силами її обробити. Літописець згадує вже про Ольгу, як вона в поляні засновувала свої міста й села, тобто осаджувала на займанщині своїх невільників, що обробляли поле та робили потрібне знаряддя, як вона впорядковувала свої «ловища і перевіснша» й сама в них полювала. Так було і з іншими князьками по інших землях. За князями пішла їхня дружина та й уся та волосна знать, що теж мала силу вести цілком окреме господарство. Спершу виділялася місцева знать, або закладаючи свої окремі оселі, або, коли не вистачало невільників, щоб осадити окреме своє село, то тільки виділяючи свою оброблювану землю з спільної, громадської.

За нею йде князівська, звичайно наймана дружина, що діставала від князя право закладати на його землі свої селища, а потім монастирі, що їх князі обдаровували готовими орними землями.

Так із спільного землеволодіння стала виділятися приватна власність на землю і вона виявлялася в окремому володінні та оброблюванні землі. Раз на землі сиділи й обробляли її княжі люди-раби, то, значить, і земля княжа. Такий послідовний висновок робили князі, дружинники та місцева знать, аналогічно до того висновку громад, що земля, оброблена їхніми спільними силами, — була їхня земля, їхня спільна власність.

Ця приватна землевласність в тодішнім її розумінні й дала початок виникненню в громаді окремої класи бояр-феодалів. Спершу, проте, боярами звали тільки саму старшу, звичайно, чужинецьку, дружину князя, тоді як ті приватні землевласники, що виділилися з громади, звалися просто старши-

нами («старійшинами»). Тільки згодом, протягом XI ст., обидві групи почали зливатися в одну пануючу клясу бояр; дружинники стали частіше осідати на землях, а старшини одержувати нарівні з дружинниками всякі придвірні та військові уряди, на яких до цього часу сиділа переважно дружина, членами якої в Київській державі були, головню, варяги.

Але це ще не були феодалі: щоб ними бути, треба було також мати територіяльну владу у своїй окрузі чи верві. Цю владу землевласники здобували двома шляхами: шляхом традиційного виконування громадських функцій в земельній громаді та шляхом затвердження чи надання їм цього виконування від князя. Князь, хоч і був приватний власник своїх особистих міст і сіл, але разом був і «господином» усієї території, якою володів. Він доручав виконування своєї влади на місцях боярам, тобто, власне, доручав їм збирати своїм іменем данину з населення, бо володіти — означало тоді стягати з підлеглого населення всякі данини. Шляхом традиції земельна знать брала з населення таку данину ще раніше, наче б то за провід у війні та за головування на зборах і судах; тепер князь тільки затверджував за нею це право своїм іменем, зобов'язуючи її віддавати частину йому та служити йому під час війни з озброєною на свій кошт дружиною. Таким чином, приватна власність і територіяльна місцева влада зливалися в одне нероздільне ціле; це й є зміст поняття феодалної кляси.

Стаючи пануючою землевласницькою клясою, бояри набувають ще й юридичних привілеїв і ними відзначаються від іншого населення. За кривду бояринові чи огнищанинові, як звали інколи бояр-рабовласників, платиться князеві іншу пеню, ніж за кривду звичайній людині; боярські діти служать на князівському дворі й дістають після батьків право повної дідици на свої землі з затвердження князя. Ці привілеї приводять до розподілу самого боярства на різні упривілейовані групи: старших бояр, «княжих мужів», що «думають» з князем та сидять на посадах тисяцьких і воевод, та «молодших бояр», «дітських», що сидять на нижчих посадах при дворі князя, виконують іменем його менші функції в громаді та мають менші земельні володіння.

Сільська громада.

Літопис, разом з найстаршим пам'ятником руського пра-

ва, т. зв. «Руською Правдою», протиставляє князю та боярсько-манастирському володінню землею громадську власність смердів. Звідки взялися ці смерди?

Ми пам'ятаємо, що в територіяльно - городській системі основою організації виробництва були дворища та їхні земельні зв'язки, верви. Згодом, коли з верви почали виділятися приватні землевласники, що ставали боярами, коли населення розросталося, а дворища ділилися на нові, між дворищем та верв'ю виростає ще одна громадська форма — село. Це село зв'язує в одне ціле найближчі дворища, коли верв поступово втрачає давній характер громадського землеволодіння, залишаючи лише адміністративно-судовою одиницею.

Тепер уже спільними лісами, пасовиськами та вигонами (крім земель, що під ріллею) порядкує не віче верви, а сільські сходини батьків дворищ. Віче верви порядкує вже не господарськими, а громадськими, адміністративно - судовими справами населення, об'єданого у верв. Боярин, якщо й виступає на ньому, то вже не як перший в громаді, не як її уповноважений, а як «княжий чоловік», як представник князівської влади. Тепер члени верви — це не вільні громадяни, а піддані князя чи боярина, що платять йому данину, слухаються його наказів та підлягають його судові на вічі або в деяких справах і без віча.

Члени таких сільських громад, що складають верв, — це «смерди», тобто друга кляса, що виросла на руїнах давнього громадського землеволодіння. Після того, як з нього виділилися феодали, кляса ця покищо продовжувала громадське землекористування в сільській громаді. Смерди, — це вільні городяни, що самі порядкують своїм майном, платять бояринові данину в натурі на підставі його територіяльної влади й під час війни, під проводом свого боярина, йдуть в похід («княжі вої»). Юридичне їхнє становище інше, ніж становище бояр: на підставі «Руської Правди», за кривду або вбивство смерда платиться князеві меншу пеню, ніж за вбивство боярина або дружинника. Далі, після смерти смерда, заміжні дочки його не мали права на спадщину після батька — вона переходила князеві; коли ж дочки були незаміжні, то князь забирав тільки половину. Поза цим смерди тільки економічно різнилися від бояр.

Станової ознаки ще не було в тодішнім суспільстві. Обидві тогочасні кляси склалися з повноправних громадян, що звалися «людіє». Тоді як бояри були «княжими людьми»,

звичайні жителі — смерди звалися просто «людіє». Перехід з одного стану до другого був вільний. Між боярами часто зустрічаємо людей «із смердя рода».

Городська громада.

Процес класового поділу суспільства, що в сільській громаді дав смердів і бояр, почався був на волості з центрального міста й села. В городі, проте, він пішов далі, ніж у сільській громаді. Він не тільки виділив тут землевласників «старців градських», — цю аристократію часів городського укладу, що вирішувала всякі справи не тільки для городу, але й пригородів, він розвалював і далі всю городську громаду на окремі індивідуальні підприємства з найменшими громадськими обов'язками.

Це через те, що в городі часто оселялися на постійне життя гості й свої та чужі ремісники. Вони виходили при цьому з тієї думки, що вигідніше переводити обмін в «торговім місті», куди з усієї волости сходилися охочі до чужих виробів, — не тільки знать, а й звичайні громадяни. Через цих приходців город зростав, поперше, кількісно, а, подруге, втрачував свій громадсько-земельний характер і свою попередню роль городища. Він перетворюється тепер у місто з торговельним ринком, складений з індивідуальних підприємств гостей-купців та ремісників, разом з індивідуальними господарствами «граждан» - хліборобів, що не кидали рільництва та городництва.

Цей процес розкладу городської громади на індивідуальні підприємства відбувався, перш за все, в тих городах, що лежали на торговельних шляхах, як от: Київ, Новгород, Полоцьк, Любеч, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Володимир Волинський, Перемишль та Галич. Поступово, разом з дальшим розвитком обміну, став він захоплювати й інші города (в міру того, як вони ставали на ноги, як політично-економічні центри з власною князівською владою). Ця влада після Ярослава, який вмер 1054 р., стала, як уже ми знаємо, дробитися на все менші князівські уділи — землі та волості.

Таким чином, поступово всі городські громади зазнали розкладу на індивідуальні рільницькі, торговельні, а, перш за все, ремісничі підприємства, що стали об'єднуватися в цехові братства для охорони монополії свого права на виробництво. Розклад цей вів за собою й класову диференціацію міського

(городського) населення. Приватна власність тут процвітала, в одних руках збиралися великі багатства, значення колишніх «старців градських» росло. Це й привело до того, що економічні різниці росли тут ще швидше, ніж у сільській громаді, і спричинювалися до клясової різниці серед населення міста. Поруч найвищої верстви, бояр, з'явилася торговельна й реміснична знать, звана «житие людіє», «нарочитие людіє»; згодом з'являється міська голота, що виконує чорну поденну роботу — зветься вона «чорние» або «подлие людіє».

Цьому помітному дуже клясовому розкладові міської громади сприяло, як сказано, скупчення обміну та розвитку ремесла по містах. Поруч з тим грабіжницьким вивозом, що провадили князі та княжі мужі, починає зростати внутрішній обмін; разом з чужими гостями починають з'являтися і свої купці, діяльність яких обмежується, головним чином, до місцевого городського ринку. В їхніх руках починає зосереджуватися обмін місцевих виробів на чужоземні; вони, крім того, обмінюють один з одним місцеві вироби, від них починає розвиватися на Русі кредит. Торговельні операції місцевих купців звали «купівлею», відрізняючи їх від «гостьби», тобто купівлі-продажу, яку переводили чужоземні гості. Була ця купівля надзвичайно примітивна. Монети, що полегшувала б торгівлю місцевого ринку, ще не було. За гроші до самого XI ст. ставали худоба й шкіри кун та білок, якими й цінували вартість обмінюваних продуктів. У XII ст. поруч з шкірками, що задержалися, як гроші, ще до XV ст., інколи з'являється у вжитку, як монетна одиниця, — золота й срібна гривня; її звичайно рахували на вагу, як і візантійський фунт. Гривня йшла за 50 кун або 450 кунниць; срібна гривня варту була наших 100 карб., золота — 1.150 карб.

Правда, ще здавна до Русі часто заходили чужоземні гроші, а за Володимира й Ярослава були на Русі навіть свої монети, — але їх не було прийнято в загальний ужиток з функцією теперішніх наших грошей. Арабські чи візантійські монети цінували, як всякий інший крам; інколи предки наші вживали їх, як окрасу, але гріними в нашому розумінні ці монети ніколи для них не були. Так само золота та срібна монета Володимира й Ярослава: бито її, здається, не так для обороту купців, як для подарунків боярам та бояряням на окраси або як пам'ятки від князя з нагоди вчистих подій.

Отже бачимо, як у місті скупчувався внутрішній і зовнішній обмін; помалу розвивалося в ньому й ремесло, що набу-

ло свого окремого значення в XII ст. Особливо славилася бондарство, ганчарство, ткацтво та кушнірство; це показують сліди ремісницьких корпорацій або цехових братств у Києві та Новгороді, з яких надто визначалися київські братства теслів (дереворобів). Ремісникували не тільки об'єднані в братства ремісники під проводом братських старшин, а й монастирі, що мали з цього великі прибутки. Печерський монастир у Києві славився тоді на всю Київщину своїм ткацтвом та кравецтвом.

Ясно, що ремесло повинно було стояти вже високо й давати немалі баринці, коли в XII ст. знаходимо вже у визначніших містах великі ремісницькі корпорації тієї чи іншої галузі. Через те, що розвивалося індивідуально міське ремесло та росли його професії, повинен був зростати й міський ринок, повинні були утворитися окремі професії купців, що стали б посередниками в обміні, повинні були в руках окремих торговельних чи ремісничих закладів збиратися багатства з баринців. Це знову, з одного боку, диференціювало міську громаду на маєткові класи, утворюючи багатів та бідноту, великих купців та дрібних крамарів, майстрів і їхніх учнів та чорноробочих, а, з другого боку, тягнуло в місто щораз більшу силу людей, охочих до баринці. Не дурно ж Київ уже в XI ст. мав поверх 100.000 мешканців.

Так ішов процес класового розкладу городської громади, процес зміни города на торговельно-ремісницьке місто.

Холопи.

Сільська громада, з її смердами й пануючими над нею боярами, та місто, з його боярами-нарочитими людьми, звичайними жителями та чорними людьми, складали разом вільне населення Русі. Йому протиставлять джерела невільну людину, що звалася «холопами».

Холопи або челядь — це такі самі раби, яких раніше мали для своїх послуг у хатньому господарстві огнищани-землевласники; це їх вивозили на царгородські ринки та вимінювали на паволоки, вина, окраси та зброю; це за ними князі ходили на полюддя та походи («ополонитися челяддю»). Але раніше це був тільки принадний для грецьких та арабських гостей крам. Тепер вони стали не тільки крамом, але й значною робочою силою на приватних маєтках землевласників.

Господарство бояр, єпископів та монастирів у ці часи настільки вже розвинулося, що могло дати працю багатьом рукам, які не мали можливості робити на себе. Але такі руки були покищо тільки в місті. Тому невільники на князівських, боярських та монастирських землях складають єдину робочу силу. Вони стережуть табуни коней, часто з тисячі голів, пасуть стада свиней, овець, корів та волів, яких лічили сотнями й тисячами. Холопи доглядають боярського бортництва, виготовляють мед, якого переховується по льохах часто сотні й тисячі пудів, ходять з боярами на лови в їхні «ловища й перевісища» та ловлять рибу або ремісників для свого боярина.

Холопи працюють і на монастирських та боярських горбках, вирощуючи всяку городину й садовину, доглядають хатне господарство, дбають про вигоди для своїх володарів, а, перш за все, вони працюють на боярській ріллі, орють кінями та волами землю, засівають і жнуть збіжжя, молотять й мелють його для потреб боярського двору.

Холопи не мають жодних економічних та особистих прав; їх цілком позбавлено особистої свободи. Пізніше, проте, уже в кінці XI ст. між холопами помітні деякі різниці. Ті холопи, що були управителями у князя, княжими чи боярськими прикажчиками, конюхами, псарями, сокольничими та післанцями, набували згодом права мати своє рухоме майно та своїх власних рабів і право свідчити, в разі потреби, на суді. Цим вони відзначалися серед звичайної челяді, тобто «обельних холопів», які не мали ніяких прав. Їх бояри висвячували іноді навіть у попи, щоб і цим шляхом збирати собі барищі.

Так утворювалися на руських землях протягом X — XI ст. кляси. Крім бояр та смердів, поруч з городською та торговельною й ремісничою буржуазією, поруч із звичайними міськими мешканцями, ремісниками, купцями, садівниками, городниками та хліборобами, поруч з челяддю-холопами, почав з'являтися в місті найманий робітник — «чорний» чоловік. На селі з XI ст. рівночасно з появою в місті «подлих людей» стала виростати аналогічна їм верства людей, економічно покріпачена земельною знаттю, стала з'являтися кляса «закупів», але про це ми скажемо окремо. Тепер подивимося, який встановлюється громадсько-політичний уклад серед клясового населення на руських землях.

Крайовий уклад руських земель

Ми вже чули, як після Володимира, в XI ст., доспівали суперечності Київської монархії, що завела династичний принцип володіння, тобто зробила князівський престіл спадковим, а князя власником території, якою він володів. Ми вже знаємо, що суперечності між територією та владою спричинилися до розділу Київської монархії на окремі князівства-землі, на окремі «вотчини». На початку XII ст. було вже кільканадцять земель-князівств, що кожна зокрема являла собою більш-менш одноманітне етнографічне та продукційне ціле, — один край.

Не будемо описувати етнографічно-продукційних особливостей кожної з цих земель — про це сказано буде при нагоді. Перейдемо до громадсько - політичного укладу, що зветься крайовою системою, який запанував на цих землях з половини XI ст. (хоч звичайно його рахують деякі від XIII ст., тобто від занепаду Києва).

Перш за все, територіяльне питання. Руські землі вже після Володимира не склали однієї держави. Навіть ці землі-князівства, про яких ми говорили недавно, не були, власне, кожна зокрема, одноцільними державами. В них ішов дальший розділ на ще менші князівства, що родилися, як гриби після дощу, та мали часто територію, не більшу від нашого повіту. Причиною цього щораз більшого дріблення «вотчини Володимира» був звичай ділити землю після смерті князя між його синами, звичай, що виробився серед суперечок окремих земель, як одної з одною, так і з Києвом, звичай, що був виразом боротьби князів за право грабунку, виразом домагання кожного своєї влади та свого власного кутка, звідки було б можна брати данину й нею торгувати.

Зв'язку між цими князівствами, більшими чи меншими, не було фактично ніякого. Формально старшим князем, так би мовити, патріархом сім'ї, мав бути для всіх земель Київський князь, але фактично ним не був. Переяслав, Чернігів, Галич і Тмуторокань не визнавали його вже на початку XI ст. У XII ст. перестали його визнавати й інші землі — Новгород, Ростов, Волинь, Турів, Муром. Та й ті, що ще визнавали його старшинство, не дуже то слухалися його. Тоді то вперше починає з'являтися назва «Україна», як означення південних та західних територій - князівств, що лежать на «окраїнах» Київської Русі (дехто зв'язує походження цього слова з словом

«укроїти», тобто поділити землю на частини). Такою Україною зве літопис, під 1187 р., Переяславську та Галицьку землі. Згодом стали звати Україною всю територію Наддніпров'я та Наддністров'я.

Якщо центральна, Київська влада, зійшла до мінімуму або й зовсім втратила своє зверхництво над окремими землями чи князівствами, то на місцях влада князя була необмежена. Кожен князь був повним хазяїном у своєму князівстві й не дозволяв жодного втручання, ні з боку Києва, ні з боку місцевої знаті. Він був єдиний законодавець, єдиний суддя, єдиний військовий керівник землі, й сам порякував доходами з князівства. При ньому стояла боярська дума, що складалася з найвищої земельної та військової аристократії; вона мала, проте, лише дорадчий голос в державних справах. Постійної армії князь не мав, а тільки прибічну гвардію дружину, де служили синки аристократії. В разі війни князь скликав воїнів, тобто вільних громадян з сіл та міст. Варягів було все менше в дружині. Ярослав востаннє, мабуть, зібрав їх багато, а в XII ст. ця практика першелася зовсім.

Управляли князівською територією, тобто іменем князя збирали данину, судили й збирали воїнів бояри, в містах посадники, а на провінції — тисяцькі та соцькі. Коли місто було велике, як от Київ або Новгород, то для нього призначалося ще окремих городських тисяцьких та соцьких. Крім цих основних урядів, були ще княжі тиуни, які судили; вірники, які збирали для князя «віру», тобто пеню за вчинене каліцтво або вбивство та «продажу», тобто пеню за пошкодження майна; данники збирали з населення данину; «отроки» та «дітські» були тепер не так дружинниками, як князівськими уповноваженими в судовій та адміністративній частині.

Який був тоді суд?

Спершу деякі суперечки між громадянами вирішували сходинами. Кривди та злочинства — це були приватні справи покривдженого. Він сам шукає справедливості самосудом над злочинцем. Верв була тією круговою порукою при всяких кривдах, що виконувала цей самосуд чи право помсти або відповідала за злочинців. Пізніше сходина чинять самосуд, виконуючи право помсти в присутності князівського боярина. В XII ст. еволюція права помсти пішла вже настільки вперед, що не громадські сходина, а княжмуж, тиун — сам судить обидві сторони, сам вирікає присул; але виконання присуду лежить виключно на покривдженому або його рідні: *Мстити*

братоу брата, любо отцю, ли сину, любо брат-чадоу, ли братню сынови. За свою участь у суді тиун брав від покривдженої сторони віру або продажу на князя. Таку віру та продаж на князя брали й вірники при громадських судах, де судила сама громада без тиуна. Ці громадські суди були ще довго у звичай поруч з князівським судом, навіть тоді, коли виконання присуду перейшло до князівського суду. Не брали віри на князя й продажі тільки в церковних судах, — де єпископи судили громадян за переступки проти обрядів, проти моралі та за фальшування міри й ваги, й самі брали судову пеню.

Поруч з князівським та боярським управлінням було на волостях і автономне самоврядування. На селі всякі маєткові справи, що не входили ані в церковні, ані князівські чи боярські компетенції, вирішували сходи громади; в оточенні робило це віче верви, яка виступала також як помічник князівських та боярських судів. В громадах інколи також виступає віче, але воно має переважно характер місцевий і не політичний. Ці автономні сходи, суди та віча не мали жодної ні законодавчої, ні самостійної політично - адміністративної функції через необмежену владу князя-дідища. Правда, в деяких містах, що були руськими торговельними центрами, як от Київ чи Новгород, вічева система розвинулася до сили рівної з князем; але це були винятки з загального правила, винятки, що мали своє джерело в особливих економічних відносинах цих міст.

Не можна, проте, сказати взагалі, щоб на руських землях була вже тоді ясно вироблена система феодальних порядків і феодальної влади. Вони тільки-но формувалися, складалися. Патріархальні форми сільської громади, абсолютна влада князя, вічевий порядок громад, дружинні пережитки в бояр та їхні феодальні права — все це мішалось покищо в одне й клекотіло в князівських заколотах. Пізніше в цьому вихорі перші починають викристалізовуватися очищені від дружинних і вічевих пережитків феодальні порядки галицької та литовської доби.

КЛАСОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ ПІВДЕННО-РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Причина класових суперечностей.

Ми не будемо слідкувати далі за подіями на всіх землях давньої київської держави. Згадуватимемо про них лише при нагідно, оскільки вони відбивалися на подіях, що розвивалися на українських землях — на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині, Сіверщині, Волині, Турово-Пинській та Галицькій землі. І найперше будемо аналізувати класові відносини серед уже майже феодального суспільства земель пізнішої України.

Класовий антагонізм у південно-руських землях народився з часу зародження класів у громаді. Зародок цього антагонізму лежав уже в родо-племінній організації, що мала свою знать. Корінь став він пускати в князівсько-дружинному укладі, а виростати — спочатку разом з розкладом міської, а потім сільської громади на економічні класи, на ґрунті приватної власності на засоби виробництва, перш за все, землі. З того часу, як у земельній громаді став з'являтися відокремлений землевласник-виробник, що працював за допомогою холопів та здирав данину з смердів; коли в міській громаді з'явився купець, що привласнював собі частину додаткової вартості в процесі обміну; коли з'явився ремісник, що мав змогу закласти підприємство, де виснажував найманих робітників або інших ремісників, що брали в нього роботу та матеріял, — з того часу почався класовий антагонізм. Він постав через те, що сильніший, багатий використовує у виробництві на себе слабшого виробника або просто таки живе з праці безпосереднього виробника, не прикладаючи рук ні до чого

Постала відразу й класова ворожнеча експлуатованих до чужоїдів, рабів до своїх огнищан, смердів до своїх бояр, до князів та їхніх прикажчиків-тиунів; почалася боротьба між міською знаттю та звичайними мешканцями й міською гологою; почалися суперечки й між князями та городським патриціатом-аристократією, між боярами та князями. І коли раби ненавиділи огнищан за їхнє поводження з рабами, коли смерди бунтувалися проти полюддя та повозів, проти судового та данин, коли дрібний ремісник або крамар домагався менших відсотків за кредит та свободи ремесла й торгівлі,

в цей час ще й міський патриціят та вище боярство бралися за князя, щоб обмежити його владу, завести свою олігархію.

Тут маємо всю загадку перших клясових ворожбод XI - XII ст., що доповняли собою невинні князівські заколоти цієї доби, які виростали з боротьби за свою та чужу вотчину, за торговельний центр над Дніпром, за Київ, за поширення території для своєї експлуатації.

Боротьба за владу та вічевий уклад.

Одне з характерних явищ клясової боротьби на землях України в XI - XII ст. була боротьба деяких городів за демократизацію влади, тобто за допущення городських мешканців до вічевого самоврядування. Вона йшла майже рівнобіжно з домаганням земельної аристократії, що хотіла для себе коли не повної олігархії, тобто влади найвищої аристократії, то, принаймні, такого обмеження князівської самовлади, щоб вона вирішувала всякі справи з участю аристократів.

На Київській землі земельна аристократія настільки сильна, що могла б посягати на права князівської влади, але цього не робила, бо боялася киян. Ми тільки раз бачимо її ворожою до свого князя, а саме після смерти Володимира. Вона злигалася в цей час з Святополком, допомагаючи йому вбити його братів Бориса і Гліба та воювати з Ярославом, сподіваючись за його допомогою знищити підпорку князівської самовлади — варягів. В цей якраз час вона вступила в згоду з київським сходом, тобто з крамарями, дрібними ремісниками, хліборобами, взагалі з міщанством, перетягаючи його всякими подарунками. Літописець оповідає, як Святополк, прозваний за вбивство Бориса і Гліба «окаянним», *скликав людей і почав давати їм, кому одезу, кому гроші й роздав множество*. Але після своєї невдачі в цьому ділі київська аристократія вернулася до князя й виступала вже увесь час вкупі з ним у боротьбі проти спільного ворога, київського міщанина та смерда, що почав бунтуватися проти князя та бояр.

Зате по інших землях, головним чином, на Волині, Переяславщині та Чернігівщині, а, перш за все, в Галичині, боярство ніяк не хотіло згодитися на необмежену владу князя. Позбувшись Києва та його князів, воно веде далі невинну боротьбу проти своїх князів і хоч не думає знищити відразу

князівську владу, що потрібна була для охорони його інтересів, але намагається якнайбільше її обмежити. Через це тутешня аристократія береться інколи навіть міняти князів, проганяючи одних та закликаючи других. В Галичі сміливість бояр доходить, у половині XII ст., до того, що вони втручаються навіть у приватне життя Ярослава, прозваного за свої великі купецькі здібності «Осмомислом». Цей князь, якого сучасний автор «Слова о полку Ігоревім» малює такими пишними фарбами, що він, мов, сидить на золотокованому столі та підпирає угорські гори залізними полками, зачиняючи ворота Дунаю, цей князь, що відчиняє нібито ворота київські та стріляє по далеких землях салтанів, цей князь, мусив навіть стерпіти таку наругу, що його улюблену жінку Настасію бояри спалили вогнем, родичів повбивали, а самого Осмомисла присилували жити з другою.

В той час, коли в західній Україні боярство проганяло й наставляло князів, в Київській землі воно кріпко держиться князя, шукаючи в нього підмоги проти міського демократизму киян. Такий торговельний центр, як Київ, швидше, ніж інші міста України, зібрав у собі велику кількість ремісників та купців, що заздрим оком стали дивитися на торговельні барищі аристократії та ждали тільки нагоди, щоб її збутися. Щоб забезпечити собі економічні вигоди та права, треба було мати в руках владу, тому ця своєрідна київська «буржуазія» намагається здобути для Києва самоврядування, знаючи, що цей здобуток у Києві буде разом ударом по князівській і аристократичній самовладі на волостях Київської землі.

Київська революція 1068 року була першим збройним виступом цієї буржуазії за вічевий порядок в місті. Після поразки, якої дістали були князь і бояри від половців, «київські люде» вимагали на загальних своїх зборах, скликаних на Подолі, щоб князь Ізяслав видав їм зброю нібито для боротьби проти половців. Але Ізяслав і бояри знали, що озброїти київських людей, це — дати їм владу в місті, й тому відмовили. Тоді увесь люд, що зібрався на торговиці, рушив на «гору», де жила аристократія, порозбивав поруби-тюрми, випустив в'язнів, між ними князя Всеслава, що був ворогом Ізяслава, і боярам, і кинувся грабувати та вбивати бояр. Ізяслав утік до Польщі. Всеслава «київські люде» оголосили своїм

князем, склавши з ним «ряд» (договір), що забезпечував демократичну автономію міста.

Правда, недовго кияни втішалися демократизмом Всеслава. Ізяслав став збирати в Польщі поміч проти бунтівників-клян і, зібравши її, рушив на Київ. Всеслав утік з Києва, кинувши міщан на призволяще, а Ізяслав, здобувши Київ, люто покарав привідців бунту, стинаючи голови або осліплюючи десятками, навіть невинних, як каже літопис. Проте, йому не пощастило запанувати в Києві на довгий час. Через три роки довелося йому знову тікати від клян, що закликали собі на допомогу Святослава з Чернігова, склавши з ним новий ряд, що знов таки забезпечував їм голос у державних справах.

Київська революція була початком цілої низки таких договорів-рядів з князями, а разом і початком вічевого укладу в Києві, що не виріс, проте, в якунебудь виразнішу систему й не виробив певного вічевого порядку. Зміст його кожного разу залежав від того, хто мав у Києві перевагу, чи князь з боярами, чи київські міщани, ремісники та купці. Вічеві права здійснювалися лише остільки, що кожного разу, коли київській громаді занадто вже дошкуляв князь або його бояри, міщани збиралися на віче та приневолювали свою владу на поступки або зовсім проганяли князя й закликали нового та складали з ним новий ряд. Потім, звичайно, знову починалася самовлада князя. Постійних автономних прав, що були в Новгороді, київським міщанам не вдалося здобути ніколи, а ті, більш як півсотні, київських віч, що відбулися до занепаду Києва, були лише кожночасним домаганням здобути або забезпечити собі ці права.

Такий вічевий порядок пробивався був у XII ст. й по інших містах України — в Галичі, Чернігові, Володимирі, Переяславі, але тут він завмер, не розвинувшись навіть до таких розмірів, як у Києві. Абсолютна перевага феодалів і хліборобського елементу взагалі та відсутність досить численної буржуазії по містах унеможливлювали отвертий виступ міщан-підприємців проти феодалів.

Боротьба сільської громади з феодалами.

Коли по всьому фронті розгорялися суперечки між феодалами й київськими «гражданами» та між тими таки феодалами й галицькими князями, суперечки, що велися за права

експлуатації, в ці часи на волостях зародки феодальних порядків почали гостро вриватися в шкуру громадянам. На їхніх плечах лежав увесь тягар утримування дружинників нової феодальної влади, яка зростала. Село мусило годувати не тільки бояр і князів та їхніх прикажчиків і слуг; воно мусило витерплювати на своїй шкурі князівські заколоти, що відривали його від роботи, гнали в похід або просто таки в полон до ворога; а, крім цього всього, воно мусило годувати ще й ту буржуазію в пелюшках, що, як ми бачили в Києві, починала вже ставати на власні ноги. Це спричиняло новий клясовий антагонізм на землях, приводило до боротьби сільської громади проти феодала, до виступів проти князівських та боярських прикажчиків.

Найгірше дошкуляли теєпер сільській громаді боярські та княжі данини, судові віри та продажі. Писаних законів, що визначали б розміри цих данин та інших поборів, не було, і сваволя боярських і княжих тиунів та інших прикажчиків при стяганні їх не мала краю, тим більше, що, згідно з звичаєм, село мусило ще годувати та обдаровувати князівських слуг, коли вони їздили збирати данину. Князівський суд гнув громадян до землі, а громадський суд також не звільняв їх від різних оплат за присуди, що йшли на князя.

Це надзвичайно шкодило господарству смердів, його руйнували, крім того, наскоки кочовиків; вони часто попадали в нужду, збувалися живого й мертвого інвентаря під час походів і наїздів, або оплачували ним данини та податки. Доводилося брати на переднівок позичку в боярина або міського купця, якщо такий був уже під рукою, позичати зерно на засів, худобу чи знаряддя до роботи, або брати купу грошей-шкірок, щоб закупити в місті господарський інвентар. Але як віддати борг? Зоставалося одне: відробити його у свого боярина. Такі відробітки, що ще недавно були в практиці на нашій селі, стали причиною поневолення смерда. Це поневолення з'являється вже в XI ст. під назвою «закупництва», а в XII ст. дуже поширюється й стає загальним явищем.

«Закуп», — це спочатку людина особисто вільна, повноправний громадянин, але економічно поневолений; це несамостійний господар, що повинен працювати чи то в наймах, чи своїм господарством на боярській землі. Становище його далі ще гіршає, і в XII ст. феодал мав право не тільки без суду карати закупа на тілі, а й переводити його в холопи або

продавати, якщо закуп не в силах був своєчасно виплатити або відробити боргу. Закупи, таким чином, склали окрему клясу суспільства XI — XIII ст., що, головним чином, обробляла боярські та князівські лани й стояла посередині між холопом і смердом. Вони наближалися до міських чорних людей, що працювали в наймах у міських ремісників. Цих чорних людей ми бачили вже в XI ст. в Києві.

На ґрунті цих відносин між селом та феодалом, що набирає все більшої сили, й виросла боротьба сільської громади проти галицьких князів; а київські повстання XII ст. мають, проти феодальних порядків, проти бояр та князів. Вона виявлялася стихійно в часи боротьби феодалів з князями або київським міщанством. Так було в Галичині та Волині, де на початку XIII стол., князям пощастило було приборкати на якийсь час бояр, користуючись з ворожнечі громади до феодалів, та в Києві, де сільське населення завжди брало участь у київських заколотах XII століття.

Київські повстання.

Такі класові відносини у XII ст. неминуче мусили приводити до постійних вибухів. Особливо багата на них Київська земля, де класові суперечності після революції 1068 р. були загострені найбільше. Але революція 1068 р. була політичною боротьбою київських «граждан», так само як боротьба бояр перш за все, характер боротьби соціальної, де на перший план висовується питання звільнення поневолених клас від економічної експлуатації.

Таким повстанням з виразним соціально - економічним характером був великий заколот на Київщині в 1113 р. Заколот цей був наслідком класового напруження в самому місті, з одного боку, а з другого — тяжкого становища селян, яке що далі, то все гіршало. В Києві були вже великі багатства не тільки у місцевих феодалів, а й у купців та ремісників-майстрів. З одного боку, йшла тут експлуатація торговельної та ремісничої дрібноти, а з другого — росла конкуренція між самими київськими спекулянтами, яким був і монастир Печерської Лаври, що торгував у Києві виробами своїх ченців та холопів і посилав навіть валки по чужий крам.

Особливо дошкуляла київським міщанам лихва київських багатирів-купців, що доходила до величезних розмірів.

Лихва взагалі була тоді явищем звичайним. На селі боярин поневолював нею смерда, робив з нього закупа, а потім і холопа; в місті, де, крім шкіряних грошей, ходили ще й золоті гривні, боярин, укупі з купцем, покріпачував нею дрібного ремісника чи крамаря, здираючи з нього весь його заробіток. Через цю лихву й кипіло незадоволення серед городської сіроми.

Повстання вибухло за дрібницю. Печерська Лавра привезла сіль з Галичини й, здається, продавала її населенню дешево. За це київські багатії вкупі з князем Святополком сконфіскували цю сіль, щоб не знижалася ціна на сіль князя та інших купців, яка продавалася дорожче. Кияни кинулися вбивати та грабувати бояр і вирушили на Святополків двір. Святополк уївсь усім своєю лихварською спекуляцією; були б його за це і вбили, коли б не втік. Це повстання киян було гаслом до загального повстання смердів Київської волости, які кинулися грабувати боярські двори та монастирські маєтки. Літопис каже, що *многоу мятежю бившу и кралоли и молви не мали*.

Бунт утишився тільки тоді, коли закликаний до Києва з Переяслава Володимир Мономах перед зібраним з Києва та околиці людом і представниками від Київських волостей заприсягнув у Берестові додержувати складений ряд. У цьому ряді визначено лихву за позички, не більшу як 50 відсотків; зазначено виразно, які й коли можна брати судові оплати, заборонено самовільно переводити закупів у холопи й поширено спадкове право смердів.

Але спокою довго не було й не могло бути. Мономахом та його наступникам і на думці не було додержуватися присяги. Бояри й далі грабували населення, росли нові зловживання князівських тиунів при виконванні судівництва, лихварські відсотки брали не менші, як і перед тим. За Мономаха київська торгівля дуже збільшилася; в Києві було вже аж вісім торговельних майданів, збиралися ще більші багатства, — а через те вирости ще нові суперечності, дошкуляла ще дужча спекуляція, тиснула ще гірша експлуатація. Це привело в Києві до нового повстання 1146 року.

За Мономаха та його наступника про повстання не можна було й думати: Мономах зорганізував сильну дружину й жорстоко карав всяке незадоволення. «Поток і разграбленіє», тобто смерть і конфіскація майна сипалися щедрою ру-

кою цього «доброго страдальця за руськую землю». Він не вагаючись, вирізав у Мінську за заколот поголовно все населення, не залишивши живими «ні челядини, ні скотини» як каже літопис. Отже, за Мономаха в Києві панував примусовий спокій. Але вже в 1145 р., в часи суперечок за київський престол, кияни спершу несміливо вимагали від князя Ігоря видати їм бояр та обмежити сваволю тиунів, а потім почали таку ворохобню, що Ігор мусив зректися престолу й піти до монастиря. А повстання не втихало й поширювалося. Навколо Києва піднялися всі волості, вбиваючи князівських тиунів та грабуючи боярські маєтки. Серед цієї ворохобні розлютована київська юрба, пам'ятаючи злочинства предків Ігоря, не помилувала й його і, виволікши з монастиря, потягла його, б'ючи, на торговицю, ле й кинула його трупом.

З того часу вже не було спокою на Київщині. Щороку вибухали заколоти, як не в Києві, то на волостях. Досить згадати з них хоча б 1157 р., коли київські смерди й міщани вирізали до ноги суздальські полки, що прийшли на Київщину помагати наводити «порядок»; багато боярських і монастирських маєтків було тоді пограбовано. Заколоти ці тягнулися з більшими чи меншими перервами, аж до навали татар у 1240 році.

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Наїзди кочовиків. Занепад торгівлі.

Ми знаємо вже, що Київ набув великої сили, завдяки грабіжницькій торгівлі київських князів та варязьких дружинників. Його багатства й авторитет держалися на вивозі челяді, шкір і меду до Царгороду та на береги Каспійського моря, нижнім Дунаєм до південної Європи та Балтиком до західної Європи. Коли ця торгівля припинилася, коли не було куди вивозити награване добро з власного чи чужого населення, мусила підупасти й сила Києва, його економічне значення, мусив скінчитися його політичний вплив.

Першим таким, хоч незначним, правда, ударом для Києва, була навала печенігів, що в IX ст. почали посуватися з азійських степів, натискуючи на надволзьких хозар. Хозари, яких Русь не то що не підтримала, а ще навіть била, не встояли і в X ст. впали; тоді печеніги починають ще дужче натискувати вже на Наддніпров'я зі сходу й заходу, від Дунаю, куди вони вже продерлися. Володимир боронився від їхнього нападу, як тільки міг. Він хрестив населення, щоб забезпечити собі допомогу християнської Візантії, й будував оборонну лінію з городищ на схід від Дніпра. Але дороги до Ітилю він уже не вернув.

За печенігами вдерлися ще гірші половці, а проти них боротися було ще тяжче. Слідом за Ітилем і Тмуторокань втратила тепер для Києва всяке значення, та й далі Дніпром на легко було пробитися до Чорного моря. Ярослав намагався забезпечити хоча б шлях «у греки»: будував нові укріплення на Росі, нагнавши сюди десятки тисяч невольників, набраних у поході на Польщу; колонізував цими невольниками Поросся, осаджуючи там і ватаги печенігів, що шукали в нього захисту від половців. Але все це мало помагало — торгівля з півднем припинилася.

Половці або «кумани» дуже далися в знаки київським князям та землям. Користуючись з князівських заколотів, вони щороку їздили на Наддніпров'я, забираючи скотину й челядь та спалюючи села й міста. Правда, Володимир Мономах, ще тоді Переяславський князь, вигнав таки половців з чорноморських степів, але після нього вони з'явилися знов. Князі, що ворогували один проти одного, закликали їх собі на

допомогу, і половці знову налітали на Наддніпров'я по здобич. Ось, як описує літописець половецьке лихоліття: *Плач великий сотворився в нашій землі, і спустіли села та міста наші. Спустіли наші городи, луки, де паслася худоба, коні, вівці й бики, все тепер спустіло, лани наші стали за притулок звірю. Не хто, як кумани зчинили в 1185 р. той страшний погром, що його описав нам самовидець, автор «Слова о полку Ігоревім», жалкуючи разом з сіверськими жінками, що золотом та сріблом уже нам більше не подзвонювати.*

Він не помилявся. Київські князі тоді вже спорожнили кишені, які раніше товсто набивали золотом, продаючи тисячами челядь на царгородських та західноєвропейських ринках. А за руських бранців дорого платили в чужих землях, попит на них був усюди, їх можна було тоді знайти по всьому світі. Ще Мономах, цей найхижіший з работроговців, що чванився у своїм «поученні» перед дітьми своїми походами по челядь і налічував їх аж 83, щороку виряджав валки з живим та неживим крамом на захід, братався так само, як і предок його, Ярослав, з європейськими дворами та складав торговельні договори навіть з половцями. Але після смерті Мономаха половці почали знову підсовуватися під Київ, припиняючи його торгівлю та грабуючи його валки, що йшли на південь, до Чорного моря.

Не можна вже було спокійно торгувати, й багатство та значення Києва почали меншати. Раніше Київ притягав до себе стільки чужинців, що мав навіть окремі квартали для них, як от грецький та єврейський. Він починав бити власну монету й мав уже свої мита та крам. Він посилав по крам і з крамом навіть ченців своїх, як про це читаємо в Патерику печерському; там оповідається, як Феодосій їздив з Курська з купецькою валкою та скільки баришів мав другий чернець Ісакій, що торгував торопецькою рибою. І от цей купецький Київ почав тепер занепадати.

До того ще не було вже йому кого грабувати. Свої сусіди відбивалися від його опіки, а чужі вже не давалися так легко грабувати, як за Мономаха. Тим часом у самому Києві всі джерела для грабунку вичерпувалися потроху від натиску кочовиків. Гості все рідше заглядають на небезпечне Наддніпров'я, пустіють київські торговіці, меншають київські капітали, падає повага до «матері руських городів», що залилася за Ярослава з французькими та німецькими дворами.

Головним, здається, ударом для Києва було те, що торгівля Європи зі сходом перестала базуватися на Царгород, а зосередилась у Венеції та Ганзі — спідці надрейнських міст. У 1203 р. французькі та італійські хрестоносці погромили були Царгород і знищили царгородський ринок, де живилася звичайно Київська Русь. Занепад Царгороду був разом і смертю Києва, що втратив тепер свій життєвий ґрунт. Напад татар, що зруйнували Київ, тільки ствердив, що Київ економічно й політично вмер. Поразка Русі вкупі з половцями на річці Кальці в 1224 р. та зруйнування Києва Батием в 1240 р. були для Наддніпрянської Русі посмертними ударами: вона вже не існувала, як економічна та політична сила.

Князівська ворожнеча.

Звичайно в підручниках за одну з найважливіших причин занепаду Київської Русі вважають князівські заколоти. Але розібравши діло ближче, бачимо, що якраз навпаки, занепад Київської Русі спричинився до князівської ворожнечі. Ми вже бачили, що призвело до розділу земель київської монархії на окремі князівства. Це — суперечності між територією та владою, тобто між величезним простором київської держави та можливістю управляти нею в той грабіжницький спосіб з Києва.

Розділ київської держави ще не був, проте, її занепадом. Вона могла існувати, як федеративне об'єднання під зверхністю Києва, на що й заносилося в IX ст. Все залежало тепер від того, чи зможе Київ залишитися й надалі торговельним центром східної або хоч південносхідної Європи. Але Київ, як ми бачили, перестав бути таким центром, а тим самим утратив свій авторитет для інших земель або їхніх работорговців. За Ярослава, прозваного «Мудрим» за його зв'язки з заходом, з Францією, Італією, Скандінавією та Німеччиною, його значення захиталося було трохи, але під час нападу печенігів піднялося знову; Київ в ті часи об'єднував ще дві третини колишньої своєї землі. Але після Ярослава, коли зв'язок з Європою став рватися, Київ занепадає знову, і землі його роздрібнюються. За Мономаха, що відігнав половців і налагодив вивіз челяді до Царгороду і на захід, Київ ще раз стає «матір'ю руських городів», не всіх, правда, а хоч більшості їх, щоб після Мономаха занепасти ще більше, в мі-

ру того, як дробилися далі його землі. Таке було це збирання та дрібніння руських земель, в якому й був корінь ворожечі князів.

З чого ця ворожеча бралася? Через що князі закликали на допомогу один проти одного печенігів і половців, братаючись з ними, а своїх земляків з іншої волости палили та вбивали? На це дає яскраву відповідь сучасник найбільшого князівського заколоту кінця XII ст., автор «Слова о полку Ігоревім».

І вже, браття, невесела настала година, уже пустиня нашу силу вкрила. Встала ураза між силами Дажбогового внука, минулися бої князів проти невірних; сказав бо брат до брата: це моє і то моє. І почали князі про мале — це велике, говорити й самі на себе незгоду кувати, а невірні з усіх боків почали з побідами набігати.

Тут виразно видно корінь зла. Жадоба набрати скарбів, ополонитися челяддю та награбувати воску, меду тощо, була тою силою, що гнала князів одного проти одного та примушувала їх не розбиратися в засобах, коли траплялася нагода набити кишені собі й своїй дружині чужим золотом та наповнити комори чужими виробами та напоями. Перше таку нагоду мали і вміли використовувати її київські князі; але навчаючись від греків та варягів тодішнього купецького промислу, вони разом з тим учили цього й інших земляків. І от, коли продати награбоване добро стало однаково можливим як у Києві, так і в Чернігові, Володимирі, Галичі чи Турові; коли в Києві ця можливість ставала вже навіть меншою; коли Київ утрачував свою перевагу в конкуренції, тоді кожен князь чи князик, бажав сісти на місце князя київського, кожен з них бажав виключно сам грабувати. Зчинилося таке, як на ринкові, коли на ньому касується торговельну монополію, й починають битися окремі купці. Але бійка йшла в цьому разі не за покупця, а за крам, що до цього часу здобував його тільки Київ.

Ясно, що це також мало вплив на хід подій. В історії немає односторонності, а є взаємність; князівська ворожеча, коли вже почалася, з свого боку, впливала далі на ті відносини, які її породили, підкопувала ще більше значення Києва, розвалювала єдність України.

Правда, інколи купецький інтерес роздрібненої Русі пробував об'єднати князів федеративним договором. завести

«крайовий мир» в Україні. Такою спробою був Любецький з'їзд князів 1097 року, де князі цілували хреста на тому, що житимуть у згоді та взаємно шануватимуть спадкові права. Але ще вони не розіхалися, як знову почалася між ними боротьба за волості; жертвою став Василько галицький, якого осліпив Святополк київський та Давид володимирський. Другою спробою був з'їзд у Витичеві 1100 року, що так само, замість згоди, приніс Мономахові нові завоювання. Яке, справді, могло мати значення цілування хреста, цього, як сказав один з князів, «манесенького деревця», коли обставини не дозволяли додержуватися присяги й гнали на грабіж.

Після Мономаха, що міцно ще держав у своїх руках велику частину руських волостей (крім чернігівської, галицької та полоцької), князівський заколот поширився ще дужче й, дійшовши до свого верху після київського повстання 1146 р., тягнувся далі аж до занепаду Києва в кінці XII ст., коли киянам свої князі остогидли докраю.

Щоб їх позбутися, кияни піддалися Галицько-Волинському князеві Романові; здобувши, біля 1198 р., Київ, він посадив у ньому намісником свого родича.

У цім занепаді Київської Русі, що зоставляла окремим князівствам на спомин свою давню назву «Русь», як поняття влади, брав участь ще один важливий момент, який приспішив агонію Києва. Це були нові економчні центри, що виростили на території держави Володимира Великого та відібрали від Києва навіть той невеликий дохід, що залишався ще в його нових обставинах.

Нові центри.

Занепад торговельного значення Києва та Наддніпров'я взагалі, був наслідком подій, що відрізували торговельні київські шляхи від їхніх ринків. Здобуття Царгороду хрестоносцями в 1203 р. звело, нарешті, нанівець великий водяний шлях «із варяг у греки»; Київ зробився мертвим для чужинців городом, що стояв на самім краю східньої Європи й не мав далі виходу. Тепер шлях з Європи до Азії йшов не Дніпром у Чорне море, а Середземним морем просто через Малу Азію з головними центрами в італійських містах — Генуї та Венеції; другий такий шлях вів з Ганзи через Балтик до Новгородської та Суздальської землі, Волгою й далі Каспійським

морем на південь. В обох випадках Київ залишався збоку, тому нікому й не був потрібний.

Ці зміни в європейсько-азіатській торгівлі спричинилися до того, що на руїнах давньої руської держави, на новому шляху Балтик — Каспійське море виступили два конкуренти давньої слави Києва, що домагалися тепер першості в руських землях. Це були Новгородська й Ростово-суздальська землі.

Новгород здобув славу торговельного міста ще в X ст. Але тоді він був тільки торговельною станцією Києва, його торговельною коморою, з якої через Балтик розвозили челядь, шкіри й мед до західнопівнічної Європи. Самостійну роль став він грати вперше тоді, коли занепав Київ, коли на Наддніпров'я перестали приїздити чужоземні гості. Спочатку варязька, а потім німецька колонія, Новгород уславився своїми ремісницькими корпораціями, купецькими гільдіями та навіть банковими операціями, що вводили його в тісний зв'язок з надморською спілкою німецьких міст, Ганзою, де першу роль грали Бремен, Гамбург та Любек. Доки ще ходили по Наддніпров'ю купецькі валки, новгородські купці держалися Києва, але потім, у XII ст., кинули його, виділившись в окреме незалежне князівство, що поступовно перетворилося на купецьку республіку з виборним посадником на чолі.

Новгород володів велетенською колоніальною округою, — цілим південним побережжям Льодовитого океану до річки Об. Округа ця була невичерпаним джерелом шкір, цього головного товару новгородської торгівлі з Європою, — вона давала також багато дорогих металів. Через своє місце й торгівлю Новгород уже з початку XII ст. відіграє роль купця у всій східній Європі та західній Азії, ту роль якої намагався перед тим Київ. Але оскільки Києву стали на перешкоді кочовики та французькі хрестоносці, яких посиляли італійські купці, остільки Новгородові згодом перешкождала його близька сусідка-Москва, що з XIII ст. стає поволі дуже значним торговельним центром. В 1494 р. Москва поклала кінець новгородській республіканській самостійності, заволодавши всією північносхідною Європою.

Москва зародилася в лоні Ростово-Суздальської землі. Ще до того, як Москва пішла вгору через своє надзвичайно вигідне географічне місце, що дало їй велику силу конкуру-

вати з Новгородом, ще до того батько її, Суздаль, мусив подолати другого суперника — Київ, на якого заздрим оком почав дивитися вже з XII століття.

Ростово-Суздальська земля — це й був другий, поруч з Києвом, економічний або грабіжницько-торговельний центр, що набирался сили на руїнах держави Володимира, даючи початок майбутній московській державі. Володарі Ростово-Суздальської землі були купцями, не гіршими від київських. Від Київської Русі вони й привласнили собі її ім'я, вважаючи свою державу за продовження руської держави Володимира, чим так пишалися історики самодержавних Романових. Але Московська Русь — це ніяк не продовження Київської Русі, історія якої закінчилася в Наддніпров'ї й на північ не перенеслася.

Суперництво суздальських работорговців з київським (Новгород не втручався, торгуючи шкірами) було в XII ст. однією з тих причин, що всі вкупі докінчили Київ. Щоб знищити свого суперника, суздальські бояри вирушили на Київ в 1169 р., пограбували його дощенту, радіючи з упадку великого міста. Цієї зажерливості й заздрості суздальців не стримало навіть велике повстання в Суздалі й Володимирі 1175 року. Тамтешній нарід заворушився був, і на київський зразок, забивши князя Андрія Боголюбського, повбивав сотні бояр і дощенту зруйнував їхні маєтки. Але це не перешкодило суздальським князям провадити й надалі політику, ворожу до Києва. В 1203 р. суздальський князь, щоб налякати чужоземних гостей, які бували в Наддніпров'ї, помагав полцям добувати Київ, грабувати його, брати в полон київських опришків, купців та ремісників, грабувати церкви й забирати добро смердів, хоч сам безпосередньої участі в цьому не брав. Ці всі підступи суздальців дуже дошкулювали Києву, прискорювали конання його, вже навіть не як політично-го центру, а як звичайного торговельного міста.

У ці якраз часи виростав ще третій центр, що відіграв важливу роль в історії східних слов'ян. Це вже український центр, Галич. Але про нього скажемо окремо.

Інші землі-волості особливої ролі не відігравали: вони не виступали самостійно ні в економічному, ні в політичному житті, а групувалися звичайно біля галицького або московського центру. Тмуторокань, яку відрізали кочовики, занепала ще в XII ст., а Переяславщина ледве дихала під напа-

дами половців. Найдовше держалися ще Чернігівщина та Волинь; але Волинь ще на початку XIII ст. об'єдналася з Галичем, а Чернігівщина, що на початку XIII ст. пробувала навіть заволодіти то Переяславом, то Києвом, то Галичем, то Волинню, в боротьбі князів проти бояр стала поступово дробитися на щораз менші самостійні князівства, які в XIV ст. вкупі з іншими українськими землями підпали, нарешті, Литві.

Групування земель навколо північного та південнозахідного центрів було остаточним розділом східнослов'янських племен на дві основні народності — великоросійську (московську) та українську, поруч з третьою — білоруською. Етнографічні різниці зародилися ще в IX ст., коли почалася колонізація кривичів і в'ятичів серед фінських племен. Колонізація ця дала основу великоруському народові, виявившись вже на початку XIII ст. в головних формах його побуту й мови. Далі східнослов'янські народності розвивалися вже незалежно одна від одної в різних економічних та суспільних обставинах, з різною ідеологією, з різним побутом.

Це був перший наслідок феодалізації руських земель. Тепер історія східноєвропейського півдня України стає на окремих шлях, де черговим етапом для неї було об'єднання українських земель під Галичем та величезний народний рух, що зветься татарщиною. До нього ми й переходимо.

4. ФЕОДАЛІЗМ ГАЛИЦЬКОЇ ДОБИ

БОРОТЬБА ЗА ГЕГЕМОНІЮ ТА ВЛАДУ

Характеристика Галицької доби.

Нова доба в історії феодалізації руських земель в обсязі української території характерна, перш за все, своїми взаємовідносинами між сільською громадою та феодалами. Київська доба до кінця майже XII ст. здебільшого мала ще характер сировинно-городського виробництва, панування робовласницької торговельної знаті над землею та грабіжницької експлуатації населення. Галицька доба, особливо після татарщини, визначається цілковитою майже ліквідацією попередньої торгівлі челядцю та витонченішим способом визискування, за допомогою боярської адміністрації, краю та стягання данин і знаменитих вір та продажей. Так само характерна для неї перевага сільської виробної продукції та своєрідні сільсько-господарські відносини, на яких саме й базується галицько-волинський феодальний уклад та громадсько-автономний устрій східних земель Наддністров'я.

На місце київських работорговців по данину з новим «полюддям» та «повозами» з'являються земельні власники та державці, що починають ще торгувати й продуктами сільського та ремісницького виробництва, визискуючи вже пляномірніше, щоб і на завтра стало та щоб і діти мали з чого тягти. Вони живуть з своїм «сюзереном» уже виробленими феодальними відносинами та феодальним порядком, одержують від князя землі на «кормлення» або «держання», тобто на управління й користування ними. Вони живуть уже у фодальних відносинах одні з одними: старші бояри держать цілі округи, мають свої дружини, свої суди, «кормлять» своїх власних феодалів — бояр, зобов'язуючи їх служити собі дружиною і даниною, так само, як вони самі служать своїм князям.

На держаних землях феодал — повний хаздін. Князь хоч і є верховний власник землі, проте, він не втручається у внутрішні справи свого феодала й не висилає більше своїх отроків, тиунів та вірників за поборами й даниною; все це робить

феодал сам. Таким чином, феодал є господарем державної землі й править нею через своїх прикажчиків.

Напівфеодальний характер територіальної, з дружинним пофарбуванням влади XI — XII ст., викристалізувавшись у землях західної України, виступив у виразній формі феодалізму Галицько-Волинської доби. Дальша основна ознака Галицької доби — це великий зріст матеріальної культури при деякому занепаді в той самий час культури духовної. Київська доба, навіть у найвищому своєму розквіті, власної матеріальної культури витворити не встигла, а жила чужою, візантійською культурою, яку творили чужі майстри; від цих майстрів наші предки тільки-но почали вчитися ремесла. Київські часи не перейшли, власне, навіть зародків власного залізного ремесла, не мали своїх будівничих, крім теслів. Повного розвитку в Київській добі досягло тільки дерев'яне, шкіряне, ткацьке та керамічне ремесло. Кількісно ремісництво професія складала великий відсоток населення; проте, всі делікатніші мистецькі вироби або привозилося з-за кордону, або хоч і вдома вироблялося, але чужими руками. Навіть славнозвісну Софійську церкву збудували на початку XI ст. чужі, грецькі, майстри, бо свої не вміли будувати церков та палаців з каміння або цегли. Хатне ремесло, хоча й широко розвинене, було грубе; тому й не дивно, що всі речі розкошів залюбки купувалося в чужоземних гостей.

Зате Галицька доба була під впливом татарських майстрів-ювілірів, німецьких будівничих та італійських малярів, ткачів, що задовольняли своїми виробами не тільки щоденні потреби виробництва й хатнього господарства, а ще й потреби комфорту й розкошів. Українські майстри стають тепер найздібнішими учнями принатурених чужинців, головним чином татар та німців, і підносять ремесло України на художню височінь.

Ремесло піднеслося своїм мистецьким й прикладним боком, зате духовна культура, вихована в Київській добі, на візантійських зразках, підупала. Київські часи — це з усього періоду натурального господарства найбагатший на духовну культуру вік. Манастирі були головними розсадниками візантійської культури в Наддніпров'ї; вони завідували багатьма школами, давали своїх, хоч і не мудрих, малярів та постачали письменників — як авторів, так і перекладачів або переписувачів. З Київської доби залишився нам літопис, що зве-

тєся Несторовим або давнїм і доходить до 1113 р., та літопис, що зветься Київським; він доходить до кінця XII ст. Обидва ці літописи дійшли до нас у різних редакціях Іпатіївського та Лаврентіївського списків. Збереглися до нас і списки звичаєвого права та князівських розпоряджень — уставів, що їх зібрали приватні люди протягом XI — XII ст. Списки ці дійшли до нас під назвою «Руської Правди» в трьох її редакціях; сюди увійшли, між іншим, і відомі реформи Мономаха з 1113 року.

З тієї ж таки Київської доби ми маємо сліди лицарського епосу у відомому вже нам «Слові о полку Ігоревім», з кінця XII ст. Боротьба християнства проти поганства дала багато проповідей, повчань, публіцистичних навіть творів (хоч і все таки релігійного характеру), якими уславився особливо Клим Смолятич та Кирило Турівський. Далі, маємо описи подорожей, прим., Данила Паломника, та багато анонімних памфлетів кінця XI ст., крім різної перекладної літератури, дуже численної.

Галицька доба своєю літературною творчістю не відзначається. Маємо з неї Галицько-Волинський літопис, що описує XIII століття, до того ж нескінченний; Києво-Печерський Патерик, що малює життя печерських чорноризців, нову, з політичним характером, редакцію Молення Данила Заточника та декілька анонімних памфлетів і проповідей (між ними ченця Печерської Лаври Сепаріона). Нічого більше Галицька доба через татарщину не змогла з себе добути.

Невдале збирання земель.

З другої половини XI ст. Галицька земля відірвалася від Київського зв'язку й жила до кінця XII ст. майже осторонь від заколотів, що не вгавали в Наддніпров'ї після Мономаха. Маючи свій власний шлях на захід, межуючи з волохами, уграми та поляками, вона не дуже то турбувалася Києвом, що не мав для неї майже жодного значення. Від дніпровського шляху вона була далеко й тому здавна брала малу участь в його торгівлі челяддю, а вести таку торгівлю Дністром не зважалася; до того ж гирло Дністрове мало не весь час було перш у печенігів, потім у половців. Був ще сучодолом шлях на захід через Угорщину та Польщу; але цим шляхом більше ходили валки з медом та сіллю, а не з челяддю.

Це все разом склалося так, що «Червона Русь» з своїми містами в своєму розвитку пішла повільніше, а зате й певніше. Вона не витворила, як Київщина, окремого городського типу, з його торговельно-ремісницьким характером, а жила сімейним сільським господарством, напівпатріархальним ладом в тісному зв'язку села і міста, не знаючи ні страшних козовиків, ні лихварської гарячки Наддніпров'я.

Подібним життям жила й Волинь, що на початку XII ст. також пішла на своє хазяйство.

Але, коли після Мономаха Київ почав занепадати, у галицьких володарів починає рости жадоба наживи. Ця жадоба з'являлася на Наддністров'ї разом з частими приїздами німецьких та угорських гостей за челяддю та іншим крамом, що його не вистачало на заході через завмирання київської торгівлі. Ради цієї наживи галицький володар Володимирко ламав свою присягу на вічний мир і поширював свої землі вниз Дністром до Дунаю й Чорного моря, пробиваючи собі шлях до Візантії.

Політику батькову провадив далі Ярослав, про якого ми вже згадували; з своєю політикою він був власне бездушним знаряддям у руках бояр. Але зміна в попередніх взаємовідносинах пануючої класи та смердів, що сталася ради випадкового до цього часу передбачення, викликала заворушення селянства проти бояр. На чолі незадоволених став брат Ярославів Берладник, збираючи біля себе галицьких вигнанців чи втікачів, що рятувалися втечею від боярської зажерливості в південні степи. Ярославові з великим труднощами вдалося відігнати вигнанців з Берладником від Ушніці та втихомирити повстання за допомогою сусідів — «усіх князів руських, короля угорського та польських князів», як каже літопис.

Така була попередня історія Галича.

Протягом другої половини XII ст., головним чином, за Осмомисла, Галич стає важливим центром зносин всього Наддніпров'я з заходом; тому й не дивно, що на нього звернули увагу його сусіди, меткі волинські князі, що починали торгувати з Польщею. Вони намагаються об'єднати червенські городи з волинськими, щоб мати вихід і на південь. Року 1198 Волинський з Володимира володар Роман, надзвичайно сприятний купець, став, за згодою галицьких бояр, їхнім князем. Сівши в Галичі, він не хотів уже вертатися назад до Володи-

мира, не знаходячи в ньому таких умов для закордонних зв'язків, які були в Галичі.

Це об'єднання Волині й Галичини було вихідною точкою завойовницьких мрій Романа. Він зв'язав себе торговельними інтересами з Італією та Німеччиною, ходив воювати проти половців, Польщі й Литви, щоб награвувати краму, а разом з тим підбивав собі українські землі, щоб поширити територію князівських доходів. Під його впливом була Турово-Пинська округа; він забрав собі Київщину й колонізував Поділля; здавалося, що Роман незабаром стане другим засновником руської держави; але мрії його швидко почали розвіюватися. На Київ заявила претенсію Суздальщина; на її рішучість треба було добре вважати, — і через те Романові довелося залишити Київ, як неутральне князівство між Галичем і Суздалем, хоча фактично він розпоряджався в Київській землі й надалі. Це й призвело до того, що в 1203 р. князь Рюрик, якого вигнав Роман з Києва, через інтриги суздальського боярства, страшенно руйнував з половцями колишню свою батьківщину, забираючи в полон населення, вивозячи все, що попадало до рук, та грабуючи багаті монастирі й церкви. Цей погром, про який ми вже згадували, так зруйнував Київ, що татари, прийшовши в Україну в 1223 р. навіть не пробували його й брати й тільки вже в 1240 р. вперше пограбували його.

Мрії Романа й галицьких бояр заволодіти Україною розвіялися швидко. Року 1205 Роман затіяв похід на Польщу, щоб заволодіти Люблинською землею, й під час цього походу наложив у бою голову. Після його смерті розгорілася страшна боротьба за Галицький престол і тягнулася більш, як тридцять років без перерви; одночасно в Галицькій землі не припинялися й боярські заколоти. Про об'єднання земель не можна було й думати.

Чернігівські домагання.

У Наддніпров'ї була ще одна земля, що також піддалася сп'янілій спекуляції челядцю після того, як почало падати значення Києва, — це Чернігівська земля.

У XII ст. вона відірвалася від Київської Русі й стала жити своїм окремим життям; вона завела навіть у себе свою монету-гривню та особливий порядок наслідування князів.

Ще до занепаду Києва чернігівські князі з боярами почали топтати свою стежечку на Київ, намагаючись заволодіти ним за всяку ціну; іноді це вдавалося їм серед загальної князівської метушні. Але на перешкоді ставали їм суздальські князі, що вже влізли були клином між чернігівські та новгородські землі; тепер вони дбали про те, щоб в Наддніпров'ї не зорганізувалася нова економічно-політична сила, яка могла б стримати окупаційні заміри суздальських князів та бояр. Суздальські верхи дуже боялися за свою перевагу в Наддніпров'ї; через те вони завжди інтригували проти чернігівських впливів в Київщині, підсовуючи чернігівцям щораз нового конкурента на Київ.

Таким чином, згодом, крім суздальського суперника, з'явився несподівано ще й Галич, як кандидат на Київську землю, і хто знає, як би була скінчилася політика Романа, коли б він не загинув у боротьбі проти Польщі. Романова смерть розв'язала руки чернігівським князям. Користуючись із внутрішньої боротьби, яка виникла в Галицькій землі між боярами та Романовими нащадками, вони захоплюють Київщину, Галичину та Волинь і протягом одного року стають володарями всієї України. Тріумф їхній був, проте, недовгий. З Києва їх вигнали суздальці, на Волині довелося відступати перед Романовим сином Данилом, а в Галичині пхкاته боярство, що само закликало було на престол князівських родичів з Чернігівщини, Ігоревичів, роздратоване дикою їх самовладою, узимку 1211 року повісило цих Ігоревичів.

Так скінчилася дуже коротка гегемонія Чернігова над Україною. Центр всієї політики в Україні знову починає переходити до Галича, де син Романів Данило пробував погодитися якнебудь з боярством, і, врешті, прямими й кривими дорогами таки дістався до Галицького престолу. Заволодівши Галичиною, Волинню, Поділлям і Побужжям і підбивши собі Київщину, він забрав, таким чином, всю правобережну Україну від Дніпра до Карпат, до Сяну, а на півночі по Прип'ять. Правда, татарщина вигнала його знову з половини його земель, проте, можна сказати, що Галич вийшов переможцем з цієї боротьби за гегемонію в Україні. Що ж до Чернігівщини, то вона витратила свої сили на боротьбу за поширення території й, не маючи в сучасних умовах підстав для свого окремого розвитку, занепадала все дужче, поділена на дрібні князівства та придушена татарським ярмом, доки не

об'єдналася з своїм суперником - Галичем під чужою литовською владою.

Познайомившись у загальних рисах з пересовуванням політичного центру в Україні на захід, на Дністер, та з причинами цього пересовування, що полягали в нових умовах взаємовідносин з закордоном, дослідимо тепер внутрішні взаємовідносини на землях України, а, в першу чергу, феодальні відносини бояр між собою та князями, та боротьбу, що була неминучим наслідком цих відносин. Цілком зрозуміло, що ілюстрування цих відносин, в першу чергу, ґрунтуватиметься на галицькому житті. Справді, галицькі взаємовідносини були в цей час більш-менш виразом пануючих відносин на землях цілої України, бо Галич став центром України, і вся вона, як колись за київських часів, почала рівнятися на зразок свого центру.

Боротьба з феодалами.

Ми вже знаємо, що основою феодальних відносин на українських землях цієї доби було «держання» або «кормлення», що виробилося з переходових, ще напівдружинних, відносин Київської доби. Вперше держання таке бачимо в літописі в половині XII ст. в Галицькій Русі; читаємо там, як князь роздавав городи й села боярам для збирання податків і виконання інших державних функцій. Князь у ці часи вже не утримував на своїм дворі численної дружини, а «кормив» її, роздаючи їй свої, тобто державні, землі, або стверджуючи за нею її «вотчини».

Різниця між дружиною та земельною знаттю, що ще в першій половині XII ст. були досить виразні, затерлися протягом другої половини XII ст. цілком, і перед нами в Галицькій добі виступає вже одною лавою земельний феодал, об'єднавши в собі давню земельну знать і князівських дружинників. Дружинники сидять тепер на своїй «отчизні» чи «вотчині», держачи землі від князя та порядкуючи в своїх маєтках.

І от феодал, що все ще живе дружинними пережитками, стає тепер на боротьбу проти свого «кормителя» — князя землі. Особливо визначилися в цій боротьбі феодальні верхи, тобто «більшіе бояри». Вони бували часто надзвичайно багаті й могутні і мали своїх власних феодалів, як от Доброслав на Покутті, що дав його в «держання» двом «беззакон-

никам от племени смердя», Домажиричеві та Молибожичеві. Цілі округи бували не раз під владою «больших бояр», як от Григорія, що «горную страну перемишльскую мишляше одержати», або Судислава, що «з честою великою одержав звенигородську землю». До послуг цій феодальній знаті повсякчасно були охочі, як, прим., отроки Ратибора з Києва або «горді слуги» галицького та перемиського владки, — не говорячи вже про полки «галицьких мужів» — світських бояр. Отже, не дивно, що саме ці верхи ведуть найдіяльнішу боротьбу проти князів, щоб звести князівську владу тільки на ступінь форми або самим навіть «вокняжитися». Як важливі чинники в цій боротьбі, виступають не раз і «худородні, от смердя племени», цебто феодали, що вийшли з простолюду. Спробу боярської знаті добитися олігархії ми бачили в Галичі вже за часів Ярослава, коли одна партія бояр намагалася усунути з князівського двору другу та приборати князя собі до рук. Уже тоді боярство виросло в таку силу, що почало міняти князів, які були не до вподоби, й закликати інших, податливіших на його сваволю й «грабительство». Правда, не раз доводилося боярам накладати головами за ці домагання, але це ані трохи не спиняло зросту їхнього значення. Коли галицькі бояри, закликавши Романа з Волині на галицький престол, почали ремствувати проти нього, Роман винищив страшенно боярство. *«Не видушиши нчл, — казав він, — не будеш їсти меду»*. Проте, й після нього бояри все ще були в силі прогнати його наступника Данила й закликати з Сіверщини братів чернігівського князя, Ігоревичів. І хоч Ігоревичі, побачивши згодом, що їм з боярами дошкульно, кинулися їх винищувати поголовно й вирізали, — як каже літописець, — до 500 чоловіка, а проте, бояри в 1211 році знайшли в собі силу під час цього повстання, повісити трьох Ігоревичів.

У тому ж XIII ст., трохи пізніше, за часів Данила, який кілька разів тікав з Галича від бояр, пиха й сваволя боярських олігархів дійшла до найвищого ступеня. Бояри-магнати мають за ніщо свого князя й самочинно володіють землями. *«Бояри галицьські, — каже сучасник, — Данила князем собі назвали, а самі всю землю держали»*. Вони одверто зневажають князя. Доброслав, напр., їздив до князя *«в одній сорочці, гордий, не дивлячися на землю, а галичани бігли у його стремен»*; другий *«з цих безбожних бояр лице залив йому (Дани-*

лові) «*чащою*». Але цього всього було мало боярам. Вони мають намір зовсім усунути князівську династію, закликають до Галича угорських королевичів, щоб самим володіти їхнім іменем, як це робив Доброслав, «*попов внук, що вокняжився і грабив всю землю*» під охороною угорських полчищ. Не раз вони просто такі самі йменуються володарями, як Володислав, що «*вїхав у Галич, вокняжися і сіде на столі*».

Але на дорозі до необмеженої влади боярству стали дві перешкоди. Поперше, серед боярської олігархії йшов повсякчасний бій за те, кому з них володіти в Галичі; так, коли «*вокняжися Доброслав*», то проти нього виступив другий олігарх, Григорій, що «*сам хотяше всю землю одержати*». По-друге, до боярства ставилися вороже смерди й міщани, що під час боротьби князя проти бояр «*бігли до нього, як пчоли до матки*».

Тільки завдяки цьому, вдалося Данилові в 1238 р., остаточно сісти на Галицькому престолі. Не даремно літописець каже, що коли Данило вернувся, «*вийшли (до нього) владики й бояри, хоч були противні йому, вийшли назустріч із слізьми на очах, облизуючи собі губи, що втекло від них панування*».

Тут навмисне подані ширші картини з життя галицьких феодалів, між якими бачимо вже й духовних, напр., владик з Галича й Перемишля. На цих, викресталізованих уже, феодальних відносинах Галича найвиразніше видно порядки взагалі в Україні до приходу татар, виявляється зріст земельної власності та її домагання влади. А тепер підемо далі, освітливо відносини феодалів до підлеглих кляс, міщан та, особливо, смердів, відносини, що в половині XIII ст. привели до грізних громадянських рухів, що звуться татарщиною.

ТАТАРЩИНА

Клясові загострення в Україні.

Під час, коли на землях України тягалися за чуби князі та товклися з своїми князями бояри, коли, з одного боку, дробилися чернігівська та сіверська землі, а з другого — Галич, об'єднавшись з Волинню, усе простягав руку на Наддніпров'я, Турово-Пинську землю та на Побужжя, коли Київська земля перевелася на малий шматок землі з містом, що все далі бідніло, — в цей час всередині громад починало все грізніше клекотіти, віщуючи бурю.

Звичайно, пани б'ються, а в мужика чуб тріщить; так воно було й під час тієї князівської метушні за стільці, під час тієї боярської ворохобні. Утончення клясової експлуатації та розвиток феодальних порядків з їх вірами й продажами, даниною, лихвою та полюддям — все це ані трохи не було легше для громад, ніж давнє полюддя князівських дружин, що збирали данину «з диму і рала». Навпаки, всі ці утиски відчувалося тепер ще болючіше, коли громада залежала цілком від свого «держателя» — феодала. І хоча тепер і не ходили вже на волості за челяддю, зате росло холопство й закупництво, що тяжко своєю працею набивало боярські льохи та комори.

Боярські та князівські заколоти вимагали багато видатків на наїзди й походи, на оплату військових дружин та на утримання багатих дворів. Все це мусила постачати громада, що з неї боярин і князь тягнули собі прибутки, як і коли попало. Не даремно автор «Слова о полку Ігоревім» так оплакує лихоліття кінця XII ст.: *«в княжих сварках віки людські скоротилися тоді, бо рідко ратаї покрикували, зате часто, трупи ділячи, ворони крякали, та галки мову мовили, на жир хочачи летіти»*; не даремно й літописець галицький визнає, що *«нечестиві бояри робили великі грабительства»*.

На грабінжі населення зростало багатство бояр-феодалів та годувалася їхня пиха й зарозумілість, які ми бачили, наприклад, у Доброслава з Покуття, цього великого торгівця коломийською сіллю. Переяславські та київські бояри в ці часи мають уже сотні, а то й тисячі холопів, тисячі табунні й череди худоби; на подвір'ї звенигородського боярина Судислава награвував Данило без ліку всякого добра та цілий

арсенал усякої зброї; в київських та галицьких владик бачимо безліч гордих слуг в пишних убраннях. Ось як одне з церковних повчань, — «Слово о богатом та вбогом», — описує життя знаті ще в XII ст.: *«багатий ходить у багрі та паволоках, коні його тучні, сідла позолочені; коли він виходить із дому, перед ним і за ним іде безліч рабів в намисті, обручах, золотих гривнях і розкішнім убранні; під час обідів на золотих і срібних посудах п'ють вина, мед і квас, грають на гусях і свірілях, забавляються сміхотворцями та танцями».*

В цих розкошах та заколотах, що їх оплачувало сільське та міське населення, як і в широко розповсюдженому хабарництві княжих мужів, не оставалися позаду й духовні. Так, Печерський монастир мав свої власні села й землі, завів у Києві свою окрему торговицю й щороку висилав валки по чужоземні товари; крім того, він славився своєю розпустою — пияцтво доходило в ньому до того, що *«ченці совалися на колінах, валялися в грязі й гною».* У перемиського владки та київського митрополита були свої міста, великі дружини й свої феодалі. Галицький єпископ помагав, між іншим, проганяти Данила, щоб дістати від королевича угорського галицьку волость. Що ж до нижчих духовних, особливо ченців, то вони не менше славилися своєю розпустою та пияцтвом, своєю зажерливістю, здирствами та хабарництвом, дошкуляли населенню не менше від вищих.

Отже, не дивно, що в Україні, поруч з гострими проповідями Сепаріона до бояр, починає з'являтися ряд анонімних памфлетів, повчань та прогноз князям і боярам; вони походили від авторів, що близько стояли до «смердя племени». Згадати хоч би про такі твори, як «Слово на немилостиві князі, іже неправдою судять», «Слово о судах, и о властелех, емлющих мзду и не в правду судящих», «Где быти тиуну и князю на оном світі», «Наказание князем, иже дають волость и суд лукавым мужам» та всякі інші твори кінця XII й початку XIII ст., в яких суворо картається феодалів, князів і владик за визискування населення та грабування громади. З другого боку маємо деяку відповідь на ці аноніми в творі «Моление Данила Заточника», де якийсь княжий дворак усяко зневажає смердів і рядових міщан та вихваляє пануючу клясу. Цей твір мимохіть дає нам картину морального розкладу боярства з його історичним принципом, якого мав ще в X ст.

проголосити «Святий Володимир»: *Русі єсть веселіє пити, не можемо без того жити».*

Втікачі.

Під гнітом боярської сваволі міська дрібнота та сільське населення дедалі все убожіють і переходять у закупів або вільнонайманих міських робітників, і їх з'являється в міських стінах щораз більше. Побачивши себе в лещатах, вони стихійно шукають виходу з свого важкого становища, при нагоді беруть участь в повстаннях і помагають князям під час їхньої боротьби проти бояр або просто втікають. Ця втеча в кінці XII ст. стала вже настільки масовою, що літописець оповідає, як то «смерди скачуть через забори» в степи на волю, де організують ватаги волощог — степових бродників, грабують купецькі валки та нападають на боярські волості. У Наддністров'ї такі втікачі з'являються вже в половині XII ст. під назвою берладників або галицьких вигнанців; під проводом князя Івана Берладника, якого вигнали родичі, вони грабують портове місто Олеше на Дніпрі й пробують підняти галицьких смердів і міщан проти бояр та князів.

У Наддніпров'ї маємо в цей час таку саму картину. І там з Переяславщини та Київщини втікали всі, кому боярська самоволя вливалася гарячим салом за шкуру; ці т. зв. бродники, користуючись з невпинних заколотів, часто нападали на свої країни. Так, р. 1147 ходили вони з половцями на Київщину; р. 1158, коли в Галичині Ярослав збирав звідусюди допомогу проти вигнанців, що почали наступи на Ушицю, бродники пограбували Переяславщину. Коли в 1223 р. з'явилися в Наддніпров'ї татари, бродники під проводом свого отамана Плоскині стають на їхній стороні й помагають їм знищити на річці Кальці спільне військо князів. Вони підступом беруть в полон князів і віддають їх татарам, які й подушили їх дошками, бенкетуючи.

Таких бродників чи вигнанців було, мабуть, вже дуже багато, бо вже у війні Берладниковій налічувалося їх біля 5000 чоловіка. В часи першого нападу татар на Наддніпров'я, 1223 р., кільканадцять тисяч наддністрянських вигнанців дали себе підмовити йти походом проти татар, але чи дійсно билися з ними, не знаємо; зате під час другого татарського нападу, вони вже йдуть з ними вкупі проти князів.

Степовики-втікачі збиралися, мабуть, і на Поділлі та на Побужжі, де жили не з'ясовані ще громади поселенців, що звалися болохівцями. Вкупі з цими болохівцями вони мали намір вирватися з-під гніту галицьких бояр і зорганізували автономні громади з виборними старшинами-отаманами. З ними бояри мали вічний клопіт. Ці ж таки втікачі заходили аж на нижній Дунай, то воювали, то ремісникували, а інколи налітали на галицькі землі, грабуючи бояр.

Татарщина.

Згода князів з громадою проти бояр, яку ми бачили за Романа, Ігоревичів і Данила в Галичі та на Волині, за Мстислава в Києві та за Всеволода в Чернігові, була тільки випадковою; в руках князя була вона одним з засобів боротьби за князівську самовладу, якій загрожували бояри; але боярські експлуатації вона не змінювала й не могла змінити, доки існували феодальні порядки. Сам князь був найвищим органом феодального визискування; крім того, при не виробленій ще державній адміністрації, яка не знала ще бюрократично - чиновницького механізму, князь не міг обійтися без бояр - феодалів.

З другого боку, і громада не могла ще самотужки позбутися влади князя й бояр, бо в неї не було ще виробленого політичного поняття клясової свідомості. Визискувана маса була клясовою в собі, але ще не достигла, щоб стати клясовою для себе, як каже Маркс; вона могла врятувати себе тільки випадково, за чужою допомогою. Позбутися бояр або князя з власної ініціативи вона не могла та й не хотіла: вона боролася тільки проти особи князя або боярина, а не проти самої системи князівської та феодальної влади. Цим і пояснюється, через що серед повсякчасної боротьби тодішнє суспільство спромагалося на зміни князів, справді, міняючи їх, як заношені сорочки, але ніколи не пробувало зостатися зовсім без князя, без влади; воно марило здобути собі такого князя, що «усім серцем хотів би добра руській землі». Однак, трапилася таки нагода, що силою обставин примусила суспільство позбутися князів і бояр та стихійно повела його до нового ладу; вона змінила князів і бояр на татарських баскаків і на виборних отаманів, що були вже у звичай серед

бродників та вигнанців. Такою нагодою була татарська нава 1240 року.

Татари з'явилися були в Наддніпров'ї ще в 1223 р., але тоді не пішли за Дніпро, а, розбивши на Кальці князів, повернули назад на схід; у 1229 р. з'являються вони знову в Україні під проводом Батия і в 1240 р. облягають Київ. Взявши це місто, що вже конало, татари посуваються далі на захід, заходять аж в Угорщину й завойовують її, але в 1242 р. вертаються назад і осідають на нижній Волзі.

Прихід татар, з якими ще раніше познайомилися степові бродники, був гаслом для громад до загальної революції проти князів, бояр і монастирів. Найперші піддалися татарам Переяславщина та Київщина з своїми колоністами, що звалися на Пороссі «чорні клобуки»; та колоністи ці ще до приходу татар не раз пробували були звільнитися від феодального ярма. Києва не було тепер кому боронити; тільки київське багате міщанство з боярами держалися деякий час своїми власними силами доки не загинули під руїнами своїх палаців та церков. За Київщиною пішла Чернігівська земля; за нею піддалися землі болохівців, по обох боках верхнього Случу, і східнього Бугу, і Волинь; далі почали переходити до татар громади на Побужжі, в Галичині та Холмщині, помагаючи їм грабувати маєтки князів, бояр та монастирів.

По українських землях пішов від цього погрому страшний переполох. Вся знать хапала, що під руку трапилося, і втікала на захід, на північ, а перш за все до Литви, куди татарські загони не доходили й де можна було почувати себе безпечним від розлютованого холопства, закупів та смердів. Утік з своїми боярами й Данило, спершу до Угорщини, а потім; коли його слідами з'явилися татари й туди, на Маювію, залишаючи невдячну батьківщину власній її долі.

А батьківщина не то, що не тужила за ним, а навіть ще помагала гонити його, як дикого звіря. Йй усміхалася воля, без боярських і княжих заколотів, без данин і судових поборів. Татари зовсім не втручувалися у внутрішні справи громадян, дозволяли їм сіяти вільно пшеницю й просо, вибирати собі старшин, що звалися отаманами, та заводити в себе порядки, які були громадам до вподоби. Вони не накладали тяжких данин, не грабували населення, а вдоволялися незначною даниною, яку збирали баскаки; данина ця в порівнянні з боярськими «томительствами» була дійсно великою.

полегшею. Отже й не дивно, що населення не боялося татарського погрому; хоч як його не лякали татарами бояри та попи, воно не йшло боронити землі від «безбожних ізмаїльтян». Татари, правда, немилосердно грабували князівські й боярські маєтності, багаті купецькі міста та монастирі, — але населенню це було до вподоби.

Боротьба проти татарщини.

Цей широкий на всю Україну народній революційний рух проти пануючої кляси, названий рухом татарських людей, «татарщиною», тобто бунтом «людей, що сидять за татарами», був початком кривавої, жорстокої громадянської війни громад проти бояр, що зчинилася після відходу татар. На жаль, не маємо про неї докладніших відомостей, крім неясних заміток літописця; але і з них можна до деякої міри з'ясувати собі цю криваву революцію на землях, про яку в літературі досі не згадувалося принципово.

Данило та бояри, злякавшись як татар, так і власного населення, що під час їхньої втечі на захід не хотіло давати їм притулку та зачиняло перед ними свої брами, погодилися між собою і спільними силами намагалися вернути втрачені землі. Холмщину та Галичину їм пощастило ще сяк-так приборкати, але проти інших земель довелося битися дуже. Побузькі міста, що «сиділи за татарами», боролися до останнього. Дорогичин замкнувся й довго, мабуть, боровся, бо Данило, здобувши його, будує там церкву на спомин своєї перемоги. «Созда церков прекрасну і рече: се град мой, преже бо приях і копьем», тобто приступом — каже літопис.

Завзято боролися волиняки, де центром боротьби проти Данила виступає місто Звягель (Новоград-Волинський) і Городок на Тетереві. На волиняків Данило послав свого сина Шварна, що «взя всі городи, сидящі за Татари», крім одного Звягла, в якому мешканці, «побачивши мало дружини з князем, посміялися над ним, стоячи на мурах міста». Тоді Данило зібрав велику силу, — звягляни злякалися й «не стерпівши здалися». Данило спалив тоді місто дощенту, а недорізанних мешканців віддав у холопи своїм синам, Шварнові та Львові.

Довго довелося боротися на Київщині та Поділлі, де сиділи «чорні клобуки» та болохівці, що кликали на поміч та-

тарського ватажка Куремсу; на них Данило посилав своїх людей не раз то з братом Васильком, то з своїми синами: «Подумавши з братом і сином зайняв Межебоже, потім воювали Данилові люди й Василькові Болохов, а Львові — Побоже і татарських людей».

Щоб урятувати хоча б Галичину, Волинь та Холмщину, Данилові довелося їздити до татар на поклін, визнати їхню владу над собою, платити їм данину — татарщину та звати себе ханським холопом. Але татари не хотіли примушувати населення піддатися Данилові й боярам, і тому за поміччю проти своїх підданих звертаються вони на захід; Данило веде переговори з римським папою. Але папа жодної помочі не прислав, крім королівського титулу за васальство Галича папі. Даремно Данило шукав собі союзників в Чехії, Польщі, Литві та Угорщині. Ніхто з них не мав серйозної охоти боронити Галича.

Ця боротьба проти татарських людей чи татарщини, як зовемо цей рух, тяглася більш, як двадцять років; то одна сторона перемогала, то друга, але, нарешті, подолано було Данила, що страшним терором та нищенням намагався припинити грізний рух населення. Під час цієї боротьби татари ще раз напали на Україну, вперше під проводом Куремси 1253 - 1254 р., потім в 1259 р. під проводом Бурундая і на превелику втіху пригноблених смердів, примусили Данила власними руками знищити всі укріплення й замки, що ще залишилися були після першого татарського походу.

Це ще більше ослабило боярську та князівську владу, і вона вже не здужала вернути всі втрачені землі. Повілля, східня Волинь, Київщина та Переяславщина таки гозбулися своїх князів та бояр. На Чернігівщині незабаром сіли, правда, знову князі, але вони, як і на Сіверщині, цілком залежали від татар і були більше татарськими баскаками, ніж полодарями. Одна тільки Галицька держава змогла почасти зберегти давні порядки на землях західньої України, але платила за це татарським ханам велику данину.

Наслідки татарщини.

Такий був кінець великого громадянського руху в Україні. Почався він незначним повстанням по окремих землях, а згодом виявився в масовій утечі в степи та в перших спро-

бах: «чорних клобуків» і болохівців зорганізувати автономні громади на зразок галицьких вигнанців. Скінчився цей рух страшним погромом пануючої кляси та ліквідацією князівської влади й феодальних порядків на половині української території на добру сотню років. По всій Україні нестримна пімста поневолених кляс знищила горді князівські й боярські палаци та багаті монастирі, змітаючи все, що стояло їй на дорозі до жаданої волі.

Ударивши так по державному житті України, татарщина принесла з собою й цілковитий занепад духовного життя, що ґрунтувалося на культурі, занесеній з Візантії; татарщина знищила важливі культурні центри, вигнала з Наддніпров'я попередніх візантійських «культуртрегерів» — ченців і попів — і просто таки вимела з половини України всю її попередню культуру. З Наддніпров'я повтікала, здебільшого, мабуть, до Литви вся тамтешня знать, забираючи з собою книги, твори мистецтва та й усі сили тодішньої культури. Закрилися монастирі, монастирські школи спустіли й вилюднили більші міста. По селах і містах зостався тільки простий люд з своїми отаманами — без освіти і школи, без книжки та вчителя.

Звідси й пішло в історії поняття про татарський вандалізм та татарське лихоліття, яким пояснювали історики занепад українських земель та знищення української державности. Але це лихоліття було, здається, не так татарське, як своє, рідне; зчинили його не так Батий та Бурундай, як поневолені маси, що не хотіли далі коритися «боярському томительству» та «княжим крамолам». Ці маси шукали виходу з тих феодально-дружинних суперечок, в яких українські землі були з початку XII ст., і не стримували своєї революційної стихії. Грабували й татари, як це буває в кожному поході, але населення, оскільки можна було, не займали, тільки знать: бояр, монастирі, духовенство та купців; для цих, як каже папський агент Капріні, що їздив тоді по Україні, — милосердя жодного не було.

З татарським лихоліттям зв'язується й великоруська теорія продовження московської Руссю київської. Російські державні патріоти, що в Романових вбачали нащадків київської династії Володимира, промовчуючи велику народню революцію, зв'язали з татарськими нападами теорію масового виходу наддніпрянського населення на північ, де воно ніби-

то рятувалося від татар. Міркують вони так: в Наддніпров'ї жив до татар великоруський нарід; під монгольським натиском він посунувся далі на північ, даючи місце в Наддніпров'ї українському племені, що йшло на Київщину з півдня. Ця теорія ґрунтувалася на записах літописця та папського посла Карпіні, що змальовували спустошення в Україні після переходу татар. З другого боку, записи того самого літописця про боротьбу проти татарських людей та про вперту оборону міст, що сиділи за татарами, вочню заперечують можливість цього переселення.

Напевне можна сказати одне, — що не все населення залишило свої оселі, як це стверджують пізніші записи; втікала тільки знать; і то, перш за все, до Литви, яка з того часу, під впливом цієї української еміграції, приймає наддніпрянську культуру. Власне цей факт з Литвою доводить уже цілковиту неможливість того, щоб Київщина продовжувала своє громадське й культурне життя на півночі, в Московщині. Та і в останньому ця теорія неймовірна, бо для чого ж було населенню втікати на північ, під нову татарську загрозу, для чого було йти на зустріч ворогові? Адже ж татари пограбували перше Рязанщину та Суздальщину, а вже опісля пішли на південь. Чи с'як, чи так, одне є певне, що населення зосталося в Наддніпров'ї на місцях і тільки наприкінці XV ст. під нападами кримських татар, подалося на захід і північ — в землі Сіверщини й Чернігівщини, на Побужжя та до Галичини; про це свідчать тогочасні народні пісні. Що ж до якихось грабунків татарських XIII ст., то про них у народній словесності й згадки немає, крім записів, що залишили якраз ті елементи, по яких татарщина найболячіше вдарила. Та й у цих записах сучасників маємо цікавий епізод, що свідчить проти грабівництва татар. Літопис оповідає, що татари засновували на завойованих землях свої слободи-селища, «и умножишася людей в свободах тех, со всех сторон сошелшеся, и быша тамо торгы и мастера всякия». Виходить, не то що не було спустошення, а навпаки, сюди збиралися втікачі з західніх земель.

ПОМОНГОЛЬСЬКІ ЧАСИ

Розвиток виробництва.

Хоч і дуже боляче вдарили татари по державному житті України та духовній її культурі, проте, татарська навала XIII ст. мала деякі добрі наслідки, що в помонгольську добу виявилися в новому розвитку продукційних сил матеріальної культури. Правда, спершу знищенням містам було тяжко піднятися з занепаду, особливо на східних землях України; але рани швидко загоїлися, і виробництво пішло вперед ще жвавіше, ніж до татарського лихоліття. Це помітно, головним чином, на західних землях, де в кінці XIII ст. уже й сліду не було від недавніх часів. На жаль, з цього помонгольського часу в Україні ми маємо відомості занадто бідні, щоб можна було скласти виразну його картину (Галицько-волинський літопис уривається наприкінці XIII ст.); але з цих відомостей все таки можна хоч приблизно, уявити собі, як розвивалася суспільство після татарщини.

Ці, хоч і дуже вже бідні, відомості кажуть, що після нападу татар в Україні (навіть у Наддніпров'ї, де татарщина найбільше далася в знаки) довгого застою у виробництві не було. Правда, у східних землях упало боярське землеволодіння, що стояло на чолі сільського виробництва, але на його місце незабаром виросла велика земельна власність громадських отаманів, що не відставала від боярської. Продукція хліба, очевидно, ані скільки не підупала, а ще збільшилася, бо населення могло не то що себе прогодувати, а ще й татарам платити данину збіжжям, сіючи для них пшеницю та просо, як каже літопис. Більше навіть сільське господарство постачає хліб на вивіз за кордон, торгуючи ним з італійськими колоністами, що після 1203 р. хмарою посунули на чорноморські береги та на Крим. Пшеницю з Поділля й Київщини дедалі все частіше бачимо на ринках Царгороду, Венеції, Генуї та Пізи.

На західних землях, де боярська землевласність зоставалася непорушною, бачимо ще кращий розвиток рільництва та сільського господарства взагалі. Про це виразно свідчить посольство ятвягів, 1280 р., до Галича й Володимира, що просило хліба «їх перекоормити». Хліб послано було тоді, як каже літопис, «в лодях Бугом та Нарвою з людьми добрими».

Що продукція хліба й усякого зерна була велика, видно ще з того, що його дуже багато починають возити річками до Балтики, а далі до Швеції, Норвегії, Шотландії, Голландії, Фляндрії та північної Німеччини. Коротко, є докази, що татарське вихоліття не тільки що не спишило економічного розвитку українських земель, а до деякої міри допомогло йому швидше піти вперед.

Виявилось це, перш за все, у швидкому розвитку ремесла, що після татарщини вже вміє добре обробляти метали, головним чином, залізо й мідь, привозячи на Наддніпров'я та західню Україну з-за кордону, Чорним та Балтійським морем, багато сировини. До того часу власного металевого виробництва в Україні не знали, сировини було обмаль, та й та нікчемна, — тому потребу в металевих виробах задовольняли шляхом обміну з чужинцями.

Тепер металевих виробів вже не привозять готовими з-за кордону, а виробляють у себе, власними силами. Цісі вмільости навчили мешканців України, перш за все, татари, відомі в ті часи майстри, та почасти західні ремісники, що частіше почали з'являтися в Україні; головним чином, коли в Галичі на деякий час засіли були угорські королевичі. Головними, проте, вчителями металевого та іншого ремесла в Україні були татари. Літописець згадує, що до Данила прийшло від татар багато різних майстрів-сідлярів та ювелірів, які вмільні виробляти всякі чудові речі з заліза, міді, золота та срібла, а так само обробляти шкіри. Найціло сюди з заходу багато всяких мулярів, що вчили наших предків будувати храми й палаци з каменю; про це любіжно згадує літопис, розказуючи про одного «хитрого Авдія», що оздобив Холмську церкву білим і зеленим тесаним камінням. Кам'яне будівництво починає тепер витискувати дерев'яне, на що вказує літопис, описуючи будівання нових міст і церков.

Цей швидкий зріст ремесла по всій Україні удосконалював і засеби праці на ріллі, постачаючи залізне знаряддя, і впливав на поширення місцевого й чужоземного ринку. Всі ті татарські й німецькі майстри, що юрбами оселяються по містах східньої України та сотнями мандрують до західньої України, стають важливим чинником до збільшення місцевого ринку, до розвитку місцевого обміну. Той самий Карпів, що чорними такими фарбами малює нам занепад Наддніпров'я, оповідає, що він бачив у Києві велику торгівлю, в якій

брало участь не тільки місцеве населення, вся нова знать, а й багато купців з Польщі та Австрії, з Царгороду, Генуї, Венеції, Німеччини та Франції. Хоч трохи й перебільшене, це свідощтво показує, що татари не були такими страшними варварами, що Наддніпров'я не лежало пусткою, виробництво не завмерло в ці часи, а розвивалося й далі, хоч і серед інших уже політичних обставин.

Ще краще розцвів зовнішній вивіз і внутрішній обмін на західних землях України. Ми вже знаємо, якого значення починав набирати вивіз збіжжя на захід. Грунтувався він на таких попередніх продуктах сільського господарства, як хутро, віск та мед, але рівночасно став поширюватися й на рибу, дерево, поташ, худобу та прядиво. Луцьк, Володимир, Львів, Холм та Берестя — це головні центри, куди приїздить чужоземні гості, здебільшого, з Німеччини. Міщани з Торуня здобули собі навіть особливі привілеї в Галичині й на Волині для купівлі місцевих продуктів.

Виробництво цієї доби, взагалі кажучи, не тільки не менше від продукції дотатарських часів, а ще, головним чином, у західних землях, дуже поступає вперед. Тільки умови цього виробництва стали тепер не такі, як були раніше. Феодальна революція 1240 років вимела до решти всі пережитки дружинного грабіжництва, що ще держалися, здебільшого, в Наддніпров'ї серед тамошніх феодалів, і дала очищений ґрунт для дальшого зросту продукційних сил. Сили ці відживають незабаром в Наддніпров'ї, і наступне XIV століття застає Україну в багатому розквіті рільництва, ремесства, скотарства й ловецтва. Внутрішній обмін захоплює щороз ширші кола населення, розвивається торгівля валками з закордоном, що будується вже на предметах, не награбованих, а здобутих за допомогою витонченої феодальної експлуатації. Львів стає центром торговельних зносин західньої України з заходом, а Київ — східнім центром торгівлі між татарами, Царгородом та Москвою; правда, він уже не такий, як колись був, але все таки значніший, ніж був на кінці XII або на початку XIII століття.

Суспільний устрій.

Татарщина, що була наслідком перших феодальних суперечностей в Україні, а в східних землях її разом з тим і

очищення феодальних відносин від дружинних пережитків, дала Україні, як наслідок свого вибуху, три типи суспільного ладу: західний або галицько-волинський, східний або київський та північний або чернігівський.

У середньому Наддніпров'ї, тобто на Київщині, Переяславщині, а далі Побужжі й західній Волині, основою суспільного життя отав місько-громадський устрій — без бояр та без князівської влади. Ми не знаємо про нього докладніше й можемо тільки сказати, що це був ряд нічим не зв'язаних одна з одною автономних громад з містами на чолі, влада в них була громадська, виборна, з вічською основою, з виборними отаманами на чолі. Зв'язок між цими громадами держали одні тільки татарські податкові намісники-баскаки, що приїздили за даниною; поза цим кожна громада жила своїм окремим життям, задовольняючи свої потреби внутрішнім ринком, де роллю посередника звичайно відігравав татарникупець чи ремісник.

Феодальної влади в цих громадах не було, здається, й закупів, що ліквідувалися в часи татарської навали. Але холопів бачимо і в цих автономних громадах; спершу їх мало, бо великі господарства було знищено, але згодом їх щораз більше; і якраз у господарствах нової земельної знаті, що виросла з громадських старшин. Налто жвавий процес виділення нових землевласників і нової торговельної знаті йшов на Київщині, де швидко віджив обмін з татарами та італійськими колоністами; і знову почали збиратись багатства, нажиті на татарській та чорноморській торгівлі. На Київщині ніколи починають з'являтися члени давніх князівських родин. Вони наймаються в татар; беруть у них окремі волості, щоб господарювати, або за подарунки дістають собі старшинство в громаді, і поступовно закріплюються знову на водостях в ролі великих землевласників. Влада, проте, рідко попадає до їхніх рук: вони звичайні громадяни, такі самі, — як смерди та міщани.

На Чернігівщині утворився був тип середній між місько-громадським та князівсько-боярським суспільством. Тут існувала князівська влада, але й громада мала свій голос. Князів було багато; в кожній волості був свій князь — вони після татарщини вернулися назад і знову забрали до своїх рук владу; але тепер не були більші землевласники, а не ті володарі, що купчилися колись біля давнього чернігівського сто-

ду. Були в Чернігівській землі й закупи, й розвивалося далі холопство. Взагалі через кволий розвиток продукційних сил Чернігівщина жила тепер патріархальнішим життям від інших земель, хоч недавно ще змагалася з Києвом, заводячи навіть свою монету. Вона дійсно дуже підупала після татарської навали.

Залишається ще західна Україна — Галицько-Волинське королівство. Завдяки надзвичайно сприятливим взаємовідносинам з сусідами, землі ці найскоріше загоїли рани після татарщини та Бурундая. Швидкий зріст добробуту, широкі зв'язки з заходом, знайомство з західною культурою, з якою Галичина надто зблизилася в часи боярських заколотів, — все це разом привело до того, що Галицько-Волинське королівство вже наприкінці XII століття розвинулося в цілком феодальне суспільство, досить близьке до західноєвропейського типу. Колишні бояри звуть себе тепер баронами та васалами короля, — «з Божої ласки природженого князя», й добувають собі всякі дідичні привілеї й титули на зразок західних лицарів.

По містах, де набирає широких розмірів чужоземна, а особливо німецька колонізація, починає з'являтися німецьке право; цим правом місто виділяє себе з попереднього зв'язку з громадою-землею, стаючи окремою адміністраційно-автономною одиницею. Для цього нового в українському суспільстві явища характерна грамота містові Сяноку 1339 р. Цією грамотою король Юрій дає своїйму слугі уряд війта, тобто голови міста з правом брати третину податків з міщан і правом суду над ними; разом з тим він звільняє нових колоністів цього міста на 15 років від податків, забезпечуючи при цьому рівноправність усім: «чи то буде німець, чи поляк, чи угрин, чи русин». Це були в Україні перші зародки грошового господарства, що, в першу чергу, заволоділо містами й виділило їх згодом в автономні одиниці з німецьким або маґдебурським правом.

Поза цим попередній устрій західного суспільства зостався без зміни, тільки більше викресталізувався, ніж був до татарської навали. Давнє «кормлення» було й надалі основою феодальних відносин, і феодальна кляса змінилася хіба тільки в тому, що тепер у ній бачимо духовних землевласників більше, ніж було їх до татар. Залишилися й давні холопи,

смерди та закупи з давньою сільською громадою — селом і дворичем. Зосталися давні форми судівництва на волості, давня військова організація з старим поділом на тисячі й сотні.

Галицько-Волинське королівство.

Ми вже бачили, серед яких обставин формувався новий політичний організм України, Галицько-Волинська держава. На дорозі до дальшого поширювання території стала їй татарщина, що не тільки перегородила Галичеві шлях до східних земель, в Наддніпров'я, а ще й його самого зробила васалом-ленником татарських ханів. Таким васалом зоставалося Галицько-Волинське королівство аж до часу, коли перейшло до Литви. Це стверджує нам літописець, кажучи, що «тоді були всі князі руські в неволі татарській» та, оповідаючи, як татарського хана, «коли він прийшов над Горинь, стрів Мстислав з напоєм і з дарунками; відти пройшов хан повз Кременець під Перемишль і тут, на р. Липі стрів його Володимир з напоєм і дарунками; нарешті, під Бужковичами паздогнав його Лев, також з напоєм і дарунками».

Татарщина не тільки спинила похід Голича на схід, але й відрізала йому шлях Дністом до Чорного моря, кудию почали були возити збіжжя до Царгороду. Природні багатства країни та жвавий розвиток виробництва невідступно вимагали нових торговельних шляхів і зносин; довелося тепер шукати цих зносин на заході та на півночі; тому Галич втрачає своє попереднє значення, і економічним центром в Галицькому королівстві стає на його місце Львів, що стояв при шляху до Кракова і далі на захід. Місто це збудував князь Данило для свого сина Льва.

Ще за Данила бачимо намагання галицько-волинських бояр поширити, з одного боку, територію своєї експлуатації новими землями на півночі, а з другого — дістатися до Балтійського моря, пробити собі тим самим простий шлях на захід. Тоді то вони остаточно зміцнюють свій вплив на Турово-Пинську землю, воюють проти ятвяг на Підляшші, колонізують їхню землю та здобувають від Польщі Люблинську землю. Вони, — і це має велике значення, — складають угоду з орденом німецьких лицарів на Помор'ї, щоб за їхньою допомогою повалити сусідню Литву та здобути простий шлях до Бал-

тійського моря. Правда, цей плян не вдався, але він характерний для тодішніх широких плянів галицьких бояр, що згодом навіть добилися для себе окремої галицької митрополії, щоб бути повними хазяями відбудованої держави. До того часу на всю Україну був один митрополит київський, і коли він утік від татарщини до Володимира суздальського і там зробив свій осідок, галицько-волинські бояри подбали, щоб у них був свій князь церкви, не залежний від їхнього конкурента, Ростово-Суздальського князівства.

Після смерти Данила Галицько-Волинська держава поділилася була на три частини, але наприкінці XIII ст. її знов об'єднав король рій. За нього саме й установлено галицько-волинську митрополію, про яку вже згадано. Взагалі, феодалізм у ці часи Галицько-Волинської держави доходить до найвищого свого розквіту, завдяки широким торговельним зносинам з заходом, які нав'язано було через Балтійське море ще за Данила з хрестоносцями проти Литви. За того ж таки Юрія, наприкінці XIII та на початку XIV ст., галицько-волинське боярство починає звати себе васалами й баронами, а разом утворює, на місце давньої князівської думи київських часів, королівський сенат, складений «із вельмож і соратників короля», з баронів-воевод та єпископів; цей сенат, укупі з королем, був, здається, законодавчим органом галицької держави.

Але недовго процвітала Галицько-Волинська держава. Після синів Юрія вона зостається без своєї династії й починає хитатися у своїх основах, не здужаючи витримати конкуренції з Литвою; щоб забрати її, простягають руки сусіди — Польща, Угорщина, Литва, доки, врешті, р. 1340, вона не розвалюється, перейшовши під владу Литви, а почасти Польщі.

Занепад Галицько-Волинської держави.

Вже за життя Юрія серед галицько-волинського боярства помітно було тенденцію скінчити свою державну самостійність та об'єднатися чи з Польщею, чи з Литвою. Ця тенденція виходила з таких міркувань: Галицько-Волинська держава, хоч і поширила була свою територію на північ і захід, хоч мала шлях для валок через Польщу до західньої Європи, хоч і була в спілці з німецькими лицарями, що давало їй доступ до Балтику, але все таки душилася у своєму закутку-

ві; не маючи сили до дальшого розвитку. Чорне море відрізували від неї міста, що сиділи за татарами, зв'язки через Карпати з Угорщиною були дуже важкі; на заході Польща не тільки грабувала купецькі валки, а ще й поглядала ласим оком за Сян, щоб загарбати родючі землі й багаті соляні копальні. На півночі спілка з лицарями була не дуже то міцна, бо на неї, з одного боку, давила Польща, що й собі добивалася доступу до моря, а, з другого — напирала Литва, що навчилася торгівлі від наддніпрянських утікачів. Спершу спілка з німецьким орденом допомогла галицько-волинському боярству, але далі вже нічого не здужала зробити; це видно з того, що поширення галицько-волинської території після Данила припинилося. А тут ще під боком сиділи татарські люди й самі татари: перші загрожували поширенням селянських бунтів на захід, другі походами за невиплачену да-

Усі ці обставини й були причиною тага, що галицько-волинське боярство, шукаючи виходу з свого скрутного становища, надумало прилучитися до якогонебудь сусіда, Польщі або Литви. Якщо в Галичині та Холмщині природні умови підказували боярам шукати порятунку в Польщі, що прагнула за всяку ціну заволодіти цими багатими землями, то інші землі починають дивитися на Литву, де втікачі з Наддніпров'я вже мали добрі господарства й стали щораз сильніше натискувати на німецький орден. Ці протилежні тенденції виявилися вже тоді, коли боротьба проти Польщі за Краків, цей ключ до зв'язків сходу з заходом, скінчилася за князя Льва невдачею та ще й утратою Люблинської землі. Але остаточно зіткнулися обидві партії по смерті бездітних синів Юрія:

Польська боярська партія, що зосереджувалася в Галичині; закликала до Львова польського княжича Болеслава й склала наступно-оборонний союз з Польщею, що наочно бачила тепер небезпеку для себе й руської землі від близькості татар. Крім того, папа оголосив хрестоносний похід на Галицько-Волинське королівство, нібито проти татар, а в дійсності проти литовської партії, тобто прихильників з'єднання з Литвою, «схизматиків», що стали бунтуватися проти польських зайдів. Польській партії вдалося взяти, таким чином, перевагу, але спокою вона не дала.

Литовська партія, сильна особливо на Волині, спочатку наче й погодилася була з поляками й визнала Болеслава. По-

тім, маючи перевагу в країні, вона примусила Болеслава та польську партію розірвати згоду з Польщею, воювати вкупі з татарами Люблинську землю та замиритися з Литвою. Разом з тим вона нишком готувала сили до ліквідації польських впливів.

І от, у 1340 р. підняла вона, врешті, повстання, забезпечивши собі литовську допомогу. «Болеслава, сина католицьких батьків, схизматицький руський нарід отруїв у Володимирі і немилосердно позабивав інших католиків, прихильників цього князя», каже польський запис з цих часів, згадуючи про політичний переворот в Галичі.

Вбито Болеслава за те, кажуть інші записи, що «він став розмножати число латинників і їхню віру», «хотів перемінити закони землі і віру», «був дуже неповздержливий до підданих, в'язнив їх і вимагав від них грошей, відбирав у них для безчестя жінок і доньок та наводив на них інші народності — чехів та німців».

Повстання проти Болеслава та його партії було кінцем незалежності Галицько-Волинської держави й завершенням Галицько-Волинської доби в історії України. Переможна литовська партія проголосила литовського володаря Гедіміна своїм володарем і об'єднала Галицько-Волинські землі в одну державу з Литвою.

Правда, в Галичині польська партія через п'ять років знову взяла гору й за допомогою польського короля Казимира відірвала Галичину й Холмщину від литовсько-українського об'єднання. Але інші землі Галицько-Волинського королівства все таки залишилися при Литві, об'єднавшись під її владою з іншими українськими землями; це литовсько-українське об'єднання, що після мало не сорокалітньої боротьби між Польщею, Литвою та Угорщиною попало так незабаром до рук Польщі, починає собою третю добу феодалізму в Україні, — Литовсько-Українську.

5. ЛИТОВСЬКА ДОБА

ТРЕТЄ ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Литва до кінця XIII століття.

Литовці до XIII ст. жили ще родо-племінним укладом. Територія їхня лісиста, не дуже то родюча й мало придатна до рільництва, лежала в басейні річок Двини й Німана. Через це литовці пізно стали цікавитися рільництвом, головним чином були мисливці та скотарі. Князі, як і боярство литовське, торгують іноді з сусіднім Новгородом добром, нагарбованим як з свого населення, так і з західніх руських земель.

У XIII ст. сталися на Литві великі переміни. Перш за все, німецькі лицарські братства (ордени) відтиснули литовців від моря. На нижній Двині були німецькі торговельно-військові колонії, що дали початок Лівонському братству лицарів-хрестоносців; на нижній Вислі оселилися відділи Тевтонського лицарського братства. І те, й друге братства, надзвичайно войовничі, об'єднуються незабаром в одну військово-купецьку федерацію й починають нападати на Литву та грабувати її територію, щоб мати що вивозити до Європи.

З другого боку, татарщина нагнала, як знаємо, на Литву безліч українських утікачів-бояр, які принесли сюди з Наддніпров'я свою місцеву культуру й наддніпрянські порядки.

Під впливом цих двох чинників, — сусідства з німецьким орденем та переселення наддніпрянської знаті, литовці протягом XIII ст. швидко підносять попередній примітивний рівень своєї культури і, примушені боронити свої землі, утворюють сильне князівство. Боротьба проти хрестоносних орденів виробила в них територіально-племінне об'єднання й загартувала їхні сили та войовничу вдачу, а переселення наддніпрянських бояр прискорило розвиток їхньої матеріальної та духовної культури.

Наприкінці XIII ст. Литва вже являє собою суспільство з готовими майже феодальними порядками. На чолі його стоїть князь, «господарь», що править литовською землею за допомогою дорадчого органу — «господарської ради», дуже

схожої на «княжу думу» київських часів. Територіальну владу на місцях виконує іменем господаря литовське боярство; при чому влада ця майже така сама, якою була влада князі на українських землях до приходу татар. Щож до володіння бояр землею, то й воно ґрунтується на тих самих основах «держання» та «вотчини», що виробилися були в Україні.

Наддніпрянська культура не тільки занесла до Литви «руське право», вироблене на півдні протягом XII ст., а ще й завела в Литві книжну мову України. Ця мова стає офіційною при дворі литовських господарів, стає мовою литовської знаті, в склад якої увійшов досить численний чужий наддніпрянський елемент. Коротко, Литва дала пристановище дальшому розвиткові київської культури та київського боярства, розваленого грізною татарщиною.

Литва, що її німецькі лицарі відсунули від моря, намагалася повернути цю втрату прилученням до себе південно-східних руських земель, з яких могла б вивозити данину до Новгороду та Пскова. І от, володар Литви, Мендовг перший починає збирання руських земель під владою Литви. «Княжачи в литовській землі, він починав побивати своїх братів і братаничів, виганяти їх із землі, почав княжити над усією литовською землею і запищався дуже — нікого не мав собі за рівного». Так каже літопис. У половині XIII ст. Мендовг остаточно заволодів Білоруссю, усуваючи з неї впливи галицьких князів і, використовуючи ослаблення Галицького королівства, став простягати руку й далі на південь. Але наміри литовських бояр на цей раз несподівано зустріли рішучий опір з боку галицько-волинського боярства; це останнє було ще остільки сильне, що само мало на меті здобути Литву й зайняло навіть на Підляшій землі литовських родичів ятвягів, колонізуючи їх. Тільки XIV ст. принесло з собою здійснення далекосяжних плянів литовського боярства.

Початок литовсько-українського об'єднання.

В попередньому розділі ми вже бачили причини, що примусили галицько-волинське боярство шукати виходу з скрутного становища в об'єднанні з ворожою до недавна Лит-

вою чи Польщею. Там ми вже переконалися, що для пануючої кляси державна самостійність була потрібна остільки — оскільки вона забезпечувала їхні торговельні закордонні інтереси; коли держава перестала бути знаряддям їхнього панування, вони махнули на неї рукою й подалися на службу до сусідів. Тепер розглянемо ближче цей процес третього збирання українських земель, що відоувався вже під чужою династією й під чужою владою.

Ідея литовсько-українського об'єднання не була в Україні новою. Мабуть, уже за часів Данила думало про це галицько-волинське боярство; отже не даремно, по смерті Мендого, на литовському престолі в 1267 р. сів був на якийсь час Данилів син Шварно. Але тоді ці наміри боярства не здійснилися через рівносильність обох сторін. Незабаром знову виринули вони серед сприятливіших для об'єднання умов, коли литовському боярству легше було поєднатися з слабшим від нього галицько-волинським суперником.

Господарем у Литві був тоді Гедимін. Він, за згодою підляських бояр, прилучив до Литви давню землю ятвягів, Підляшшя, приєднав Турово-Пинську землю, забрав без бою Побужжя з Берестям та давню землю деревлян. Ці здобутки, як здається, були наслідком не зоройного завоювання, а більше добровільної згоди боярства цих земель, що бажало перейти під сильну руку литовських господарів та об'єднатися з литовським боярством, що жило тією самою культурою.

Цей то Гедимін ще до з'єднання Галицько-Волинської держави з Литвою повинен був, мабуть, якщо не володіти, то, принаймні, мати рішучий вплив на Київщину, де на початку XIV ст. загіздилися знову феодали та княжата, ховаючись від народнього незадоволення за татарську та литовську владу.

Так почали литовці збирати українські землі. Плани Гедиміна та литовського боярства були ясні: використати скрутне становище українських земель, щоб підсилити Литву для боротьби проти хрестоносців. Українське боярство вони мали задовольнити можливістю безпечного визискування населення по їхніх маєтках і через це мали його цілком на своїм боці. Обом сторонам усміхалася спокуслива пер-

спектива, і українські бояри так радо до неї тилися, що власноруч допомогли Литві забирати одну землю за одною.

Волинським та частині галицьких бояр ввижалась, ма-
буть, сильна литовсько-українська держава з безпосереднім
доступом до моря, з трьома великими портами — Ригою, Ке-
нігсбергом і Данцігом, що з них так близько на захід. Цей
вихід на захід був, проте, покищо в руках лицарського ор-
дену, а шлях через Польщу суходелом був не дуже приступ-
ний. Значення виходу на захід надто добре розуміли волин-
ські та галицькі бояри, які здавна торгували з німецькими
та французькими містами й запрошували до себе чужозем-
них купців, як свідчить грамота волинського князя 1320 р.,
надана купцям з Торуня. Ради того виходу вони й тягли до
Литви. Ради того виходу вони то добилися, ще раніше, союзу
Галицько-Волинського короля Болеслава з Литвою та ожени-
ли його навіть з дочкою Гедиміна; але згодом, коли Болес-
лав почав гнути знову на бік Польщі, вони його вбили. Те-
пер ради цієї самої перспективи вони поспішилися з оголо-
шенням литовсько-українського об'єднання.

Якої ваги надавало галицько-волинське боярство торго-
вельним зв'язкам, та як воно поспішалося використати вся-
ку сприятливу нагоду до цього, видно з листа провідника лит-
овської партії в Галичині, Дедька, що, відігнавши в 1340 р.
Казимира, який ішов на поміч польській партії, писав до міс-
та Торуня: *«Побідивши спокусителя людського роду, зали-
шили ми незгоду, посіяну диявольською покусом між нами
й Казимиром. Тому даємо знати всім, хто хоче їхати в руську
землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпеч-
но прибувати до Лембурга, нікого не боячися. Коли б хто ба-
жав прибути на життя, дістане горожанство для себе і для
своїх дітей, на рік свободу від повинностей та інші права, як
і давніше було, тільки мусить платити чини».*

Об'єднання з Литвою Наддніпров'я та Поділля.

От такі то були причини литовсько-українського об'єд-
нання, що його дехто бажає пояснити литовським завоюван-
ням. Серед цього на прочуд швидкого процесу об'єднання

Литви з українськими землями, процесу, прискішеного купецькою жадобою обох контрагентів, що намагалися якнайскорше використати гарну політичну кон'юнктуру, помер Гедимін. Його сини провадили батькову політику й далі. Ольгерд став великим князем, Кейстут боровся проти хрестоносців, а Любарт, на чолі українських бояр, далі збирав українські землі.

Перш за все, черга прийшла Київщині, якої відносини

до литовського господаря були невиразні. Як остаточно перемогла тут Литва, не знаємо. Літопис Густинський, складний в Україні в XVII ст., подає нам коротеньку звістку, кажучи, що Ольгерд прогнав трьох татарських царків з ордами. Проте, ми ми можемо прийняти за певне, що Київщину було забрано ще до того часу, як було забрано Поділля, й до татарського погрому 1363 р. на Синіх Водах: адже не даремно Ольгерд ще й до цього часу так дуже турбувався призначенням до Києва митрополита для українських земель, якого не було в Києві ще від татарщини. Серед татар ішов тоді внутрішній розрух, що згодом скінчився цілковитим розпадом на дві орди — Золоту та Кримську. Кримська орда осіла в Криму й на чорноморських берегах — під назвою Перекопських татар, а Золота — на Волзі. Користуючись з цього хатнього розбрату в татар, Литва й українські бояри могли легко заволодіти Київщиною та Переяславщиною, за допомогою місцевих бояр, що, як сказано, загіздилися знову на Київщині з початку XIV ст. Цьому об'єднанні дуже допомогло ще й те, що Кримська орда, осідаючи, в половині XIV ст., у Криму, погромила італійські та вірменські чорноморські колонії й цим припинила на деякий час чорноморську торгівлю Київщини.

Завоювання Києва було надзвичайно важливим здобутком для литовсько-української торгівлі: Київ у ці часи був важливою транзитною станцією в торгівлі Москви з татарами та Царгородом. Торгівлю цю вели татарські, вірменські та єврейські, перш за все, генуезькі та венецькі купці, що після того, як хрестоносці здобули Царгород (1204 р.), зробили з нього свою східну станцію; та й на самому чорноморському узбережжі вони закладали свої колонії, щоб безпосередньо торгувати з татарами та Москвою через Наддніпров'я. У Ки-

сві, мабуть, аж кишіло від німців, татар, євреїв, вірмен, греків та латин, як звали тоді купців з італійських торговельних міст. Татарщина не тільки не припинила торгівлі в Наддніпров'ї, а ще допомогла їй. На жаль, це маємо про це ближчих звісток.

За Київщиною та Переяславщиною пішла Чернігівщина з своїми княжатами та боярами. Литва пробувала забрати ще й Сіверщину, але надовго заволодіти нею їй не вдалося. Сіверцям краще було держатися близької Москви, бо Литва була далеко.

Врешті, прийшла черга й до Поділля, де найдовше зберігся автономно-громадський уклад, і де об'єднання довелося, здається, довершити боєм проти впертого населення, що не хотіло вертатися під боярську владу. Литовський літопис коротко каже так: «Ольгерд пішов у поле, побив на Синій Воді татар і татарських князів Хачебея, Кутлобуча і Дмитра, що були отчинами й дідичами Подільської землі; від них правили в землі отамани, а баскаки, найжджаючи, брали дань від них отаманів. Тоді за дозволом Ольгерда пішли три Кориятовичі в Подільську землю, заприятимися з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали».

З цього скупого оповідання ми можемо зробити висновок, що бійка проти татар була власне бійкою проти «татарських людей», бо чого ж би татари так уперто боронили Поділля, не боронячи тим часом Київщини, що для них мала далеко більшу вагу. До того ж і ймення побитих татарських князів не всі татарські, а й українські, та й сама згадка про приязнь з отаманами вказує на попередню їхню приязнь до нової влади.

Але так чи інакше, а одне є певне, що Литва у другій половині XIV століття володіла вже всіма південно-руськими землями, не зумівши приєднати до себе тільки однієї східно-сіверської землі, що обкруглила б величезну литовську територію по тім боці Дніпра. Залишалося розв'язати питання про приналежність Галицької та Холмської землі, де через внутрішню боротьбу бояр литовська гегемонія не почувала себе міцною.

Змагання за Галичину.

Надто гостро стало питання про Галичину, що була для сусідів надзвичайно ласим куском. Галичина з давніх давен славилася своїм вивозом солі, з чого багатіли галицькі бояри; тому й не дивно, що на неї заздрим оком від початку XIII ст. дивилася Угорщина, яка садовила своїх королевичів на галицький престол в часи боярських заколотів; гострила на неї зуби й сусідня Польща, що з усієї сили намагалася здобути собі доступ до моря та у всякий спосіб дбала про те, щоб перетягти на свій бік галицьке боярство; дуже вже хотіла здобути її Литва, яку хрестоносці відсунули від Балтійського моря.

Серед самого галицького боярства питання про об'єднання було тоді дуже складне. Тут боролися, як знаємо, дві партії, литовська й польська, і кожна з них намагалася добитися свого. Вдержатися власними силами Галицька земля не могла, проте, й не могла одностайно рішення, де шукати опорта.

Литовська партія на чолі з Дедьком, як знаємо, перемогла була й, відігнавши, після повстання в 1340 р., польського короля Казимира, піддалася Литві, йдучи за прикладом Волині. Партію цю дуже підтримувало духовенство, що боялося конкуренції з боку католицьких ксьондзів, неминучої в разі об'єднання з Польщею; зате проти неї були міста й селянство, що, мабуть, сподівалися при Польщі позбутися боярської сваволі.

Завдяки цьому, через декілька років польська партія знову перемогла, маючи за собою населення та умовляючи татар не допомагати литовській партії Дедька, як це було раніше. У 1349 р. Польща енергійним походом перемагає Дедька, мабуть, за допомогою незадоволеного селянства й міст, і прилучає Галичину з Холмщиною до своєї корони. Це був початок довгої то мирної, то збройної боротьби за Галичину між Литвою, Польщею та Угорщиною.

Ці змагання за Галичину тягнулися біля сорока років, передаючи що землю раз литовським боярам, раз польським панам, а то знов угорським воєводам. Якого значення надавали їй суперники, видно з листа польського короля Казимира до шлезьких купців, що просили в нього дозволу їздити через Польщу на торг до Галичини: «Я здобув її моїми влас-

ними людьми, і дорога до неї має служити тільки моїм людям». Аж у 1385 р. скінчилися ці змагання, коли між Литвою та Польщею Кревським договором складено було унію. На основі цього договору Галичина й Холмщина остаточно відійшли до Польщі, і їх окупувало польське військо; при Польщі вони залишалися до кінця XVIII століття, тобто до поділу Польщі.

Такий був дальший наслідок тих своєрідних відносин, що склалися на південному сході Європи в рямцях феодального укладу.

Тепер подивимося, як розвивалося в нових політичних умовах громадське життя та як росли нові продукційні сили, даючи, з свого боку, початок і причину нових політичних умов, доки не розвалився, нарешті, сам феодальний уклад. Економіка є умова політики, буття визначає свідомість, сказав К. Маркс. Зріст продукційних сил творить продукційні відносини, і сам, утворивши їх, годується їхніми соками, доки вони йому дають розгін. Однак, згодом він їх розвалює, як тільки йому стає тісно в їхніх рямцях, і викликає до життя нові продукційні відносини, нові юридичні форми, нову ідеологію.

Литовська доба якраз і є цим останнім етапом зросту продукційних сил у суспільному укладі натурального господарства. Литовський феодализм — це найвища форма феодальних порядків на українських землях. На перших часах у новому суспільному укладі ці феодальні порядки дали новий простір розвитку продукційних сил, а потім ті сили їх і розвалили.

ПРОДУКЦІЙНІ ВІЛНОСИНИ В УКРАЇНІ В XIV — XV СТ.

Сільсько-господарська продукція.

Головне місце у тодішній продукції належало сільському господарству, тобто рільництву зі спорідненими йому виробничими галузями, як от ловецтво, рибальство, бджільництво, скотарство, городництво та садівництво. Рільництво стояло серед них на першому пляні, було основою праці мало не всього тодішнього населення. На землі працюють не тільки селяни та бояри; навіть по містах оброблення землі було важливою працею великої частини населення: наприкінці XV століття міського населення було приблизно втриє менше, ніж сільського, але міщанських ланів було при цьому тільки всемоєр менше від кількості селянських ланів.

Таким чином, рільництво лежало в ті часи в основі господарства. Про це недвозначно свідчить ще й те, що вже у XIII ст. бачимо в Україні досить значний вивіз за кордон пшениці та жита, а почасти й ячменю та вівса. У XIV та XV ст. цей вивіз ще збільшився і йшов, з одного боку, до портів Балтики, а з другого — до Чорного моря. Правла, цей вивіз збіжжя не був ще постійний, Європа ще його не дуже потребувала, покриваючи свої недороди еспанською пшеницею; проте, вже за Ягайла, за якого сталася Кревська унія, вивіз був уже остільки значний, що виряджав щороку сотні човнів з пшеницею та житом; ішли вони Дністром та Дніпром, Бугом та Сяном.

Але не тільки вивіз збіжжя свідчить про розцвіт рільництва: на нього вказує й те, що в XV віці починається оренда землі й оселювання на боярських та монастирських землях слободичів - осадників. Вільна займанщина, яку практикувалося досі, майже зовсім зникає, бо вільної землі було вже небагато, головним чином, у західній Україні, де населення зростало. Почала відчуватися потреба обробляти землі, що до того часу були під пасовиськами або під лісом, щоб дати роботу й прожиток населенню або віддавати в оренду готові вже землі, якими володіли монастирі та бояри, яким не вигідно було обробляти їх власними силами.

При цьому віддавалося в оренду окремі ґрунти («сліді») або навіть цілі господарства; віддавалося їх на один, два або три роки, а чинш брали натурою. Оренду брали не тільки

свої та захожі селяни, а й бояри, звичайно, земельні; віддавати землю в оренду згоджується навіть литовський господар та інші князі, здаючи землю «в оочищений плат».

Оренда була для них вигідніша, ніж власне господарювання, бо позбавляла клопоту обробіткою, а давала — чиншами — чималий прибуток без ніякого зусилля. Земля взагалі не цінилася ще, як засіб до вироблення хліба (так було пізніше, в XVI ст.), її ще не вважали за підприємство для продукції краму — вона ще була, перш за все, засобом задоволення тільки споживчих потреб її власника. Обидві сторони в оренді вбачали більше способу прожитку, ніж підприємство, що дає підприємцеві ренту. Але, з другого боку, для власників оренди, вона мала вже в собі зародок поняття земельної ренти, а разом з тим поширювала поняття земельної власності поза обсяг вкладеної праці (зусилля), поширювала його до меж юридичного поняття земельної власності, не залежного від фактичного її держання.

Звичайно брали в оренду готову вже землю. Але з другої половини XIV ст. бачимо, що селянство, головним чином безземельне, починає брати від бояр та монастирів також і необроблену землю. Безземельних селян та спролетаризованих міщан було багато вже в половині XIV ст.; вони радо осідали на такій боярській «цілині» (на «сирому корені»), розчищали її та як «слодобичі», платили за неї бояринові податки та відбували різні відбутки. Таке «слободження» дуже притягало колоністів, звільняючи їх на перші роки від всяких данин і відбутків та іноді наділяючи їх ще й правом самоурядування, що звалося осіданням «на німецькім праві».

Зріст рільництва йшов поруч з поліпшенням тодішньої техніки; завдяки розвиткові у XIV ст. ремесла, удосконалюється рільниче знаряддя; селянство починає угноювати землю. На місце переліжної системи маємо тепер трьохпільну, цебто земля не залишається облогом на цілі роки: вона спочиває тільки рік, а через другі два буде вже під озиминою та яриною. Трьохпільна система з'явилася в XIV ст. в Галичині й на Волині, а звідти протягом століття поширилася на всю Україну. Про неї свідчить літопис з 1496 р., оповідаючи, як литовський князь звелів своїм людям у Гродському повіті «ходити на роботу орати паренину два дні і на яр орати два

дні, на паренину боронувати день, жати два дні і яр жати два дні».

Не по всіх землях України рільництво стояло на однаковій височині. Найкращий його розквіт бачимо на Волині та в Галичині; досить велику увагу звертають на нього й на Київщині, на Поділлі, Побужжі, Холмщині та Переяславщині. Зате в лісничій смузі північної Волині та Київщини, на Підляшші та Чернігівщині воно ще не встигло завоювати собі такого значення; піскова, не дуже родюча придатна під засів, земля все ще примушувала тубільців віддаватися більше давньому ловецтву, скотарству, бджільництву та рибальству.

Проте, не можна сказати, щоб і на південних землях згадані галузі сільського виробництва не відігравали вже значної ролі у сільському господарстві. Бджільництво й тут дало роботу багатьом рукам і дало багато продукту на вивіз; воно виходило вже з дикого первісного стану й ставало місячним; рибальство також ставало, особливо в Галичині й на Волині, організованіше, ніж перед тим, сполучалося зі зберіганням риби по ставках. Галицькі рибалки славилися не тільки в XIII ст.; вони і в ті часи, які описуємо, давали багато риби на вивіз; Львів та Кам'янець були головними центрами рибної торгівлі; сприяли тому близькі солеварні; львівські купці, що торгували рибою, здобули навіть собі привілей, що звільняв їх від мита за вивезену рибу.

Не по всій Україні мали ще велику вагу ловецтво та скотарство. Про це свідчить вивіз солоного м'яса на захід, який бачимо з половини XIV ст., та широка закордонна торгівля хутром; хутро це постачали цілі ловецькі оселі, що тільки й провадили боброві гони та лови на куніць, вовків, лисів, серн та ведмедів. По маєтках земельної аристократії бачимо великі табунні коней, стада волів та корів, овець та свиней, яких годували не тільки для власної потреби, а й на продаж. Продавали здебільшого волів з Поділля й Галичини. Серед продуктів сільського господарства XV ст. цей товар був ледве чи не найдорожчий; попит на нього був теж найбільший; волами визначали навіть вартість інших продуктів, як грішми. Як багато вигодувалося їх по великих маєтках, свідчить умова подільського старости з 1474 р., якою він продає львівському купцеві «700 волів добре викормлених через зиму». Заслужовує на увагу ще одна галузь, тісно зв'язана з сільсько-господарським виробництвом, — це лісовий проми-

сел. Експлуатація лісів в Україні почалася в XIV ст.; навчили українців її німецькі поморські лицарі, які шукали будівельних матеріалів, поташу, смоли та дьогтю. Посередником у вивозі продуктів лісного промислу був Гданськ (Данціг), куди з Побужжя, Волині, Полісся, Київщини та Чернігівщини гонили сплавами дубові й букові (грабові) плахи та клепки, бондарський й корабельний матеріал. У 1402 р. з хрестоносцями складено було навіть окрему умову на вільну переправу «дубасами» лісного матеріалу з Берестя, куді звичайно приїздили за цим матеріалом німецькі — гданські купці.

Форми землеволодіння в 14 і 15 ст.

В центрі сільсько-господарського виробництва в ті часи виразно вже стояла велика земельна посілість, як боярська, так і монастирська. Вона була двох родів: «отчизна», тобто спадкова батьківщина землевласників та «вислуга-держання»; ця остання являла собою умовне землеволодіння — «помістя» або, як звали її також, «данину». Вислуга була так само двох родів: звичайна, доживотна або вічиста. Доживотною вислугою звалося надання бояринові за його службу якогонебудь маєтку «до живота», тобто до його смерті, «до двох животів», тобто до смерті його сина, або «до трьох животів», тобто до смерті внука; ця форма землеволодіння дуже нагадувала «княже кормлення» Галицької доби. Другою формою вислуги, близькою до отчизни, була так звана «вічиста данина»; її передавали дітям у спадщину без жодних обмежень, дістаючи тільки на це згоду великого князя. Сліди вислуги бачимо вже на початку XV ст., читаючи, як литовський князь давав волинським боярам маєтності «на вічисту данину зо всіми входами й приходами, з нивами й сіножаттями, з дубровами, з лови звіринними і пташними, з стави і з млини, з мити і всіми пошлинами». За це він зобов'язував об'ярованих «з тих маєтків жоні своїй і дітям своїм служити».

У XV ст. бачимо подібні надання монастирям і духовній аристократії; не тільки князі, а й великі бояри надають їм «землі пащис з сіножати і з селищами, з ловищами і з боброви гони, а бортними землями і пасіками». Велика земельна власність монастирів і духовної аристократії вже давно була значною в сільському виробництві поруч з боярською;

землевласники: духовні були визискувачі не менш спритні, ніж світські феодалі.

Характерною рисою боярської та монастирської власності цієї доби є те, що вона все ще жила, як і раніше, з поборів з населення, стягаючи з нього «дякло, чинші, вроки» та «врочисті плати»; все це стягають феодалі натурою — збіжжям, шкірами, медом, воском та худобою; але вже в половині цієї доби бачимо зусилля бояр поставити свої господарства на такий ступінь продукційності, щоб можна було з них регулярно добувати продукти для вивозу за кордон або для обміну в себе у країні на речі розкошів, що їх привозили чужоземці. Таким чином, це вже не та колишня приватна власність, що навіть не задовольняла ще всіх споживчих потреб самого землевласника з його двором і годувала його більше поборами або іншими доходами з землі, ніж своєю власною продукцією.

Приватна земельна власність стає тепер першим продукційним підприємством, що переганяє навіть сількі громади, як розміром оброблюваної ріллі, так і кількістю здобутих з неї продуктів. Це — справді велике підприємство, розвинене, головним чином, на Волині, Поділлі і в Галичині, з цілком виділеними з громади не тільки ланами й сіножаттями, а також і річками, ставами, лісами, дібровами та млинами. Громада не має на ці ґрунти ніякого права користування, навіть тоді, коли сама сидить на боярській землі.

Перш, ніж перейдемо до розгляду взаємовідносин цієї великої приватної земельної власності з громадою, поглянемо, що являє собою тепер сільська земельна громада-спілка з своїми дворищами.

Уже в XIII ст. помічаємо, що земельна спілка дворищ і сіл розпадалася на дрібні самостійні підсільські підприємства, на менші сім'ї, що складалися тільки з батьків, дітей та внуків; сім'ї починають виділену їм з спілки землю обробляти окремо. Техніка рільництва вже остільки розвинулася, що господарювання на спільних основах ставало важким і було зайвим; вона не потребувала вже великої кількості рук. У спілці з'являються часами переділи землі й сіножатей; до того ж у дворище починають входити сторонні люди, які звалися «вчасниками» або «приймаками», що працюють окремо на виділених їм з землі дворища «слідах». Давня земельна спілка стає тепер «сяберним» землекористуванням;

правда, воно спиралося ще на спільну земельну власність громад, але zarazом і на переділи її між сярбами, на приватне користування нею.

Таке «сяберне» землекористування на початку XV віку, а, може, навіть ще раніше, починає переходити у «подвірне». Переділи відбуваються дедалі все рідше; виділені з дворища «сліди» залишаються в окремих сімей на вічні часи, стають їхньою індивідуальною «отчизною» і вона переходить від батька до сина, її можна продати, заставити, дати в оренду чи обміняти, не питаючи згоди у громади. Сліди такого продажу «слідів» часто знаходимо в історичних пам'ятниках XV ст. Продаж був, проте, все ще виразом поняття про право власності не так на саму землю, як на вкладену в неї працю, на «усильє своє»; юридичного значення у селян приватна земельна власність набирала разом з розвитком земельної оренди.

Ця еволюція від громадського землеволодіння до індивідуального господарства й можливість обмінного обороту землі дала початок обезземеленню селян-кметів, дала можливість боярам та монастирям скупувати «сліди» та «отчизни» й скупчувати їх у своїх руках. І коли, з одного боку, росла велика земельна власність, то, з другого — складалася в селі кляса безземельних. Ця кляса поділялася ближче на «загородників», що мали тільки «дими й загороди» (тобто хату й шматок городу), «халупників», що не мали навіть городу, а тільки хату, та «комірників», що й хати своєї не мали, а сиділи на «комірному» в сусідів чи бояр.

В той час, коли в сільській громаді поширювалося індивідуальне селянське господарство, коли диференціювалася zarazом приватна земельна власність, — в цей час ішла й колонізація боярських та монастирських земель, що утворювала особливу чиншову форму селянського землеволодіння. Ми вже говорили про слободичів, про їхнє оселювання «на сирому корені». Це були вже кметі, що сиділи на своїх «слідах» та «отчизнах»; вони жили на чужій землі й за неї платили чинш. Спершу такі слободичі були повноправними, вільними громадянами, «людьми похожими», що могли, коли побажають, кинуть свою оселю й забратися з неї з своїм рухомим майном на іншу оселю, до іншого боярина. Власниками своїх «слідів» вони, проте, не були й не могли, тому, як

кметі; продавати їх; заставляти та здавати в оренду без згоди на те боярина.

Згодом такі слободичі швидко втрачують права «людей похожих» і стають «людьми засядлими», непохожими. В середині XV ст. знаходимо вже багато таких засядлих людей, що не сміють без згоди боярина кинути землі, не залишивши на своє місце когось іншого; що обробляв би далі її та давав з неї «дякло» бояринові або відроблював ще на барщині приписані до слободи відробітки, «тягло». Це були вже не повноправні селяни, а особливо покріпачені; вони трохи нагадують давніх ролейних закупів і є одним з зародків майбутніх кріпаків.

Про форми землеволодіння «містичів», тобто міщан, не доводиться говорити; спілка серед них давно вже зліквідувалася, й розвинулося індивідуальне рільниче підприємство.

Клясові відносини в сільській продукції.

У нових умовах сільського виробництва мусили з'явитися в сільських громадах і нові соціальні відносини; вони витворилися протягом XV ст. Розвиток великої земельної власності бояр та монастирів, оселювання на боярських землях слободичів, широко практиковане умовне землеволодіння, наділювання бояр-землевласників особливими привілеями — все це привело до того, що селянство опинилося в цілком іншому становищі, ніж було доти. Перш за все, мало не половина його, порівнюючи до старого порядку, майже не підлягала вже князівській владі, яку виконував князь безпосередньо або через бояр, що правили в його імені. Згідно з привілеями 1413 й 1447 рр. значна кількість селянства вже цілком підлягала боярам. Тільки бояри мали право судити таких селян і брати з них побори виключно для себе; так само підлягали боярам і всі ті, що жили на їхніх отчизнах чи вислугах.

Такий порядок почав був складатися уже з XIII ст. до татарщини; припинений нею у Наддніпров'ї, він все таки поширювався й оформлювався в Галицько-Волинських землях. Тепер він запанував по всіх українських землях, даючи не тільки цілком вироблені форми феодалної підделости, а й широку практику їхнього вжитку в рямцях феодалного суспільства.

Селяни поділялися в ці часи на дві основні категорії: кметів та підданих селян. Кметі підлягали князеві: князь судив їх або сам безпосередньо, або через своїх впорядників — чиновників; сидячи на своїх отчизнах, кметі платили князеві податки та данину й відробляли натуральні державні повинності.

Підданими селянами звали всіх тих, що, як уже сказано, сиділи на приватних — князівських, боярських чи монастирських землях і підлягали виключно своїм панам. Поділялися вони на невільну челядь, «тяглих» або «дякольних людей», «службових селян» і «данників».

Перша група — це цілком невільничка кляса, щось наче давні холопи. Ділилася вона на дві підгрупи: на дворову челядь та на парубків. Дворової челяді, «которая обиходу й домов своїх не має», вживалося до послуг на панському дворі, за що вона одержувала від двору на своє утримання місячно, по чотири бочки (5 пудів) жита, «водде обичая старого». Другої підгрупи (парубків) вживалося до хліборобської роботи. Парубки мали «приробки і бонди свої», тобто приділені земельні участки й рухоме майно від землевласника, щоб господарювати; жінки їхні, «раби», повинні були виробляти з двірського матеріялу щороку «по одному поставу полотна». Невільної челяді в Україні не було стільки, як в Литві. Татарщина почасти її ліквідувала, і в Литовському періоді вона доживала свої останні дні, держачися ще, головним чином, по великокнязівських маєтках.

Зате дуже численна була друга група, що мала вже як особисті, так і деякі маєткові права: це «тягли, дякольні або пригонні люди». Були це ті самі непохожі або засядлі люди, про яких ми вже згадували. Прикуті до своїх осель, вони повинні були робити «службу уставичне, чи то огуть та сіно косять», та ще й давати панові дякло від диму. Це було зародком майбутньої панщини; воно виросло місяцями з «толоки», тобто з добровільних, спершу випадкових, робіт на боярській землі за частування та обід, декілька разів на рік. Ці добровільні толоки селян-чиншовників стають, проте, згодом «ізвічними, отчинними» правами землевласників. Вони стають «тяглом», що вимагає від селян, які «засиділи» обов'язки «отчичів», обов'язково й задаремне працювати на панських ґрунтах та ще й давати натурою «дякло».

Третя група — це службові селяни, що так само сиділи на чужих землях, але ні тягла не робили, ні дякла не давали, а тільки відбували службу своєму панові; це була служба ремісницька, ловецька, чередницька, військова. Найвище в цій групі стояли ті, що сповняли військову службу — «слуги панцерні»; сюди входила також категорія збіднілих безземельних бояр. Близько до них стояли «слуги замкові», що виконували службу двірських посланців. Далі йшли різні ловецькі служби: осочники, ловці, стрільці, бобровники, сокольники, рибалки, псарі. Нарешті, найнижче стояли ті, що відбували різні послуги біля двірського господарства: конюхи, кобильники, вівчарі, свинарі та пастухи, що берегли худобу, підлазники, що збирали мед, рудники, що здобували залізо, ковалі, гончарі, гонтарі, сідлярі, колесники, теслі, кущірі і т. п.

Службові селяни осідали не раз цілими оселями, в залежності від того, який багатий був їхній пан. Нижчі їхні підгрупи, як от ремісники всякої професії, ловчі та пастухи з конюхами, були людьми непохожими. Їм невільно було кинути свого пана, як і тяглим; інколи притягали їх до тяглих робіт нарівні з дякольними. Тільки панцирні та замкові слуги були людьми похожими.

Четверту, врешті, групу складали «данні люди, данники»; це були люди похожі, цілком вільні. До цієї групи входили слободичі, що сиділи на німецькому праві, а платили чинш, але не засиділи ще тягла; сюди ж попадали й жителі сіл, подарованих державою боярам за вислугу.

Основою оподаткування було дворище, що давало данину натурою: медом, збіжжям, шкірами, свійською птицею, рибою, волами та свинями; данина ця була неоднакова по різних околицях; інколи брали її навіть уже й грошми. Призначалося данину або «від сохи», як на Пинщині, або від «диму», як на Волині та Київщині. Платили її як і звичайну данину, і як полюддя, тобто давали подарунки панові, з нагоди його приїзду до села або якогось свята.

Подібну данину, перш за все, медом, куніцями та бобрами, платили великому князеві й кметі, ці найповноправіші селяни, що вільно сиділи на своїх отчинах.

Вирібна й сировинна промисловість. Торівля.

Широкий розмах рільництва стояв у тісній зв'язку з виробною та сировинною промисловістю, однаково розвиненою і в сільському, і міському виробництві. Ця промисловість спричинилася до піднесення великого сільського господарства й, поруч з торгівлею, дала основу розвитку міст у XIV — XV століттях.

Ми вже говорили про лісне виробництво, що вистачало матеріал на вивіз. Тепер перейдемо до другого значного промислу — солярства, що давало важливий товар у внутрішнього обміну та вивозу за кордон уже з XII ст. У XIV ст. продукція солі обслуговувала не тільки всі українські землі, ще більше вивозили її до Угорщини, Польщі, Німеччини, Італії та Франції. Організаторами солярства стають генуезці, що закладають в Галичині «соляні жупи», удосконалюючи попереднє примітивне боярське солярство. Експлуатували соляні копальні звичайно свої або чужі міщани, що брали їх в оренду у держави або бояр; працювали на них поруч з тяглими селянами й наймані робітники.

Добування залізної руди було незначне й не в силах було задовольнити навіть місцеві потреби; тому привозили сировину з Німеччини («німецьке залізо») або з Семигороду — «сталь ракуську і угорську». Головні залізні рудні буди в Галичині, дрібніші біля Луцького та Коростеня, взагалі у північній лісистій смузі. Зате гарно стояло добування салітри, яке ми бачимо, головним чином, у степовій смузі східної України у так званих «майданах салітряних»; все лівобережжє Наддніпров'я від Києва вниз було вкрите «буртами», де добували салітру.

У XV ст. видно вже деякий розвиток склярства, головним чином, у Галичині, де славилися потілицькі гати біля Белзу; помічається початок папірень, особливо на Волині, біля Луцького. Але продукції ці були незначні, й потреби населення задовольняли вироби чужоземні.

Окремо треба згадати про міднарство, що в Україні, головним чином, західній, набуло значних розмірів уже в XIV ст., постачаючи борошно для міського населення, що все збільшувалося. Починають також гнати горілку; сліди цього маємо в західній Україні вже з XV ст.

Ремесство цієї доби як міське, так і сілько-кустарне (доморобське), завдяки зносинам з татарами, генезуезцями та німцями надзвичайно розвинулося. Ми вже чули про сдужбових селян-кустарів; тепер треба сказати ще кілька слів про міське ремесство. Ми вже знаємо, які галузі ремесства були після татарщини: тепер ці галузі розвинулися ще більше, зосереджуючись по таких торговельних центрах, як Львів, Київ, Кам'янець, Володимир, Луцьке, Холм та Берестя. Професійні організації ремісників — цехи, що звалися братствами, набували від держави монополію на свою професію, що забороняла провадити певне ремесство в місті й у найближчій околиці «партачам», тобто ремісникам, не вписаним у цеховий братський реєстр. Цехова або братська професійна організація була, мабуть, сумішкою давніх побратимств з німецькою цеховою практикою, занесеною в Україну. Вона об'єднувала в собі не тільки ремісників, а всі міські професії взагалі, між іншим, і проститутки. Це була корпоративна організація, що мала боронити професійні привілеї та регламентувати виробництво своїх членів, «щоб один не відбирав хліба другому», як говорилося в статуті луцьких кущнірів XV ст. Львівський цеховий реєстр 1425 р. дає нам таку картину цехових корпорацій: купці, крамарі, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі, сідлярі, пивовари, гарбарі та кущнірі.

Найбільше, проте, об'єднувалося в цехи ремісників. На чолі цеху стояв цехмістер, тобто старшина, що разом з братчиками розглядав суперечки між окремими членами братства. Членами-братчиками могли бути самостійні майстри; приймалося також і підмайстрів та челядників, але дуже рідко, бо вимоги вступу були трудні. Зате челядники й підмайстри створили свою окрему корпоративну організацію, що звалася «господа»; члени її звалися вже не братчиками, а товаришами. Учні, тобто ті, що служили в майстрів тільки за одну їжу й практикувалися довгі роки (6 — 10), поки приймали їх у челядники, вже з платнею, не мали ніяких корпоративних об'єднань і привілеїв.

Про торгівлю цієї доби, а найбільше про вивізну, ми вже згадували. Тепер вона встигла вже розвинутися в широкий внутрішній обмін, хоча все ще базувалася на транзитному та вивізному торговельному обороті. Торговельними центрами в цю добу були Київ, Житомир, Кам'янець, Луцьке, Бе-

рестя, Володимир, Львів, Перемишль та Коломия, де збиралося найбільше закордонних купців, що приїздили сюди по місцеві товари й привозили свої. На першому місці були Київ та Львів. Київ зосереджував у собі всю торгівлю з півнем. Як головна торговельна станція, що через неї йшли південні й східні товари з Анатолії, Персії, Аравії, Сирії, Індії. Київ держав зв'язок між кримськими італійськими колоніями, Кафою та Суданом, що торгували цими товарами, й Московщиною. Щороку він перепускав сотні валок та човнів, що везли на північ і захід шовк, перець, ладан, шафран, килими та східні ласощі. Зате Львів був ворітьми на захід, до Німеччини, Угорщини та Чехії, звідки привозилося вироби мануфактурної промисловости, найбільше сукно та металеві фарикати. Через Львів ішов також привіз східньо-південних продуктів, що постачав з Криму та Волощини «татарський товар»; правда, привіз цей був менший, ніж у Наддніпров'ї.

У цій торгівлі між сходом і півднем та заходом і північно, Україна мала не тільки транзитне значення; вона розвивала в себе щораз ширший місцевий товарний оборот. Про це свідчить надавання деяким важливішим містам «права складу»; цього права міста добиваються у влади для того, щоб примусити чужоземних купців проїздом через Україну спинятися у них на кілька днів і продавати товари місцевим купцям. Про розвиток унутрішнього товарного обміну свідчить ще й те, що в Україні осідає в ці часи багато чужинців, особливо євреїв, вірмен, німців та італійців; часто вони мають у місті цілі квартали. Особливо оселялося багато єврейської людности; в її руках найбільше скупчувався місцевий товарний обмін. Єврейське населення в Україні здобуло навіть особливі корпоративні права для своїх міських громад.

Великий торговельний оборот, з одного боку, давав містам багато прибутку, а, з другого — пускав у щораз ширший обіг гроші. По містах починають з'являтися торговельні магнати, розвивається кредит, яким уславилися найбільше Львів, Київ і Луцьке; тут, крім євреїв, були великі флорентійські та генуезькі банкіри, що разом з тим торгували дорогим камінням. Записи про кредитові операції київських лихварів XV ст. показують, що вони доходили не раз до десятків тисяч італійських флоринів.

Цей зріст міського добробуту примусив владу окремо оподатковувати міста та заводити мита й митниці на чужоземні й свої товари. Було мито прикордонне цло, але були і внутрішні мита. Ці мита давали багато прибутку державі; вони свідчать, що міста в ці часи втрачували свій рільничовиробничий характер і ставали торговельно-ремінницькими. Так, київське мито 1486 р. здано було в оренду за 57.3000 грошей (гріш — литовська монета, рівна 25 коп.). Коли взяти на увагу, що мито складало два і пів до трьох відсотків ціни товарів, то виходить, що київський оборот чужоземних товарів мусив бути у цім році найменше — два і пів мільйони грошей. Ще більший оборот був у західніх містах; у Луцькому в той самий час мито було здано в оренду за 94.500, а в Бересті за 66.000 грошей.

Суперечності міського виробництва.

Такий швидкий маєтковий зріст міст спричинився до дальшої клясової диференціації «містичів». Рільництво в містах щодалі занепадало. З міщан виділялися великі торгівці, що лихвою зажирали дрібних крамарів; ремісники-майстри, що визискували підмайстрів, челядників та учнів за злиденну платню, одяг і харч; великі підприємці, що брали в оренду промислові підприємства та вели їх за допомогою пролетаризованого міського й сільського населення. В містах щодалі, то більше муляла очі голота — «чорні люди», — яку безупинно поповнювали збіднілі дрібні хазяї. Правда, міста, здебільшого, підлягали безпосередньо великому князеві крім менших, на них не лежав ще тягар дякла й тягла, але зате їх чавили всією силою державні податки, головним чином, від заробітку, гнітила великокнязівська військова служба. Цехова організація й конкуренція на ринкові заїдали економічно слабших міських підприємців, гнала їх робити за злиденну платню на майстрів, найматися працювати в гутах, папірнях, соляних жупах та руднях, навантажувати човни, ганяти їх ріками до Балтику й Чорного моря, ставати службовими селянами, брати землю під осело й приймати на себе тягло з дяклом. З них то й набиралися ті численні, до яких усі ставилися з погордою, вийняті фактично з-під закосу, «лезні», що лихвою позбавлені свого житла й професії, не мали ніде притулку і йшли в світ шукати кращої долі; з них то

великі землевласники й мали звичайно багатий контингент поселенців для свої-х земель «на сирому корені».

Такі суперечності міського виробництва та клясової експлуатації знайшли собі яскравий вираз у цеховому укладі.

Ремісницькі братства були перш за все тяжким засобом експлуатації в руках майбутньої буржуазії, що, з одного боку, держала в лещатах підмайстрів, челядників та учнів, а, з другого — немилосердно переслідувала всіх дрібних «партачів», що зважилися конкурувати з цеховою монополією братств — не то в місті, а й навіть в околиці. Так, у Луцькому кушнірі й кравці, що не були членами братств, платили в братства кожен по 300 кіп щороку за свої ремества, а продавати свої виробы могли тільки в зазначені дні місяця. В Тернополі партачам-столярам під загрозою в'язниці не вільно було працювати ані в місті, ані за 10 верст поза містом. У Кам'янці бондарі й колодії наказали партачам платити по 2 ф. воску й по 2 гроші від кожного воза з бондарським крамом, дозволяючи продавати його тільки за містом.

Існувати дрібному ремісникові поза братством було надзвичайно трудно, а бути членом-братчиком ще трудніше, бо для цього треба було не тільки довгі роки проробити в одного з братчиків і дорого оплатити прийняття, а здебільшого й бути ще кривним одного з монополістів-багатирів.

Така зорганізованість майстрів-багатирів, яку підтримувала ще й держава, дозволяла їм досхочу визискувати робочі руки, що працювали на їхньому матеріялі їхнім знаряддям. Було два способи привласнювати собі мало що не даремно чужу працю; шляхом давання матеріялу в роботу усяким партачам, при чому нагородою їм був дозвіл їхнього ремества у місті або в околиці, — або шляхом визискування власних учнів та члядників. Партачі, хотіли чи не хотіли, мусили годитися на такі примусові замовлення та й давати ще подарунки цеховим майстрам; учні та челядники не мали, знов таки, іншої можливости вибитися наверх — «в люди» — й запродувалися ради майбутнього «визволення», щоб після нього самі могли ставати майстрами.

Становище учнів і челядників було, справді, незавидне: перш за все, учнем треба було бути декілька років і весь цей час працювати без платні, за саму їжу. Щоб стати челядником, учневі треба було добре почастивати всіх братчиків, заплатити високі побори майстрам та зробити на доказ

свого вміння спробну роботу. Так, ганчарський цех у Белжчині вимагав від учня зробити ринку, в якій би усмажлося дванадцять кіп яєць з маслом, — угостити дванадцять майстрів; шевський цех у Мостах вимагав такої вечері: хліба за 15 грошей, половину вола, 6 гусей, 12 курей, пів ф. перцю, шафрану лот, городини — скільки треба, горілки 12 кварт, дві бочки пива, майстрам і майстровим по золотому, музика до вечері. Не легше було і челядникові, що мав злиденну платню, вийти на підмайстра — знов таки після довгої практики; ще тяжче було підмайстрові стати майстром.

Ясно, що на таку розкіш спромагався не кожен з учнів або челядників, а спроби челядників та підмайстрів боротися з братствами за допомогою т. зв. «господ» сходили кожного разу нанівець. Братства не випускали з рук монополії; майстерство звичайно переходило від батька до сина. Сторонніх не допускали до «визволення», а своїм майстровичам, тобто дітям і зятям майстрів, робили всякі полегші; звільняли їх від спробних робіт та довголітньої практики, й навіть від двохлітньої мандрівки, що, перш за все, була обов'язковою для «товаришів».

Трохи подібні відносини, хоч і такі гострі, були серед купців, що об'єднувалися в братства для боротьби з звичайними крамарями та мали у своїх руках монополію кредиту й монополію вивізної та привізної торгівлі. Купецькі братства були тоді тісно зв'язані з майстрами, і дрібні крамарі, з одного боку, цілком підлягали їхньому лихварському кредитові, а, з другого — могли продавати тільки той крам, який постачали їм по довільній ціні великі купці. Але тут грав ролю не так цеховий привілей, як брак грошей та трудність кредиту, що гнали крамарів і перекупців у лабету купців, об'єднаних у братства.

Отже й не дивно, що суперечності серед міщан дедалі все зростали й викидали щораз більшу кількість їх на вулицю, як «чорних людей». Ці суперечності, пролетаризуючи міщан, часто зовсім виганяли їх з міста та повертали на «лезних», що не мали ніякого пристановища — подібно до того, як це робилося на селі з обезземелюваними селянами.

БОРОТЬБА ЗА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УКЛАД

Службове суспільство.

Еволюція феодальних порядків дала в Литовській добі закінчені вже форми феодального суспільства, що ґрунтувалися на двох основах: на феодальному землеволодінні земельної аристократії та на службовому характері суспільних відносин до держави — на т. зв. службовому суспільстві.

Ми вже говорили про форми землеволодіння в Литовській добі. Їх було три: отчизна, вічиста данина та доживотня вислуга; сюди вчисляємо й земельну оренду або заставне землеволодіння, що відрізнялося від вислуги тільки іншим титулом (підставою) володіння. Всі ці роди землеволодіння в більшій чи меншій мірі сходилися в одному: великий князь був верховним власником землі; без його згоди не можна було розпоряджатися землею. «Свого нічого не маєм, одно Боже та господареве», — це принцип тодішнього землеволодіння; цьому принципові підлягала навіть боярська отчизна, хоч з меншими обмеженнями, ніж вислуга або данина. Князь усе ще був верховним землевласником не тільки державних, але й усіх приватних маєтків, як це було в Київській або Галицькій добі, — з тією тільки різницею, що всякі привілеї та застереження, вироблені довгочасною практикою, набули форми так званого «земського права».

Тільки отчизни кметів та містичів були до повного розпорядження їхніх власників, що могли, нікого не питаючи, заставити, продати та замінити їх; на них великокнязівська верховна власність не накладала тягару своїх застережень та заборон.

Оце феодальне землеволодіння й лежало в основі т. зв. «службового права» відносно держави. Кожен землевласник, оскільки він був самостійним господарем на своїй чи державній землі, обов'язково мусив відбувати на свій власний кошт військову та похідну службу, платити державні податки на великого князя й відбувати сам чи своїми людьми всякі державні повинності, будуючи та правлячи дороги, мости, замки — все це разом і складало «сдужбове право».

Зразком такого службового права зв'язаного з земельною власністю чи з земельним володінням, є надання Сатанівської волости на Поділлі, в 1404 р., де говориться: «дідич має

мешкати в наданому маєтку сам або через свого заступника; під час походу має поставити 12 стрільців, а під час війни ставитися зо всіма своїми людьми; сам він не сміє передати своєї землі дрітму без згоди господаря; його селяни мають сповняти городські відробітки і давати податки».

Службове право було, перш за все, круговою порукою феодалів між собою, виробленою серед постійних війн за торговельні зносини з сусідами й під загрозою внутрішніх заколотів з боку поневолених кляс у місті й на селі. Постійної армії, щоб удержувати в покорі експлуатовану масу, при слабій фінансовій організації не було, — отже самим феодалам доводилося повсякчасно бути напоготові до війни. Але їхня сила була ще замала в порівнянні з експлуатованою масою, і тому держава домагалася використати на цю службу ще і всі інші заможні кляси населення, тобто всіх приватних землевласників, незалежних міщан і кметів. Вони повинні були відбувати «земську службу», «одним конем на війну ходити, як бояри ходять», та нести в місті й околиці поліцейсько-військову службу, щоб охороняти порядок.

У XIV ст. цей обов'язок військової служби лежав ще на всіх землевласниках, обтяжених, крім того, ще й іншими службами та податками. У XV віці картина міняється. Уже в 1387 р. боярство здобуло привілей нести тільки військову службу: натуральні повинності з нього було знято. Правда, цей привілей здобули покищо тільки литовські бояри-католики; але вже в 1413 й 1434 рр. поширено його й на Україну та на бояр православної віри «аби з того надалі не виходило якогось розділу або розбрату». Крім того, було ще звільнено боярських підданих та й їх самих від дякла господарю-князеві.

Після привілеїв 1413 та 1434 рр. державна служба для громадян змінилася. Тепер публічне службове право поділилося на три категорії: на земську службу, на міську службу й на тяглу службу. В поняття земської служби входить тепер тільки військова служба, без будьяких інших повинностей державі. Військову службу відбувають тільки бояри та в окремих випадках деякі заможніші кмети. Міщани вже не несуть військової служби в походах, а тільки збираються під час війни під командою князівських каштелянів. Зате на них лежить найбільший обов'язок платити державні податки та нести поліцейсько-пушкарську службу, — це все разом і було зміс-

том міської служби. Виконання її лежало, перш за все, на цехових організаціях, що й відповідали за порядок у місті й околиці. Все інше населення, що жило по містах, які не мали німецького права самоврядування, та все селянство (чи то кмети, чи підлеглі селяни) несли тяглу службу, тобто платили великому князеві дякло (від нього звільнені були, проте, приватні піддани, що давали дякло своїм панам), та — і це найважливіше — повинні були відбувати всякі натуральні повинності. Вони давали підводи й робітника, щоб будувати та правити дороги, мости й замки та робити на державних жупах, руднях і фабриках — крім відробітків на підставі підданства своїм панам, про які вже говорено. Таким чином, тягло мало тепер двоє значень: воно означало тяглих, підданих селян відносно пана, й було поняттям тяглового стану відносно держави.

Причина такого суспільного укладу ясна: конечно потреба кругової поруки феодалів, щоб мати в своїх руках владу, та зріст їхнього упривілейованого становища. З другого боку, зміна міст на торговельно-ремісницькі центри, ступінь втрата хліборобського характеру міщан та покріпачення селянства не могли не скластися в такий суспільний устрій, що разом з тим став основою до утворення верств тодішнього суспільства.

Боротьба феодалів за привілеї.

Основою землеволодіння феодалів на українських землях, було, як знаємо, прекарне тимчасове володіння землею; йому підлягали навіть боярські отчини, що їх великий князь також не раз відбирав і надавав «в отміну» іншим услужливішим боярам. Кревська унія 1385 р. наблизилася, проте, вплив польського права на Україну, що не знало такого прекарного землеволодіння; в ньому приватна власність «шляхти», тобто земельної упривілейованої аристократії була непорушна. Під впливом польського права й починає в XV ст. вироблюватися в Україні практика непорушності боярського землеволодіння. Хоч вона фактично існувала тільки для магнатських земель, але все таки підготовила ґрунт для нового поняття землеволодіння, що запанувало скрізь по Україні в XVI ст., та для утворення в Україні єдиного шляхецького стану.

Першим шляхетським привілеєм для бояр була згадувана вже грамота з 1387 р., що гарантувала литовському боярству, крім земської служби, ще й полегші щодо володіння своїми отчинами, вільне порядкування ними, вільне наслідкування та видавання заміж доньок з власної волі. Цей привілей поширено було й на й на українські землі «Городехським актом» з 1413 р., але він стосувався тільки до католиків, і до тих, що мали шляхетський герб, тобто попали, на зразок польської шляхти, до упривілейованих родів. Привілеєм 1434 р. поширено ці права й на православних, дозволено їм набувати шляхетські герби, нарівні з католиками, та обіцяно було судити їх тільки прилюдно. Дальшими привілеями 1447 та 1492 рр. було надано боярам особливе право збиратися на земські сейми, тобто на з'їзди земель, повітів, де вирішувалися місцеві законодавчі, судові та адміністративні справи окремих країв; далі дано було боярству також виключне право мати «земські вряди», обирати на «вальнім сеймі» усіх земель Литовського господаря, вирішувати загальнодержавні справи і самим судити підданих, що сиділи на боярських землях.

Ці привілеї дали в нас початок особливому земському станові, шляхті, утвореному на польський зразок; цей стан, відбуваючи тільки саму земську службу, твердо замикався в рямці однієї привілейованої земельної власності, відокремлюючи себе від іншого населення, оподаткованого і тяглого.

Бояри-шляхта поділялися, власне, на три групи: князів, магнатів-панів та зем'ян. Князями звали найвищих шляхтичів; це були нащадки краєвих володарів, яких у кінці XIV ст. позбавлено було їхніх прав і зрівняно з іншими феодалами. Пани-магнати, це були нащадки давніх великих бояр, що в ці часи володіли вже розлогими лятифундіями. Ці дві вищі групи були найближчими дорадниками господаря, членами господарєвої ради та найвищого судового трибуналу, що звався «таємною радою»; вони були на найвищих двірських та земських «врядах». Зем'янами або боярами звали всіх інших шляхтичів землевласників, що остаточно були відокремлені від громади земським привілеєм з 1447 року.

Процес утворення шляхетського упривілейованого стану був виявленням дальшого юридичного відокремлювання земельної аристократії від громади; але разом з тим він нівелював і внутрішні різниці в самій земельній аристократії.

Початок цього зрівнювання в шляхетському стані бачимо вже в 1390 р., коли вперше було скасовано удільність окремих земель, що були під владою нащадків Гедиміна й разом з тим і під верховною владою великого князя. Нівелювання тяглося далі через усе XV ст. після ліквідації краївства, яку установав Вітольд; київські, подільські, чернігівські, волинські, пинські та сіверські княжата стали звичайними феодалами. Крім розвитку боярської приватної власності, причиною цього нівелювання була ще боротьба за торговельні зв'язки, що вимагала більшої суцільності в управлінні землями: тому й не дивно, що утворюючи службове право, нівелювання ліквідувало разом і права краєвих княжат, роблячи з них підданих великого князя з земською службою та зрівнюючи поступово внутрішні різниці в самій упривілейованій класі, феодалів.

Правда, цілковитого й фактичного зрівняння ані тепер, ані в майбутньому не наступало. Князі й магнати все ще мали першість; вони тільки могли бути членами таємної чи найвищої ради; їх одних судили не князівські старости, як звичайну шляхту, а найвища рада. Але, все таки, особливих станових привілеїв, одмінних від звичайної шляхти, вони не мали, а мали тільки особисті привілеї; не мали вони вже й тієї феодално-краєвої влади над звичайним боярством, як раніш. До того ж зрівняння особистих їхніх прав у станових привілеях було щоразу виразніше.

Така тенденція зрівняння особистих прав серед пануючої класи землевласників при самому початкові свого існування призвела до збройної боротьби колишніх князів та магнатів проти великокнязівської влади, її централізму, що його підтримували бояри. Князі та магнати, яких особливо багато було на Волині та Київщині, боролися за те, щоб зберегти краївство, за свою першість в державі; звичайні бояри-зем'яни добивалися знов єдиної центральної влади, що визволила б їх з підлеглости великих землевласників, поставила їх на рівні з ними щодо засягу станових прав, зрівняла б їхню участь в урядуванні та в голосуванні на земських і вальних сеймах, де князі й магнати, разом з вищим духовенством, мали ще особливе, упривілейоване становище.

Перший етап цієї боротьби тягнувся в Україні від 1390 р. мало не до половини XV ст. На чолі автономістів-краєвиків став брат Ягайла Свідригайло; він вів постійну громадянсь-

ку війну проти великого князя Литви, Вітольда, з більшими та меншими перервами. «Руська партія», як звали прихильників давнього крайства, шукала допомоги у Москві, у татар та в німецьких лицарів; їй пощастило навіть посадовити Свідригайла на якийсь час великим князем Литви та знову проголосити удільність деяких земель. Центром цього руху була Київщина, де сиділи його привідці: князі Олельковичі, Більські, Гольшанські та Глинські; другим центром була Волинь, де свої права на землю боронили кн. Острозькі, Вишневецькі, Четвертинські, Сангушки, Чарторийські та інші. «Руська партія» вбила навіть, у 1440 р., наступника Вітольдового, Жигмонта, що прогнав був Свідригайла; але, знеможена більшою силою боярства, нарешті, заспокоїлася, погодившись на деякий час з службовим укладом.

У 1481 р. вона, проте, знову підіймає ворохобню проти зрівняння її з рядовою шляхтою. До повстання спричинилося те, що великий князь почав настановляти в землях намісниками та старостами «худородних бояр», відбирати маєтки від князів та давати їх за вислугу звичайним боярам і допускати просте боярство до рівних з магнатами прав у сеймі. Повстання кінчилося нічим: провідників його, вкупі з кн. Михайлом Олельковичем, що пробували були закликати на допомогу собі Москву, вчасно було захоплено й у Києві покарано на горло. Від 1423 р. починає, проте, готуватися нове повстання під проводом кн. Михайла Глинського з Турівщини та кн. Василя Глинського з Київщини; у змову князі знову втягають Москву, обіцяючи об'єднати свої землі під нею. З того часу Московські великі князі, спираючись на умову з ними краєвиків, починають титулувати себе «государями всея Руси», як законні володарі всіх давніх руських земель. Але повстання, що почалося 1507 р. одночасно в Київщині й Турівщині знову не вдалося. Волинські князі, з Острозькими на чолі, стали тепер на сторожі боярської партії. Литва замиралася з Московією в 1508 р., віддаючи їй Чернігівщину, а розбиті київські й турівські повстанці мусили тікати до Москви, разом з Михайлом та Василем Глинськими.

Ліквідація повстання Глинських була остаточно перемогою борства-шляхти над крайством і удільниками. Ще привілей з 1492 р., який було видано після придушення київського повстання, привілей, що був причиною нових заходів до повстання князів Глинських, проголошував увесь шляхет-

ський стан суб'єктом влади, що стояла вище від самого навіть господаря; представник шляхетського стану, — вальний сейм, — один тільки мав тепер законодавчу та найвищу судову й адміністраційну владу; особливі права князів і магнатів касувалося, і «шляхетний народ» було остаточно зрівняно, хоч, правда, тільки формально. По здушенні повстання Глинських привілей цей можна було вважати за забезпечений уже здобуток боярства в його поході на феодально-красвий уклад, на відрубність князівської та магнатської вотчини над боярською отчиною.

Міське й сільське самоурядування.

В той час, коли на землях України феодальна клясова диференціяція вилівалася в станово-службове суспільство, поділене на дві основні протилежні кляси — земську й тяглу, коли ця диференціяція прямувала до формального зрівняння внутрішньої різниці в кожному стані, — в той час міста, що складали посередній стан, розвивалися в зовсім іншому напрямкові. Через особливі умови міського виробництва, під західними, цебто німецько-польськими впливами, та завдяки німецькій колонізації, міста йдуть у напрямкові децентралізації, утворюючи в суспільстві цілком виділені з загально-державного укладу, самостійні, сказати б, республіки.

До цього часу місто й земля складали одне нероздільне ціле, на чолі якого стояв город-місто, що виріс з давнього городища. Міщани «гражани» не мали відмінних від селян станових прав, не відрізняючися від них особливо й професією, хоча вже й зосереджували в собі ремісників та торгівців. Але вже у XIII ст. після татарщини картина міняється. З дальшим розвитком ремесла й торгівлі місто ступнево втрачає свій рільницький характер, хоча ще в кінці XV ст. мало не половина міщан працювала на землі. Особливо це помітно по великих містах, торговельно-ремісницьких центрах, де цей процес диференціяції виробництва та занехання хліборобства йшов швидшим темпом.

Зріст торгівлі й ремесла по містах не тільки змінював дотеперішню економічну та політичну перевагу міста над волостю чи землею, він заразом давав містові особливе становище у громаді, виділяючи його в окреме продукційно-гро-

мадське ціле, замкнене в собі, а населення міста в особливий привілейований стан. І в той час, коли боярство переходило від краєвого укладу до єдиного шляхетського стану, колишні «гражани» емансипувалися в автономних «містичів»; ті й другі брали при цьому для себе готові форми польського суспільного укладу.

Емансипація «гражан» з-під влади великих бояр та крайових князів виявилася в набутті містами т. зв. «магдебурзького» або німецького права. Про зміст цього права найкраще говорить нам королівська грамота, надана містові Львову в 1352 році. «Ми надаємо місту німецьке право, зване магдебурзьким, уневажнюючи всі закони руські і всякі практики руські й усякі інші, як би вони не звалися. Окрім того, ми звільняємо місто і всіх його осадників від юрисдикції воевод, каштелянів, суддів і взагалі від усяких властей, так що гражани, запізвані в якихся справах чи великих, чи малих, навіть як злодійство, підпал, пролиття крові, вбивство, каліцтво, — не будуть обов'язані ні перед ким відповідати, ані їхнім карама підлягати, тільки кожен має відповідати перед війтом, а війт перед нами (королем), коли буде визваний спеціальним нашим позвом, і то не інакше, як по своєму німецькому праву. Війтові даємо повну й цілковиту владу у справах карних чи інших, які трапляться судити, рішати, карати й засуджувати, відповідно до німецького права».

На підставі магдебурзького права управляли містом три колегії: міська рада з райцями і з бурмістром на чолі, до неї належали цивільний суд, поліція, міське майно та догляд за торгівлею; «лавничий суд», що складався з 12 лавників, з війтом на чолі й судив карні злочинства й вчинки; врешті рада 40 мужів, цехових представників від купців і ремісників, що контролювали міську адміністрацію. Вся влада, проте, зосереджувалася в руках війта; його призначав, звичайно, дідично великий князь, а бурмістрів і райців вибирали цехи, й іноді вся громада. Таким чином місто, здобуваючи магдебурзьке право, цілком вилучалося з юрисдикції всіх органів державної влади, і навіть з державного законодавства, стаючи окремою республікою в державі. З набуттям німецького права мешканці упривілейованого міста не звалися вже більше «гражани», а «містичі»; згодом так взагалі звуться мешканці міст, хоча вони й не мали німецького права.

Початок магдебурзького права в Україні маємо ще в другій половині XIII ст. Першим містом, що здобуло це право, був Володимир, мешканців якого галицький літопис вже зве містичами. За Володимиром здобув магдебурзьке право Львів, наприкінці XIII ст; потім Сянок — 1339 р; Кам'янець — 1374 р.; Берестя — 1390 р.; Дорогичин — 1420 р.; Луцьке і Кременець — 1432 р.; Київ — 1492 р.

Здобували магдебурзьке право тільки ті міста, де найвище стояла цехова організація ремісників і купців та де було найбільше чужинців, головним чином з Німеччини, яким руське міське право не давало змоги ставити опір походіві на міста боярської земельної власності та боронити монополії свого виробництва. Вони, власне, й приносили з собою звичаї німецького міста, що вже в XIII ст. на Заході грішми та зброєю вибилося з феодального укладу; ці чужоземці намагалися прищепити свої звичаї разом з цеховим укладом і на нових своїх місцях. Інші міста, оскільки не позбулися ще рільницького свого характеру, оскільки не стали центрами ремесла та торгівлі, залишалися й надалі на руському праві, з давньою міською радою, з посадниками, з каштелянами, князівськими намісниками на чолі, підлягаючи загальному земельному праву. Вони були або під безпосередньою владою держави, або під владою панів, що діставали їх звичайно, як і всякі інші маєтки, від великого князя — за вислугу, а інколи навіть на вічисту данину.

Надання магдебурзького права робило з містичів особливий податковий стан; це звільняло їх від тяглої служби державі, але не давало права відбувати й земські служби. Крім цього, вилучення міщан з загальнодержавного устрою мало ще один негативний бік, а саме — воно замикало їм дорогу до сеймів і сеймиків, де збиралася виключно шляхта, що відбувала земську службу; воно відсувало їх від давньої ролі в законодавстві та позбавляло їх можливості впливати на управління. Тільки Львів мав право посилати своїх представників на вальний сейм; поза цим усі міста з руським та і з німецьким правами були цілком позбавлені будь-якої участі в загальнодержавному житті.

Якщо магдебурзьке право в місті було виразом звільнення міст від впливу земських магнатів, то на селі воно стало стежкою, якою шляхта-бояри, слідом за польськими панами, переводили своїх підданих з державної юрисдикції під свою

домінікальною; не маючи ще до цього часу права судити своїх підданих власним іменем, вони тепер почали заводити його у своїх колоніях. Ми вже чули про осаджування боярами слободичів на правах самоурядування: це, власне, й був спосіб, щоб поселенців на панських землях вдержати виключно під своїм впливом і юрисдикцією. Слободичам надавалося звичайно німецьке право, з війтом і присяжною радою: але з війта робили потім панського уповноваженого, що фактично судив і карав слободичів панським іменем. Його уряд звичайно пани скуповували для себе, так що з сільського німецького самоурядування в кінці XV ст. не осталася непорушною навіть форма. Привід до скуповування війтівств дала постанова від 1420 р., що дозволяла панам відбирати війтівства від «непотрібних і неслухняних війтів» та продавати або залишати їх за собою. В цей спосіб слободичі, стаючи людьми засядливими щодо дякла й тягла, переходили під юрисдикцію свого пана. Здобувши право суду над слободичами, привілеєм з 1447 р. шляхта набуває право судити взагалі всіх своїх підданих, не тільки самих слободичів.

Крім німецького та подібного до нього волоського права формального самоурядування сільських громад, що було дуже поширене в XV ст., належить ще згадати «руське право» самоурядування: на ньому, власне, й жила більшість давніх громад, як на панських, так і на своїх землях.

Основою сільської організації в XIV ст. була «волость», що з'явилася на місце давньої верви і складалася звичайно з кільканадцяти сіл. На чолі волости стояв виборний «старець», що заступав волость перед владою, розкладав податки між селами, завідував волосним маєтком і виконував, з виборною волосною радою, судові та поліцейсько-адміністративні функції. Волосна рада, що звалася «копою», а інколи вічем, вже в половині XV ст. розпадається: старця і копчих мужів в цей час вже не обирає громада, а призначає князівський намісник або шляхтич, що набував право судити своїх підданих, осілих на панському ґрунті. Разом з занепадом волости, занепали й копні суди громадські, а їхні судові функції перейшли до судів князівських або до шляхтича. В XVI столітті тільки де-не-де вже знаходимо сліди копного самоурядування: воно цілком перейшло до рук панів та князівських урядовців.

Так само занепадає, разом з занепадом волосного самоурядування, автономна ячейка, якою було ще село чи, власне,

група дрібних осад-дворищ, що «не лежали в одній лінії, на німецький спосіб, але, за руським звичаєм, на осібних і відокремлених шматках», — щось подібне до наших хуторів. На чолі такої групи-села стояв старець, тивун, десятник, соцький, отаман, (на різних землях звалися вони різно). Їх обирали «потужники» — селяни, а згодом, коли волості занепадали, призначали пани чи старостянські намісники. На панських землях такі десятники чи тивуни незабаром стали панськими прикажчиками; яскраве свідectво про них дає один судовий запис з Поділля з половини XV ст.: «Сей був за тивуна, мав ключ від двора і господарства пана, збирав на його чинші та інші доходи із селян і, не здавши з них рахунків, втік до другого села».

Таким чином, право місцевого самоурядування громад у нових продукційних відносинах або зникало зовсім, або ставало знаряддям експлуатації з боку землевласника-шляхтича. Шляхтич щоразу більше наступав на давніх смердів з своїм дяклом, тяглом, з двірськими службами та толоками, та ще, в додаток, і з домінікальним, тобто панським судом над підданими. Тільки міста пішли вперед з своїм самоурядуванням, і то лише ті, що були остільки економічно сильні, щоб поставити опір шляхті та здобути «майборське право». Всі інші опинилися згодом під повною приватною владою князя, панів та бояр, ставши, нарівні з селами, їхніми підданими тяглими, втративши давню свободу самоурядування через виборні міські ради; ці останні звелися тепер на виконавчі органи, на панських прикажчиків. Але про це скажемо далі.

Політичний устрій земель.

Зостається наприкінці цього розділу спинитися ще над питанням про те, який виробився політичний устрій серед цього нового формування феодальних порядків, яка була центральна влада, яке було управління на місцях, які були відносини України до Польщі.

На чолі держави, як знаємо, стояв великий князь, верховний власник як державних, так і приватних земель. Він правив самовладно, маючи при собі господареву раду, що звичайно складалася з найвищих шляхетських кіл; вони мали

найвищі двірські та земські посади. Господарева рада, як колись «княжа дума», мала тільки дорадчий голос; господар сам вирішував по своїй волі всі державні справи, розпоряджувався державною скарбницею, що не відділялася ще від його приватної, оголошував війну, видавав закони та складав договори, хоч у своїх постановах завжди посилався на свою раду. Але вже з 1401 р. поруч з великим князем і радою починає висовуватися на перший план «вальний сейм», тобто з'їзд-парламент з представників усіх земель, складений з шляхетських делегатів. Відразу, ще на початку свого існування, вальний сейм взяв на себе право обирати господаря, складати договори з чужоземцями й оголошувати війну. Протягом XV ст., в міру того, як росло значення бояр-шляхти, вальний сейм став щораз більше посягати на попередні виключні права господаря. Нарешті, в 1492 р., сейм стає верховним органом влади, забираючи до своїх рук законодавчі й верховні судові та адміністративні функції; він відділяє державну скарбницю від господареві й бере її до свого виключного розпорядження, а також остаточно відділяє приватний маєток господаря від державного.

Для постійного догляду за великим князем був тепер і окремий орган, що звався найвищою радою, тасмною радою, а інколи просто сеймом. Вальний сейм збирався рідко, а найвища рада, що складалася з найвищих кіл шляхти — частіше; ця найвища рада згідно з загальноземським привілеєм 1492 р., що нормував і права загального сейму, мала давати свою згоду на закордонну політику, на призначування урядовців, на роздачу в держання державних маєтків та на видатки державної скарбниці й судити, — в останній інстанції, — рядових шляхтичів, а в першій — панів, князів та єпископів. Надання цих прав найвищій раді, було, як видно, новим засобом боротьби земельних магнатів проти шляхти: вони хоч таким способом намагалися вдержати свою перевагу в землях та виключний вплив на державні справи, дуже зручно закриваючись шляхетським парламентом.

Таким чином, поняття держави перестало бути поняттям князівської чи господареві вотчини; воно стало вже й формально засобом експлуатації пануючої класи, роблячи господаря з радою та державними урядовцями виконавчими органами всевладно пануючої спілки феодалів. Ця спілка феодалів-землевласників і стала тепер, власне, суб'єктом держав-

ної влади, виконуючи її над громадянством через шляхетський сейм, якому підлягав сам великий князь з радою. Таке поняття держави відповідало становому оформленню суспільства, становому упривілеюванню клас, якого не знала ще ані Київська, ані Галицька доба. Там привілеї були індивідуальні, інколи групові, там класи тільки но дифференціювалися з громад, — тепер ці індивідуальні та групові привілеї та грамоти уступилися перед становими. Ще більше, тепер бачимо перші спроби загальнодержавного законодавства стати на місце попереднього партикуляризму. Такою першою спробою було видання, в 1468 р., «Судебника», що його «урядив» великий князь Казимир «з князями і з пани-радою великого княжества литовського і зо всім посполством спогадавши». Цей Судебник мав зобов'язувати не тільки окремі групи суспільства, а все суспільство, вперше кодифікуючи офіційно судову практику, карну й цивільну.

Рівночасно з змінами в понятті суб'єкта влади йшли зміни в адміністрації та судівництві, що зберігали ще нероздільність своїх функцій. Перш за все, скінчилося відокремлення двірських посад, більш почесних, ніж дієвих, від посад земських, що дійсно управляли. З двірських урядників важливіші були: хорунжий, що завідував господаревим двором та був начальником прибічної гвардії, конюший, що завідував стаїнями у князя, ловчий, якого обов'язком було дбати про князівські лови, кравчий, що наглядав за кухнею у князя, підчаший, що пильнував князівських пивниць та мечник, який доглядав князівської зброї.

Центральними «земськими урядниками» були: підскарбник, що завідував державною скарбницею, гетьман, що був верховним начальником збройної сили та канцлер, що носив державну печатку й керував зовнішньою політикою.

На місцях вся адміністраційна, військова, судова та фінансова справа належала старостам, що інколи звалися воеводами та намісниками; вони стояли на чолі повітів, нових територіяльних округ, що з'явилися, замість давніх земель та князівств, скасованих разом з ліквідацією краївства. Так, Київська земля ділилася на п'ять повітів: Київський, Овруцький, Житомирський, Канівський та Чернігівський; на Волині було три повіти: Луцький, Володимирський і Звенигородський. Старости завідували державними маєтками, збирали з населення податки, збирали шляхтв в похід та судили населення за карні переступки. Старостинські суди звалися «гродськими». Їм підлягали всі суспільні верстви в повіті, оскільки

вони не мали своїх спеціальних судів: піддані селяни, міщани на німецькому праві, а також вищі кола шляхти, що «не суть в повітах», їм не підлягали.

Крім повітових «врядників», були ще автономні шляхетські установи на землях-повітах. Це були «земські сеймики» — з'їзди, на яких дооколична шляхта обирала делегатів до вального сейму та кандидатів до т. зв. земських судів. Шляхта, крім інших привілеїв, мала ще право судитися в маєткових своїх справах окремим виборним судом, т. зв. земським; державні урядовці не могли брати в ньому участі. Цей земський суд і був другою автономною установою шляхти в повіті.

По волостях іменем старост-намісників правили їхні представники — «державці», волосні намісники, та, місцями, волосні воеводи, що «колейно держали волосні вряди». Крім них, були ще спеціальні урядовці: «хорунжі», що заступали старосту у військових справах, городничі або «каштеляни», що доглядали замків у містах, «осмники», що мали догляд по містах за поліцейськими порядками, «ключники», що доглядали великокнязівських маєтків, «дітські», що наглядали за виконанням судових вироків. Волосні «рядники», тобто намісники-державці та воеводи-державці, мали, проте, право суду тільки над селянами й міщанами; шляхта їм зовсім не підлягала.

Виконування «врядів» у цю добу все ще мало приватно-правний характер, все ще було «держанням», вважалось за джерело доходу. Врядники рідко коли діставали платню, а держали села й міста, купували «вряди» за гроші в уряді (чолобитня), брали їх у доживотній застав або за вислугу. Через це скупчувалось не раз в одних руках по кілька «врядів», на яких князівський намісник врядував не сам, а через своїх намісників і слуг. Тому й утворилася практика «колейно», тобто по черзі «держати вряди», особливо нижчі, де багато було кандидатів, а мало посад. Прикладів такого колейного держання вряду знаходимо багато наприкінці XV ст. Так, у 1487 р. великий князь роздає київські волості житомирським боярам, «на год послі первих», дає «вибрати олевську волость, одсунувши других», бояринові Перхайлові, щоб мав за це викупити свою рідню від татар.

Про організацію автономних міст ми вже говорили, а тепер ще скажемо кілька слів про взаємовідносини в литовсько-українсько-польській унії, складеній в 1385 р.

Литовсько-польська унія.

Що спричинилося до того, що недавно об'єднані литовсько-українські землі, при таких далекосяглих плянах у бояр, нараз опинилися під владою Польщі? Пояснювати це польською окупацією не можна, бо її не було; не можна й посылатися на одруження литовського господаря Ягайла з королевою польською Ядвигою. Тут мусили бути глибші причини, тільки оформлені одруженням та Кревською угодою. Причини ці були такі: Польща в ці часи дуже зростала економічно й конче потребувала виходу до моря. Ми знаємо вже, як уперто король Казимир боровся за Галичину, щоб мати, з одного боку, багату землю для експлуатації, а з другого, — шлях Дністром і суходолом (татарський шлях) до чорноморських берегів, до генуезьких колоній у Криму. Оскільки важливий був цей шлях для польських панів, видно з того, що на початку XV стол. вони спільно з Литвою будують на Дністровому лимані великі замки-порти, Хаджи-бей (де нині Одеса), Чорногород та надають в 1442 р. старості Буцацькому ді «замки з усіми городами, портами, митами, водними і суходольними», доручаючи йому берегти їх та Кам'яниця й Каравула (нині Рашков), як важливу торговельну лінію.

Ще впертіше шукала Польща шляху до Балтику, де сиділи хрестоносці. Спершу вона думала здобути собі доступ на захід одруженням своєї королеви Ядвиги з австрійським герцогом. Але це не помагало здійсненню польських плянів на півночі, де вони тяглися до Гданську; тому одруження це було зірвано, герцога Вільгельма вигнали з Кракова. Під руку просилося об'єднання з Литовською державою, — в обох державах були спільні рахунки з німецьким орденом; об'єднання з менш розвиненими землями давало надію спільними силами вигнати хрестоносців з Помор'я; до того ж воно давало Польщі надію на можливість обернути литовсько-українські землі в колонію польських купців.

З другого боку Литовсько-Українська держава зразу після свого об'єднання шукала спільника на заході. Об'єднання литовсько - українських земель не здійснило далекосяжних

плянів. На українських землях знову починалися заворушення селянства, росли суперечки боярства з краївством, з удільними феодалами, в Литві йшла боротьба між князями та боярами за крайову федерацію, проти якої виступали бояри, домагаючися єдиної централізованої влади. Ці суперечки в Литві довели до справжньої усобиці, в якій задушено було родича Ягайлового, Кейстуса, провідника консервативної партії; в таких обставинах, звичайно, не можна вже було думати про знищення лицарського ордену. Обидві партії, боярська й князівська, то одна, то друга, самі входять з лицарями в порозуміння, шукаючи допомоги одна проти одної. Такі відносини загрожували розвалові Литви й пхали литовсько-українське боярство в обійми до Польщі; за її допомогою не тільки можна було б зліквідувати ненависне боярам краївство, але й скінчити відразу і з німецькими лицарями. Такі були причини литовсько-українсько-польського об'єднання, завершеного вже в 1385 р. Кревським договором. Згідно з цим договором, Ягайло мав «на вічні часи прилучити свої землі, литовські та українські до польської корони» та повернути Польщі Галичину й Холмщину.

Але Кревська унія в життя не увійшла і осталася тільки персональною унією, а не реальною. Литовсько-українські бояри, з Вітольдом на чолі, що став князем-заступником в Литві й Україні (Ягайло став тепер польським королем), не тільки противилися виконанню Кревської угоди щодо об'єднання своїх земель з Польщею, а навіть знову ще стали домагатися цілковитого відокремлення від Польщі. Німецькі лицарі вабили їх гарними перспективами торговельних концесій в разі розриву з Польщею; манив їх обіцянками також і німецький імператор Жигмонт. Під впливом цих намов литовсько-українські пани й оголосили, в 1398 р., Вітольда «королем Литовським і Руським».

Але страшна поразка, що її зазнала Литва від татар над Ворсклою в 1399 р., примусила бояр кинути пляни про самостійність Литви, якій загрожувала нова татарщина; Польща знову стала їм конче потрібною. І ось в 1401 р. з'являється нова угода про литовсько-польську унію. Вона зміняла Кревську угоду про інкорпорацію земель до Польщі й визнала Литовську державу федеративним великим князівством, з своїм великим князем на чолі, що його мали обирати литовсько-українські пани.

В 1410 р. Польща і Литва вкупі страшно погромили німецьких лицарів під Грінвальдом, і це ще дужче зблизило ці держави. Зближення це виходило з спільних економічних інтересів і виявилось в Горodelьській унії 1413 р. Ця унія знову стверджувала, що литовсько-українські землі «по вічні часи зв'язуються з Польщею», але разом з тим забезпечувала Литві й Україні окремого володаря, великого князя, під верховною владою польського короля.

Постанови Горodelьського акту були дуже неясні: в них говорилося, з одного боку, про «інкорпорацію», з другого — про «солідарність». Обидві сторони пояснювали ці постанови на свій лад, відповідно до політичного становища, і це давало привід до постійного антагонізму між Литвою і Польщею; антагонізм цей зріс ще більше, коли Вітольд вступив у гуситські війни в Чехії й навіть ледве що не коронувався на чеського короля. У наслідок цього антагонізму литовсько-українські пани знову намагаються відірватися від польської федерації. Німеччина знову вабила їх усіякими обіцянками: хрестоносці, що після грінвальдської поразки знову почали шідіймати голову, й собі приманюють Литву до згоди з ними. Під впливом цього торгу з Німеччиною та хрестоносцями литовський володар Вітольд змовився потай на з'їзді в Луцьку, 1420 р., з німецьким імператором, щоб коронуватися на короля під владою Німеччини. Литві відкривалася перспектива спілки з німецькими купцями, що були головними скупниками литовсько-українського краму, перспектива вигідної торгівлі з Заходом. Але Польща вчасно дізналася про ці заміри Литви й вислану корону перехопила; коронація Вітольда, якої ждали, не відбулася. В 1403 р. й самого Вітольда потай було забито; зробили це, здається, Ягайлові агенти.

Справу відділення Литви й України від Польщі остаточно було поховано під час відомої вже нам громадянської війни в Україні. Свідригайлова війна, змови князів Олельковичів та Глинських, постійна загроза від татар, що осіли в Криму і з 1487 р. почали страшенно грабувати Наддніпров'я — все це примусило литовсько-українських панів кинути думки про відділення від Польщі й шукати спільними силами оборони від внутрішнього та зовнішнього ворога. До того ще й Москва стала претендувати на українські землі, заохочена українсько-князівською ірридентою. Під впливом цих обставин і складено було угоду в Пйотркові, 1501 р., що нею «Ко-

рона Польська і Велике Князівство Литовське злучаються в одно неподільне і одностайне тіло, щоби був один нарід, одна нація, одно братство, спільна рада, одна головна спільна мета».

Але й ця постанова не ввійшла в життя. Литва погодилася з Москвою і пйотрківських постанов виконати не збиралася, а навпаки, щораз дужче обстоювала свою незалежність. Навіть нова війна Литви проти Москви, 1513 р., не поставила литовських і українських панів на коліна перед Польщею; відступаючи Москві Смоленщину, вони вперто боронили свою окремішність у відношенні до Польщі і залишилися при ній, як окреме велике князівство, аж до Люблинської унії.

Але про це скажемо вже у другій частині, де зокрема буде з'ясовано й церковне життя в Україні, що довело до церковної унії в Бересті.

Закінчення.

Таким чином, ми дослідили всі етапи розвитку натурального господарства в Україні, починаючи з найпримітивнішого способу здобування поживи за часів кам'яної культури й кінчаючи складними відносинами громадського виробництва доби розвиненої металевої техніки. Ми бачили, як на різних ступенях цього розвитку удосконалювалися засоби праці та способи її, як ускладнялася громадська техніка, як розвивався громадський поділ праці та спеціалізація професій. З недоладного, незручного, грубого формою, здебільшого, одноманітного, щодо вжитку, знаряддя палеолітичної доби, утворилися найрізноманітніші металеві вироби, що полегшували людську працю, робили її продуктивнішою, обслуговували щодалі то все спеціалізованішу людську працю. З одноманітної праці первісної людини на східніх степах і плоскокорівнях Європи з'явилися дві головні галузі громадського виробництва: рільництво й ремесло, а поміж ними, коли почав розвиватися обмін, з'явився посередник-купець. Дійсно, порівняймо тільки часи, коли наш предок не знав ніякого обміну взагалі, коли він був сам собі й хліборобом, і ремісником, а заразом і вояком, з Литовською добою, коли бачимо скільки категорій в одному лише міському ремесві, починаючи від виготовлення найпростіших, до щоденного вжитку призначених речей, і кінчаючи художнім виробництвом,

призначеним до обслуговування найвитонченіших, як на ті часи, потреб розкошів, і перед нами виразно стане цей величезний поступ культури, хоч і в рямцях натурального господарства.

Стеживши за розвитком техніки виробництва, ми бачили разом, як, поруч з нею, склалися щораз нові форми, щораз нові відносини громадського виробництва. Розвиток продукційних сил та спеціалізація громадської праці ступнево розвалювали первісний комунізм, утворювали на руїні його приватну власність на засоби виробництва, розвивали кляси та клясовий антагонізм. Земельна сільська громада-дворище була спробою вберегти первісний комунізм від щітковитого розкладу, але її незабаром замінило сябрене господарство, що було переходом до господарства індивідуального, подвірного. Первісна безклясова громада диференціювалася спершу на вільних і рабів, на старшин і рядових членів громади, а згодом утворила, щодо кляс, цілу низку ступнів, починаючи з холопа й кінчаючи великим земельним магнатом. Досить пригадати тут хоча б різноманітні ступені економічної залежності селян від феодала в Литовській добі. І не тільки з'явилася експлуатація однієї кляси другою, але ця експлуатація стала ще виявляти й цілу скомпліковану комбінацію свого методу привласнювання чужої додаткової праці. Ми бачили це наочно, починаючи з холопів Київської доби й кінчаючи різними родами тягла та данини у XV ст.

На своєрідних умовах складання продукційних відносин в Україні — Київської, Галицької та Литовської доби, — з їхніми типовими прикметами, ми могли переконатися, як на цій економічній основі, різній в різній добі, склалися різні форми суспільного укладу, політичного та правного. Спершу родо-племінний уклад з слабкими зародками влади, з неоформленою сім'єю, за ним територіяльно-сусідська, городська організація, а далі князівсько-дружинний уклад, що роззброїв усю громаду і звання вояка в племені віддав упривілейованій верстві, що згодом забезпечила собі панування за допомогою державної влади та складеного вже в Литовській добі державного апарату управління. Це й було утворенням феодальних порядків у феодальній державі, на руїнах князівсько-дружинного укладу. Ми наочно бачили, як у Київській добі на ґрунті приватної земельної власности виростав феодальний уклад; ми бачили, як з невиразних форм він склався

в доладну систему часів литовського господарства XV ст. Влада виросла з первісної організації; вона стала самоціллю, і як держава, почала підпорядковувати собі й для себе суспільство; вона виросла понад суспільство й покріпачила його, стаючи знаряддям охорони насильства, охорони феодальних інтересів, що простували до експлуатації широких верств населення. Вона, наприкінці XV ст., мала вже виразні форми фетишу, що в ім'я «порядку і законности» володів розумом навіть самих виконавців влади, яких донедавна ще суспільство вважало за джерело цієї влади.

Разом з розвитком складних форм суспільного будівництва, з еволюцією приватної власності, сім'ї, суспільства та держави, загострювався й поширювався антагонізм, клясові суперечності, росла клясова боротьба. З боротьби окремих племен, з панування Київської Русі розвивалася боротьба в кожному племені, кожній громаді. «Законний порядок» дедалі все міцніше ставав на ноги й виявляв себе, з одного боку, в закріпленні державної влади, в судівництві та управлінні, а з другого, — в справах кодифікації звичаєвого права («Руська Правда» XII ст., «Судебник» Казимира XV ст.) він доходив уже до офіційного узаконнення. І чим більше міцнішав цей «законний порядок», тим гостріше клясова боротьба вривалася в життя суспільства. Велика революція XIII ст., — інакше не можна назвати татарщину, — вимела остаточно всі пережитки князівсько-дружинного укладу; разом з тим вона була найрішучішим протестом проти феодального поневолення.

Досліджуючи українську історію, ми маємо змогу переконатися, як разом з розвитком виробничих відносин, з розвитком суспільного ладу мінявся світогляд українського суспільства, як вироблялася ідеологія суспільства в цілому та у кожній кляси зокрема. Християнська релігія ставала ідеологічним оформленням державної влади вже в X ст., витискуючи поступовно місцеві вірування, місцеве вшанування природи та предків або вбираючи його дідків, водяників, русалок у форми візантійського культу святих, янголів та чортів.

Феодалізм Литовської доби був найвищим розквітом суспільного укладу в рямцях натурального господарства. Але розквіт цей разом з тим засуджував його на розклад, на смерть. В ньому самому зародилося його заперечення, якого підвалиною була та торгівля, що починала всовуватися з

своїм посередником в обміні продуктів — купцем, в обміні не тільки зовнішньому, а — і це найважливіше — місцевому, між самими виробниками України, між хліборобом та ремісником. Це заперечення феодального укладу, тісно пов'язаного з візантійською культурою, почало виявлятися гостро вже в XV ст., приносячи з собою нові продукційні відносини, новий суспільний уклад та нові форми ідеології. Нова течія йшла з Заходу, приносила з собою нові форми експлуатації та сполучалася зі зростом продукційних сил, що заперечували феодальний партикуляризм; вона ставала до боротьби проти старого порядку і підкопувала його безупинно: латинська культура, з католицизмом, була ідеологічним оформленням цього наступу на феодалізм з його православ'ям.

Тепер ми, власне, й перейдемо до аналізу цього розпаду феодалізму з його натуральним господарством. З'ясувавши собі причини, ми зможемо простежити розвиток українського суспільства в нових продукційних відносинах, у відносинах товарового господарства, у відносинах кріпацько-поміщицького суспільства.

Але це вже зміст другого періоду української історії — періоду торговельно-кріпацького.

БІБЛІОГРАФІЯ

До вступу.

- Исторический материализм.* Сборн. статей, ред. С.Ю.Семковский. 1922.
А. Лабриола — Исторический материализм. 1923.
Н. Бухарин — Теория исторического материализма. 1921.
Г. Плеханов (Бельтов) — К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. 1920.
С. Ю. Семковский — Марксистская хрестоматия. 1922.
М. Покровский — Экономический материализм. 1920.
Е. Ферри — Эволюция экономическая и социальная. 1906.
Ф. Энгельс — Людвиг Фейербах. 1921.
 Анти-Дюринг. 1908.
 Початок родини, приватної власності і держави. 1920.
В. Ленін — Держава і революція. 1921.
К. Маркс — Критика политической экономии. 1922.
 18 Брюмера. 1923.
 Горожанська війна у Франції. 1923.
К. Маркс і Ф. Энгельс — Комуністичний маніфест.
М. В. Нечкина — Русская история в освещении экономического материализма. 1922.
Ф. Меринг — Исторический материализм. 1918.
Г. В. Плеханов — История русской общественной мысли (Введ.). 1919.
В. М. Хвостов — Теория исторического процесса. 1914.
Проф. Бернгейм — Введение в историческую науку. 1908.
Ю. Делевский — Социальные антагонизмы и классовая борьба в истории. 1912.
Г. Риккерт — Философия истории. 1908.
Л. И. Мечников — Цивилизация и великие исторические реки. 1906.
Н. Сипов — Die Marxische Geschicht-Gesellschaft und Staattheorie. 1920.
Г. Borchardt — Der historische Materialismus.
Л. И. Мечников — Цивилизация и великие исторические реки. 1906..

До розділу 1.

- Элизе Реклю* — Земля и человек. I — II. 1908.
Де-Мортилье — Доисторическая жизнь. Происхождение и древность человека. 1903.
Д. Анучин — Происхождение человека. 1922.
Тейлор — Антропология. 1902.
Харузин — Этнография. 1901.
Ковалевский — Социология. I — II. 1910.
Ф. Энгельс — Початок родини, приватної власності і держави. 1920.
Кунов — Возникновение религии и веры в бога. 1919.
Шурц — История первобытной культуры. 1905.
В. Бельше — Первобытный человек. 1920.
В. Зибер — Очерки экономической культуры. 1899.

Линперг — Історія культури. 1922.

Каутский — Размножение и развитие в природе и обществе. 1920.

Л. И. Мечников — Цивилизация и великие исторические реки. 1906.

М. Покровский — Очерк истории русской культуры. I и II. 1923.

А. А. Шахматов — Древнейшие судьбы русского племени. 1919.

М. Грушевський — Початки громадянства. 1921.

Киевская Русь, т. I. 1911.

Афанасьев — Поэтические воззрения славян на природу. I — III. 1865/9.

П. Голубовский — История южнорусских степей IX — XIII ст. 1895.

М. Довнар-Запольский — Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до XII ст. 1891.

А. С. Лапто-Данилевский — Методология истории, ч. I и II. 1910/13.

Спицин — Расселение древне-русских племен по археологическим данным. *Журнал Мин. Нар. Пров.* Август, 1899.

В. Ляскоронский — История Переяславской земли. 1903.

М. Андрияшев — Очерк истории Волынской земли. 1887.

Г. Свенціцький — Нариси з історії української мови. 1920.

М. Довнар-Запольский — История русского народн. хозяйства, т. I. 1911

Филевич — История древней Руси. I. 1896.

Н. Рожков — Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I. 1919.

В. Ключевский — Курс русской истории, т. I. 1912.

Д о р о з д і л у 2.

М. Грушевський — Історія України-Руси, т. I. 1904.

Очерк истории украинского народа. 1906.

Очерк истории Киевской земли. 1981.

М. Н. Покровский — Русская история, т. I. 1920.

Н. Рожков — Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I. 1919.

Обзор русской истории с социологической точки зрения.

I. (Киевская Русь). 1905.

Город и деревня в русской истории. 1919.

В. Ключевский — Курс русской истории. I. 1912.

Боярская Дума древней Руси. 1883.

Данилевич — Очерк истории Полоцкой земли. 1896.

Гаркави — Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. 1870.

Аристов — Промышленность древней Руси. 1866.

М. Довнар-Запольский — История русского народного хозяйства. 1911.

П. Миллюков — Очерки по истории русской культуры. 1904.

П. П. Мельгунов — Очерки по истории русской торговли 9 — 18 в. 1905.

Голубинский — История русской церкви. I. 1901.

Самоквасов — Древние города России. 1873.

Аничков — Язычество и Древняя Русь. 1914.

- М. А. Дьяконов* — Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 1908.
- В. И. Сергеевич* — Вече и князь в II т. Русских юридических древностей. 1893.
- В. Пархоменко* — Начало христианства на Руси. Очерк из истории Руси IX — X в. 1913.
- М. Костомаров* — Историчні монографії, ч. I. 1886.
- С. М. Соловьев* — История России с древнейших времен. Кн. I, т. I.
- Стасов* — О происхождении русских былин (Собр. соч. III. 1894).
- М. Драгоманов* — Сліди великоруського богатирського епоса на Україні в розвідках про укр. народню словесність і письменство. I.
- О. Єфименко* — Історія українського народу. I. 1922.
- Летопись* — (по Ипатьевскому списку). 1871.
- Шахматов* — Повесть временных лет. 1916.

Д о р о з д і л у 3.

- М. Грушевський* — Історія України-Руси, т. II, III.
Очерк истории Киевской земли. 1891.
Очерк истории украинского народа. 1906.
Ілюстрована історія України. 1918.
- М. Покровский* — Очерк истории русской культуры. I-II. 1923.
Русская история т. I. 1920.
- Н. Рожков* — Русская история в сравн.-истор. освещении, т. I.
Город и деревня в русской истории. 1919.
Обзор русской истории с социолог. точки зрения. I. 1905.
- Д. Багалей* — История Северской земли до пол. XIV ст. 1881.
Русская история, т. I. Княжеская Русь. 1914.
- М. Довнар Запольский* — История русского народн. хозяйства. I. 1911.
- Аристов* — Промышленность древней Руси. 1866.
- П. Милуков* — Очерки по истории русской культуры. 1904.
- П. Мельгунов* — Очерки по истории русской торговли IX — XVIII в.
- Голубинский* — История русской церкви. I. 1901.
- О. Єфименко* — Історія українського народу. I. 1922.
- В. Ключевский* — Курс русской истории. I. 1912.
Боярская Дума. 1883.
История сословий в России. 1918.
- М. А. Дьяконов* — Очерки обществ. и государт. строя древней Руси.
- В. И. Сергеевич* — Древности русского права, т. I — II. 1908.
- Н. Павлов-Сильванский* — Феодализм удельной Руси. 1900.
- С. М. Соловьев* — История России. I — V.
- П. Голубовский* — История южнорусских степей — печенеги, торки и половцы.
- П. Иванов* — Исторические судьбы Волынских земель до конца XIV ст. 1895.
- В. Ляскоронский* — История Переяславской земли. 1903.
- О. Грушевський* — Пинское Полесье. IX — XIII в. 1901.
- Н. Молчановский* — Очерк известий о Подольской земле. 1885.
- М. Костомаров* — Историчні монографії, I. 1886.
- Липиниченко* — Взаимные отношения Руси и Польши. I. 1884.

- І. Свенціцький* — Нариси з історії української мови. 1920.
С. Єфремов — Історія українського письменства. 1918.
В. Келтуяла — Курс истории русской культуры. I. 1906.
В. В. Святловский — Примитивно-торговое государство, как форма быта. 1917.
В. Кулишер — Очерки истории русской промышленности. 1922.
Летопись — (по Ипатьевскому списку). 1910.
Повесть временных лет (по Лаврентьевскому списку). 1910.
М. Владимирский-Буданов — Хрестоматия по истории русского права. I. 1918.
Слово о полку Игоря — Издание Чудинова. 1910.

До розділу 4.

- М. Грушевський* — Історія України-Руси. III.
 З політичного життя старої України. 1917.
 Очерк истории Киевской земли. 1891.
Д. Багалей — История Северной земли. 1881.
П. Мельгунов — Очерк по истории русской торговли. 1905.
О. Єфименко — Історія українського народу. I. 1922.
Лінніченко — Суспільні верстви Галицької Русі. 1889.
П. Иванов — Исторические судьбы Волынской земли. 1895.
Н. Петров — Холмская Русь. 1887.
В. Ляскоронский — История Переяславской земли. 1903.
Н. Павлов-Сильванский — Феодализм удельной Руси. 1900.
Н. Дашкевич — Княжение Даниила Галицкого. 1873.
 Болоховская земля и ее значение в русской истории. 1878.
 Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах. 1884.
 Розыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах. 1899.
М. Владимирский-Буданов — Население Юго-Западной России от пол. XIII до пол. XIV ст. 1888.
Голубинский — История русской церкви. 1901.
Шароневич — История Галицко-Володирирской Руси. 1880.
Н. Молчановский — Очерк известий о Подольской земле. 1885.
С. Єфремов — Історія українського письменства. 1918.
Шахматов — К вопросу об образовании русских наречий и народностей. 1899.
Летопись — (по Ипатьевскому списку). 1871.
Пляно-Карпини — История монголов. 1911.

До розділу 5.

- М. Грушевський* — Історія України-Руси. IV, V, VI.
 Очерк истории украинского народа. 1906.
О. Єфименко — Історія українського народу. I. 1922.
 Южная Русь. I. 1905.

- М. Владимирский-Буданов* — Німецьке право в Польщі і Литві. 1903.
Население Юго-Зап. Руси от пол. XIII до
пол. XV ст. 1886.
Поместное право в древнюю эпоху
Литовско-русского государства. 1898.
- Н. Рожков* — Русская история в сравн.-истор. освещении. II. 1922.
Обзор русской истории с социол. точки зрения. I. 1905.
- П. Г. Клепатский* — Очерки по истории Киевской земли. I. 1922.
- М. Довнар-Запольский* — Из истории Литовско-польской борьбы
за Волынь. 1896.
Государственное хозяйство Литовской Руси
при Ягеллонах. 1901.
- Антонович-Иловайский* — История вел. кн. Литовского. 1887.
Монография по истории Юго-Зап. России. 1885.
- Леонтович* — Очерки истории Лит.-Русского права. 1894.
К истории администр. строя Литовского госуд. 1899.
Бояре и служилые люди в Лит.-Рус. госуд. (журнал
М. Юст. 1907).
Веча, сеймы и сеймики в кн. Лит. (ж. М.Н.Пр. 1910).
Крестьянс. двор в Лит.-Рус. госуд. (ж. М.Н.Пр. 1896/7)
- Линниченко* — Черты из истории сословий в Юго-Зап. Руси. 1894.
- Лучицкий* — Сябры и сябриннос землевладение в Малороссии. 1889.
- Любавский* — Областное деление и местное самоуправление Лит.-Рус.
государства. 1892.
Очерк истории Лит.-Рус. государства. 1910.
- Максименко* — Сеймы Лит.-Рус. государства до Люблинской унии. 1902.
- Малиновский* — Рада вел. кн. Литовского. I — II. 1903.
- И. Филевич* — Борьба Польши и Литви за Галицко-Володимирское
наследие. 1890.
- Барбашев* — Очерки Литовско-Русской истории. 1891.
- Брянцев* — История Литовского государства с древних времен. 1889.
- Н. Дашкевич* — Заметки по истории Литовско-Русского госуд.-ва. 1885

